

דברי תורה

במרכזה של חוברת זו, הפותחת את שנתה הרביעית של 'קתדרה', מאמרו של עזריאל שוחט המשרטט תמונה מקיפה ושלימה של חיי היהודים בירושלים במאה הי"ח. חיבור זה מושתת על מאמר שהתפרסם לראשונה בתרצ"ו ברבעון 'ציון' והיה ציון-דרך בחקר תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית. המחבר שב עתה לנושא זה ועדכן את דבריו על-פי חידושי המחקר. על ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית נסוב גם מאמרו של יעקב ברנאי, שעניינו – מעמדם של 'הרבנים הכוללים' וסמכותם. מדבריו עולה כי סמכותם היתה בעיקרה מקומית ומוגבלת – הן מבחינת מעמדם הפורמאלי, הן בפעילותם בקרב היהודים. בהיבט אחר של תולדות ירושלים עוסק מאמרה של ניצה דרויאן, הבוחן קורותיהן של שכונות התימנים בעיר למן הקמתן בשלהי המאה הי"ט.

מתתיהו מינץ מוציא מן הגנזים את פרק-הסיום של מאמרו של יצחק בן-צבי על 'נדידת היהודים', וממנו עולה השקפתו ההיסטורית, כפי שהביעה בשנת 1907. בדבריו עומד בן-צבי על מאפייניה של ההגירה היהודית בעת החדשה ועל מקומה הייחודי של העלייה לארץ-ישראל. הדיון של יואב גלבר ואורי ברנר עניינו בוויכוח על דרכי הגיוס לצבא הבריטי בתוך תהפוכותיה של מלחמת-העולם השנייה. בהתנדבות לצבא הבריטי רואה גלבר תנועה של 'הליכה נגד הזרם', שהיתה לה חשיבות מרחיקת-לכת בגיבוש כוחו של היישוב לעתיד. אורי ברנר סבור, לעומת זאת, כי לא היה ויכוח שהציג 'מחתרת' מול 'צבא סדיר'. כן טוען ברנר כי לא קמה ב'קיבוץ המאוחד' התנגדות לגיוס לצבא הבריטי – לא להלכה ולא למעשה.

במדור 'תעודה' מובא יומן מיוחד באופיו המתאר מסע בארץ-ישראל של שנת 1923, ערב 'העלייה הרביעית'; הנוסע הוא ויליאם טופקיס, איש-עסקים ועסקן ציוני מדלאוור, חלוץ 'תעשיית' התיירות העברית בארץ-ישראל ומפיקו של סרט-התעמולה העברי הראשון. הוא מתאר ביומנו את ארץ-ישראל מנקודת-מבטו של נציג היוזמה הפרטית וחובב תרבות ומדע.

במדור 'מידע' סוקר נתן שור את כתביהם של 41 נוסעים נוצרים, למן המאה הי"ד ועד סוף המאה הי"ח, המביאים ידיעות על השומרונים.

בסיומה של החוברת – מילואים למאמרו של צבי אילן על ראשיתה של 'החבצלת', שהתפרסם בשנת תשל"ח ב'קתדרה'. במאמרו תיאר אילן את נסיבות גילויים של חמשת הגליונות 'האבודים' של 'החבצלת' ואת תוכנם. כאן מובא צילומם המלא של חמשת הגליונות ויש בכך משום תרומה רבת-ערך לתולדות העיתונות העברית בארץ-ישראל.

ועדת מערכת:

- פרופ' יהושע בן-אריה, ד"ר חגי בן שמאי, ד"ר אברהם גרוסמן, ד"ר ישראל לוין – האוניברסיטה העברית
- ד"ר יוסף שלמון – אוניברסיטת בן-גוריון • ד"ר אלכס כרמל – אוניברסיטת חיפה
- ד"ר יהודה ניני – אוניברסיטת תל-אביב • פרופ' נתנאל קצבורג – אוניברסיטת בר-אילן

מרכז ועדת מערכת: יהודה בן-פורת

עורך מתאם: יובל קמרט

מביא לבית-הדפוס: חננאל גולדברג

מוכירה: שלומית משולם

היהודים בירושלים במאה הי"ח *

עזריאל שוחט

קימו של היישוב היהודי בארץ-ישראל במאות הי"ז והי"ח היה מצד אחד תוצאה של מסירות-נפש עילאית ודביקות אמונה בערכים שעטרה המסורת הדתית לארץ-ישראל, לשיבה בה ולמעלותיה, ומצד אחר היה קיום זה מותנה בכך שהאומה כולה סייעה לו להחזיק מעמד משום שראתה אותו כנציגה, המקיים בידיה את 'החזקה' על הארץ. היה בכך גילוי נוסף למסירות-הנפש של העם היהודי על קדשיו, כי התנאים הפוליטיים — וכתוצאה מהם גם החיים הכלכליים — לא אפשרו ליישוב זה להחזיק מעמד ללא תמיכה זו של כלל האומה. שהרי אם בכלל הורע מצבם של יהודי תורכיה בהשוואה למצבם במאה הט"ז, הרי על יהודי ארץ-ישראל עברה תקופה של סבל ודיכוי מתמיד. גם השליטים אדוני הארץ היו לרעתם וגם המון העם הועילו להוותם. עזרו לכך גם המרידות והמלחמות שהמאה הי"ח עשירה בהן.

אמנם יחידה במינה היא צוואתו של ר' ברוך מזרחי — אביהם-זקנם של רבני ירושלים ר' משה חיים נסים מזרחי ור' ישראל מאיר מזרחי — שנכתבה בשנת ת"ד (1644), שבה דורש המצווה מיורשיו ומצאצאיהם שלא ימכרו, לא ימשכנו ולא ישעבדו את הבתים והספרים שהוא מורישם, אלא יהיו להם לשימוש בלבד. ואם לא יישארו לו יורשים ממשפחתו, הרי הוא מקדיש את פירות-נכסיו לבעלי-תורה:

ואם יבוא שום אדם ח"ו [חס וחלילה] לערער כדי למכר או למשכן בין מהכנים ובני הכנים ובין מבעה"ת [מבעלי-התורה] מעתה הוא מובדל מעדת ישראל ונח"ש [נידוי, חרם, שמתא] כרוך וכל זה הוא בכח התורה, אלא יהיו קיימים עד ביאת משיחנו ב"ב [במהרה בימינו], ואח"כ [ואחרי-כך] יחזרו הבתים אלי, וכל זה עשיתי כדי להיות דירה פה ירושלים ת"ו [תיכנה ותיכונן] בביאת משיחנו... והספרים לא ימכרו ולא ימשכנו, אלא ילמדו הם ובניהם וזרעם ע"ס [עד סוף] כל הדורות, ואם ח"ו [חס וחלילה] לא יהיה קיים שום אלה ממשפחתי יהיו קדש לבעה"ת [לבעלי-התורה] ללמד בהם ולא ימכרו ולא יתמשכנו.¹

יש להניח כי רק בודדים נהגו כפי שנהג ר' יצחק הכהן, אחיו של ר' אליהו הכהן האתמרי, שעלה ברגל מאיזמיר לירושלים, וכשפרץ רעב בעיר (כנראה היה זה בשנת תמ"ט) —

* מהדורה ראשונה של מאמר זה נתפרסמה בשעתה בתוך: ציון, א (תרצ"ו). המאמר כפי שהוא מתפרסם עתה יש בו שינויים רבים ותוספות. ראייתו ותפיסתו של המחבר לא נשתנו ביסודן, על אף העובדה שנתפרסמו בשנים האחרונות עבודות אחדות ובהן ידיעות חדשות השופכות אור נוסף על תולדות יהודי ירושלים בתקופה הנדונה.

ובצמא, ובאו אצל חכמים ואמרו שילך לחור'ל [לחור'ל-ארץ] עד יעברו זעם... והשיב שכונתו למות באה"ק [בארץ-הקודש], ומה לו אם ימות ברעב או מיתה אחרת?²

ברם זה שכתב בשליש הראשון של המאה הי"ז: 'כל מי שדר בארץ ישראל יושב בנסיון כל יום'³ הביע ודאי הרגשת רבים. ובוודאי לא הגזים מנהיג החסידים ר' אברהם מקאליסק במשפטים הנפלאים שכתב:

כמה היפוכים וגלגולים ומאורעות עידן ועידנים יחלפו על כל אחד מבאי הארץ עד כי מתדיר ליה בה... לא יום ולא יומים, לא חדש ולא שנה... עד יעברו ימי הקליטה... כל הבא אל הקדש צריך מחדש עיבור ויניקה וקטנות וכו' עד פנים בפנים יראה פני הארץ ונפשו קשורה בנפשה.⁴

המצב המדיני והחברתי

במאה הי"ח התגלה ביתר שאת רפיון המשטר של תורכיה, שלא ידעה לבסס את שלטונה ברחבי האימפריה שלה. הממשלה התורכית לא הצליחה להטיל את מרותה על שבטי ערב השונים, בידי השיח'ים ראשי-השבטים נשאר כוח שלטון רב, ומחוזות שלימים היו תחת הנהגתם. השבטים נלחמו האחד בחברו והממשלה לא התערבה ולא השתדלה להשכיח שלום ביניהם. הממשלה עצמה היתה במידה מסוימת גם מעוניינת בסכסוכיהם, שאפשרו לה להשתלט על כולם.⁵ התייר השבדי הסלקוויסט, שביקר בארץ בשנת 1751, נותן לנו תיאור מעניין ממלחמות השבטים בסביבות ירושלים באותם הימים:

הם [אנשי בית-לחם] מתגרים תמיד בירושלמים, בתושבי חברון וגם בכני המקומות האחרים שכניהם, ורק לעתים רחוקות מצליחים מתנגדיהם [לעזוב את המערכה] בלי שפך דם, אשר יש והוא רב למדי. לפני חמש או שש שנים ניהלו תושבי בית-לחם וחברון מלחמה כזו, שהשמדה את החלק הגדול ביותר ממיטב התושבים בשני המקומות. סביבת בית-לחם נחרבה לגמרי, זיתיה נגדעו וגזעיהם נראים עוד היום כזכר מכאיב למריבות ההן. בית-הלחמיים אינם הולכים כמעט לירושלים, בכל אופן הם נזהרים שלא להיכנס בשעריה בזמן שהם במריבה עם הרשות שבה או עם תושביה, כי אלה האחרונים ימצאו מיד אמצעים להינקם [בהם] בתוך חומותיה.

- 2 ראה: ר' אליהו הכהן מאיזמיר, מדרש אליהו, איזמיר תקי"ט, ב, עמ' ב; וראה: ש"א רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ד, סופיא תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 340-341.
- 3 ראה מכתבו של א' דאנון: ירושלים של לונג, ז (תרס"ז), עמ' 353.
- 4 ראה: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 323.
- 5 ראה: M. Macalister, *The Wars of Jaman and Kais in the Southern Half of Palestine*, 1906, p. 33.

מאידך גיסא מוכרחים הירושלמים להיזהר שלא להתרחק בשדות בשעת-חירום. בייחוד בימי מאורעות כאלה, די להיות תושב ירושלים כדי להיות אומלל.⁶

אולם חולשת השלטון המרכזי אפשרה לא רק מלחמות פנימיות בין השבטים השונים אלא גם קשרים ומרידות נגד הפחות, שהיו עושים בפחותיהם כבתוך שלהם והעלו עליהם ועל הממשלה המרכזית את חמת התושבים עלי-ידי מעשי עושק ומרצח. בגליל הצליח ט'אהר אלעמר להקים לו ממשלה עצמאית כמעט (1735-1776) והממלך עלי ביי מרד בתורכים (1768-1773) והתנשא להקים ממלכה שתאחד את מצרים וארץ-ישראל.⁷ עקב הסכסוכים התדירים והמרידות התכופות רבו השודדים בארץ, הופרע הביטחון, החיים והרכוש נעשו הפקר. הסכנה ארכה על כל צעד. ממערב לירושלים הטיל אבו גוש את אימתו,⁸ ובארץ בכללה שוטטו שודדים שבזו עוברי-אורח, יש שהיו

6 F. Hasselquist, *Voyages and Travels in the Levant*, London 1766, p. 147. התגוררות בין הבית-הלחמים והחברוניים היו בבחינת מצב מתמיד. צליין אחד, שביקר בארץ בשנת 1719, כתב שהוא נמנע מלבקר בבית-לחם משום שנאמר לו — 'que ce serait m'exposer à un danger évident d'être dépouillé par les Arabes & même l'être massacré par les Ebronites les plus cruels ennemis que les Chrétiens aient dans toute la Palestine; dans ce temps là il y avait guerre déclaré entre les Ebronites & les Bethlechেমites; ceux-cy avoient appelé à leur secours les Arabes des environs du Jourdain, ce-là avoient dans leur parti les habitants de Saint Philippe de Saint Jean en Judée de tous villagous qui son entre Roma & Jerusalem' (Marcel Ladoire, *Voyage à la Terre Sainte en l'année MDCCIX*, Paris 1720, p. 21). על הנקמה ביריבים עלי-ידי כריתת עצים היו אנו קוראים אצל נוסע, שביקר בארץ בשנת 1797: 'The olive trees are daily decreasing in number as they are sacrificed to the personal enmities of the inhabitants, who meanly seek revenge by sowing down in the night those what belong to their adversaries' (W.G. Browne, *Travels in Africa, Egypt and Syria*, London 1806, p. 416).

7 ראה: א' ה', דאהר אלעמר — שליט הגליל במאה הי"ח, פרשת חייו ופעולותיו, ירושלים תש"כ; י' כן-צבי, 'דהיר אל עמר ובעלי שכם', ציון, ו (תרצ"ד), עמ' קלט-קמח; ר' עקב כירב, זמרת הארץ, מנטובה תק"ה; A. Cohen, *Palestine in the 18th Century — Patterns of Government and Administration*, Jerusalem 1973, pp. 30-53; C.F. Volney, *Voyage en Égypte et en Syrie*, Public avec une introduction et des notes de Jean Gaulmier, Paris 1959, pp. 78-97, 249-265.

8 ראה: חיד"א, מעגל טוב השלם, ברלין תרפ"א, עמ' 47. על היעדר הביטחון בדרך מרמלה לירושלים מעניינים דברי תיאורו של J. Korten: 'Wir ritten die gantze Nacht nicht anderst als Diebe, die sich durchstehlen müssen. Denn niemand redete ein laut wort zu dem andern, und wenn sie Feuer schlugen zum Taback rauchen so bückten sie sich auf die Erde. Wir ritten durch lauter Schleifwege öfters durch Felder ohne Weg' (J. Korten, *Reise nach dem Weiland gelobten nun aber seit siebenzehn hundert Jahren unter dem Fluche liegenden Lande*, 1741, p. 36). הנוסע הזה ביקר בארץ בשנת 1738. וראה: G. Mariti, *Reise von Jerusalem*, Strasburg 1790, pp. 39-40, 56. בדבר התנפלות שוד בשנת 1767 בדרך מירושלים להמלה על שיירה גדולה של כ-5,000 עולי-רגל נוצרים על אף משמר החיילים שליוו אותה. השודדים אף לקחו בשבי אחדים מהם שהוכרחו לפדות את עצמם. וראה: P.M. Schleyr, *Balthasar Schmidts Verfasste und ausgeführte Reis-Beschreibung*, 1723, p. 48. כיצד להתנהג בדרך שבין רמלה לירושלים, וכיצד לעמוד בפני השודדים. מושל ירושלים, המוסלים, וחיליו היו מלווים את עולי-הרגל הנוצרים בלכתם מירושלים לירדן. H. Maundrell, שביקר בארץ בשנת 1697, כתב על כך: 'Without this guard there is no going thither by reason of the multitude and insolence of the Arabs in these parts' (H. Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter 1697 A.D.*, Oxford 1921, p. 78). בלכתו חזרה מירושלים הצטרפו הוא והצליינים האחרים לפמליה של המוסלם הירושלמי שהלך לטריפולי, מחמת השמועה ש'כל הארץ מטובסכת' ('We had a bad account from all hands of the')

בְּתַרְמָס עֵי, ⁹ על שיירה שהלכה ממצרים לירושלים שהתנפלו עליה ושדדוה והרגו שניים ממנה, ¹⁰ על המצב הנפוצ בארץ בימי שומרון. על ההגדה של ירמיהו (ירמיהו 40:1-2) וירמיהו (ירמיהו 40:1-2) על שניים שנהרגו בקירבת גילה (בית ג'אלא) ¹¹ ועל עובדי־דרכים שהיו משתדלים להילוות לשרים מפני החשש לחייהם. ¹² שאלה אחת שנשאל ר' משה נסים חיים מזרחי ראש רבני ירושלים (תק"ה-תק"ט) מפיצה אור בייחוד על מצב הביטחון בכפרים, וכדאי להביא ממנה דברים במקורם:

ראובן ושמעון שניהם היו בכפר אחד, וזה ימים שבאו שוללים על הכפר לשלל שלל ולבוז בו... ונכסי ראובן היו בבית א' מהגויים אנשי הכפר, וכשראה הגוי שהיו נכסי ראובן אצלו שהשוללים באו לכפר והתחילו לשלל ולבוז, לקח מה שהיה יכול... וברח והניח בכיתו קצת ממטלטלי... וגם הניח נכסי ראובן כשברח, וכראות שמעון שהגוי הניח נכסי ראובן לשוללים, חס על ממונו של ראובן שהיה שוה יותר ממאה גר' [וש] נתן נפשו להציל ממונו של ראובן, וכשחזר... להציל את שלו מצא שכבר שללו אותו השוללים. ¹³

כפי שיש ללמוד מן הידיעות הללו, חוסר הביטחון בארץ הוא שגרם להתרוקנות הכפרים מן היהודים.

בירושלים עצמה פרצה מרידה בתחילת המאה ה"ח וגרמה רעות רבות ליהודים. בשנים תס"ג-תס"ו לא נתנו לפאשא להיכנס בשערי־העיר, עד ש'כא מן המלך שר אחד חזק ואמיץ עם חיל גדול', והעיר נכנעה לאחר ש'חשובי העיר' משכו ידם מן המרד. ¹⁴ שר זה 'הכביד עולו על כל בני העיר ישמעאלי' [וש] וערלים ולהבריל יהודים'. ¹⁵ הוא 'חמס ורמס לא הניח אחד שלא גזל אותו, אפילו את היהודים למי שידע שהוא עשיר תפס אותו והוכרח לשחד אותו בממון רב'. ¹⁶ עשירים מבין הספרדים עזבו את ירושלים וברחו על נפשם. ¹⁷ והיהודים האשכנזים, שהיו בדרך־כלל עניים מרודים, סבלו אז

9 ראה: ר' אברהם יצחקי, זרע אברהם, א, קושטאנדינא תצ"ב, ע"ב.

10 שם, א, טז ע"ב.

11 ראה: ר' משה מרדכי בר' רפאל מיוחס, ברכות שמים, שאלוניקי תקמ"ט, צב ע"א. וראה גם את דבריו של שמעון די גילדיין על ההתנפלות עליו בלכתו מירושלים לחברון: ירושלים לזכרו של לונץ, ירושלים תרפ"ח [להלן: ירושלים לזכר לונץ], עמ' קט. וראה גם: ר' יונה נבון, נחפה בכסף, א, קושטאנדינא תק"ח, פד ע"ב.

12 ראה: ר' רפאל מיוחס בר' שמואל, מזבח אדמה, שאלוניקי תקל"ז, מג ע"ב; וראה: איגרת ר' שמואל גרונם משנת תקמ"ט, שפורסמה על־ידי: א"י בראזור, התור, ד (תרפ"ד), גיליון יז, עמ' 8-9; וראה: שם, עמ' 10, על ההתנפלות עליהם בדרכם מירושלים לטבריה.

13 ר' משה חיים נסים מזרחי, אדמת קדש, א, קושטאנדינא תק"ב, קלח ע"א; וראה: ר' יהודה דיוואן, חוט המשולש, קושטאנדינא תצ"ט, סימן יג, על התנפלות גדולה מזו בא־ספינה. אשר לקביעת המקום ראה: ר' בן־צבי, שאר ישוב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 491-492.

14 ראה: ר' גדליה מסמיאטיץ, 'שאלו שלום ירושלים', רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 488 (= א' יערי, מסעות ארץ ישראל, חל־אביב תש"ו [להלן: מסעות], עמ' 360-361). לאמיתו של דבר, החלה המרידה עוד בשנת תס"ב, עיין: מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' עה.

15 ראה: ר' ריבקינד, 'צורר כתבים לקורות היהודים בארץ ישראל', רשומות, ד (תרפ"ו), עמ' 323, באיגרת העדה האשכנזית בירושלים לר' דוד אופנהיים. לזמנה של האיגרת ראה: מ' בנינו, 'חליפות אגרות בין הקהילה האשכנזית ור' דוד אופנהיים', ירושלים — רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, ג (תשי"א), עמ' קע.

16 ראה: רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 489 (= יערי, מסעות, עמ' 361).

17 שם.

קשה מידי נושיהם המוסלמים.¹⁸ המאה הי"ח מתחלת אפוא במאורע מדיני אשר הסב רעות רבות ליישוב היהודי הדל בירושלים. ברם כנראה צדק ר' משה חגיז כשציין בתור מפנה לרעה בחיי היהודים בירושלים את שנת תמ"ט (1689). הוא כותב:

מיום שהוסרה המצנפת והורמה העטרה מעל ראשי הוא הגאון... מר זקני מוהר"ר [מורנו הרב רבי] משה גלאנטי... שנתבקש בישיבה של מעלה בא"ץ לשבט התמ"ט. לא שלוחי... ויבוא רוגז הטלטול לכל הדורים בארץ ההיא.¹⁹

באותה שנה 'קרא ה' לרעב',²⁰ אולם המפנה חל עקב הריפורמה בהיטל המסים ובגבייתם שהנהיג הווזיר הגדול פֶּרְלִיזָאדָה מצטפא פאשא בימי וזירותו המעטים (מסוף אוגוסט 1689 עד אוגוסט 1691). עד ל'הסדר החדש' שלו היתה כל קהילה משלמת את ה'ח'ראג', כלומר מס־הגולגולת, סכום כולל. אולם לפי 'ההסדר החדש' שהנהיג נגבה המס מכל יחיד החייב במס זה. העני היה צריך לשלם אלתון אחד = זהוב הונגרי = בערך 3 אריות = 5 פלורנינים; הבינוני — כפליים מזה והעשיר — כפליים מן הבינוני.²¹ והנה באיגרת שנכתבה באייר תנ"ה (1695) אל ר' בנימין כהן רבה של רג'ו ושעליה חתומים שבעה מרבני ירושלים, שהיו כנראה 'שבעה טובי העיר', כלומר מנהיגי הקהילה הספרדית, אנו קוראים, בין השאר:

על אלה חשכו עינינו וכלו מדמעות מצעקת העניים ואנקת האביונים המסורים למות בכל שנה ושנה בצרה כמבכירה שנת חדשה זה ה' שנים במצות המלך יר"ה [ירום-הודו] על כל מדינות מלכותו לשנות ערך הכראג' [=ח'ראג'] וכסף גלגלתא, והדת ניתנה בכל עיר ועיר שימנום לגולגלותם א' לא' וכל איש ואיש יתן בעד ראשו ה' אריות וחצי ואין נקי מזה אפילו הדל שבדלים, והעניים מרודים נחכאים ויחפרום ממטמונים ויסחבום ויכום בהכאות ויסורין קשים, וצעקתם בוקעת ועולה בוקעת ויורדת ואין מציל... ועינינו רואות וכלות אליהם. ואפע"י [ואף-על-פי] שהק"ק מפסידים בהלעטות ושוחדות יתר ממאתים אריות לשנה לכל ימיתון תחת השבט, אבל לפרוע בעדם אין לאל ידינו, כי הם רבים, ופקוח נפשות רבות בדבר.²²

הכותבים מודיעים: 'כי ירדה עיר קדשנו במורד השכרים, ממושכנת וחייבת לגויים סך כ"ה אלף גרוש בנשך נושך כחויא והרבות אוכלת בהם יותר מעשרים למאה'.²³ ובכן נוסף לסבל שעבר על

18 ראה לעיל, הערה 15. וראה: ע' שוחט, 'שלש אגרות על ארץ ישראל', שלם, א (תשל"ד), עמ' 238-239.

19 ראה ספרו: שפת אמת, וילנא תרל"ו, עמ' 74.

20 ראה: א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 73.

21 ראה: א' הד, 'יהודי ארץ ישראל בסוף המאה הי"ז', ירושלים — מחקרי ארץ ישראל, ירושלים תשי"ג, עמ' קפא-קכב. באותו זמן היה הזהוב ההונגרי, לפי הד, כשני גרושים ורבע. אבל ראה: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 317. שם כותב: 'חמשה עשר אלף טל"ר [היינו, גרוש] שהם ערך חמשת אלף אדומים אונגאריס'.

22 ראה: י' ריבקינד, 'איגרות ירושלים', שי לישעיהו [וולפסברג], תל-אביב תשט"ז, עמ' 226-227, באיגרת השליחות של ר' משה בן יעקב ששפורטש. אגב אורחא, שלח זה אינו ידוע לנו משום מקור אחר, ואינו נזכר אצל יערי, שם.

23 ריבקינד, שם, עמ' 226. אגב אורחא, אין בדברי הכותב שום הגזמה כי גם ר' רפאל מרדכי מלכי כתב בראשית שנות התשעים: 'זהיום יש חובות כעשרים אלף גרושים מל' מ' [דיש] מצריות [כלומר, הגרוש = 30 מידיש] שהוא כט"ו אלף אריות פחות או יותר'. ראה: א' ריבלין, לקוטים מפירוש על התורה של ר' רפאל מרדכי מלכי [להלן:

בחוכות שגדלו והלכו גם עקב הריבית והריבית שניתן על הקן. מן היתר המוסלמים
הירושלמים בשנים תס"ב-תס"ו הוסיפה על הסבל. הנושים המוסלמים מצאו להם אז הזדמנות
לסחוט מן הציבור, ובכל האמצעים, כל כמה שניתן לסחוט. באיגרת השליחות שניתנה בשנת תס"ד
לשליחים ר' אברהם רוויגו ור' חיים חזן אנו קוראים:

אם אמרנו נספרה את כל תלאותינו, לא יכלון מגילות קינות, כי רבו משערות, סערות הזמן
הולך וסוער ותגרת הנושים בנו חמשים אלף אריות, כנשך אשר ישך על חד תלת... כי הנושה
בא לקחת את נשי"ו ואת ילדיו [כלומר את הקרן ואת הריבית — ע"ש] ואין כסף נמצא, עלה
עשן באפו ואסף כל עם הקהל במשמר צר בית הסוהר ואחז בתי כנסיות ובתי
מדרשות בחותם צר ומר, כי אין שופט בארץ... ופרקו עול מושל ואיש הישר בעיניו
יעשה... והוכרחנו יחד עני ואביון אפין[לן] מוכר [!]. את כסותו למלאת ידי האדירים להרויח
זמן הפרעון.

הכותבים פונים אל הנמענים וקוראים:

קומו השרים נודו שינה מעיניכם, לא כן עתה כלפנים, כי אם צרה ותוכחה היום, כי באו בנים
עד משבר וכח אין, התאזרו חיל משום פקוח נפש, ומהרו עלו [אולי: עשו] פדיון שבויים
ממש.²⁴

דברים דומים כותב ר' חיים חזן:

ראיתי בני עליה העם היושב בה נשוא עול כרזל ומקל שוקד דדרו באגדא, כקטון כגדול סבי
דאזלי אתיגרא מזדים אכזרים... הלא כל הארץ אבל[ה] אומללה כולה... ההפך עליה
בלהות... עשו בה דיוורין רישי אומין תתריין ואנפרין, ופשטו ידיהם באדירים, אפילו תימא
רבנן. חד חד נחית דמפיק ודחיק... לבלע ולהשחית ישראל שנטפל לו נכרי האוכל אוכל
ראשון... וברוב חילו חשיג ידו לחטוף פירות... כל ראש לחלי וכל לבב דוי, וכל ראשי אברים
עטופים וקשורים לקבל צרורות.²⁵

ממשפטים אלה, שהם צירופי לשונות שונות, אנו שומעים שהנושים לא נמנעו מלהכות במקלות גם
זקנים וגם תלמידי-חכמים, הם פרצו לבתיהם של היהודים ואכלו שם את שמצאו. לשם זהירות
עטפו יהודים את חלקי גופם העשויים להיפגע ממכותיהם של אלה. בהמשך דבריו אנו מוצאים
אישור לדברים שבאיגרת השליחות, שהובאו לעיל:

ועוד זאת רעה חולה הנה באה ונהייתה, ויהי כימי אחז שאחזו בה כנסיות ובתי מדרשות

24 ריבקינד, שם, עמ' 230.

25 ראה הקדמתו לספר אביו: ר' יוסף חזן, עין יהוסף, א, איזמיר תצ"ח², בני-ברק תשכ"ח. 'דדרו באגדא' — על-פי
ביצה ל ע"א, 'דדרו באגדא', מוט שנושאים בו משא בשניים. ואפשר שכאן טעות דפוס; אתיגרא = משענת,
אנפרין = אנסים.

וחותמיהם ניכרים... ונוסף גם עוד לאסוף השרידים וכל חלוש שבא אסירים בקושרות ונשאר העולם שמם, וכל השערים נעולות שבועות שתיים, ועמדו כל העדה להיות כל איש מוכר את כסותו למלאת עזרה בצרות.²⁶

מכאן ברור שכלאו את 'הקהל' במאסר וסגרו את בתי־הכנסת ובתי־המדרשות. מצב זה נמשך שבועיים, עד שריצו איך־שהוא את הנושים. כך היה המצב הן של העדה הספרדית והן של העדה האשכנזית. ר' גדליה מסמיאטיץ' כותב אף הוא:

והיו תופסים אותנו בעד החובות ועד שלא יצאנו מן החפיסה של ב"ח [בעל־חוב] אחד בא ב"ח [בעל־חוב] אחר לתפוס בעד החוב שלו... אבל אחר שנתרכו החובות הוכרחו ליתן כסף פרנסתינו לישמעאלים בעד החובות שלהם להשתיק כדי שלא יתפסו אותנו.²⁷

ניתן לומר כי 'ההסדר החדש' של המסים היה גורם להתחלת תקופה של התעללות ביהודים. על היישוב היהודי בירושלים עברה כמשך כשלושים וחמש שנה פרשה ארוכה של נגישות ועלבונות, גזירות ורדיפות, שרפתה החל משנת תפ"ז (1727), כפי שנראה להלן. בתקופה זו הם טעמו בעיר בירת אבותיהם את טעמה של הגלות המרה ביותר ואפילו עולי גולה דוויה הרגישו באופיה המיוחד של גלות זו. ר' גדליה מסמיאטיץ', שהיה מבני 'החברה הקדושה' של ר' יהודה חסיד, ואשר יצא את ירושלים בשנת 1706, כנראה, קובל: 'ואנו סובלים שם צרות רבות אשר סבבנו מדי יום ביום צרה תקופה [צ"ל: תקופה] לחברתה ונמצא שגלות המר הוא קשה מאוד ועיר אלקינו מושפלת עד שאול תחתיה'.²⁸ יש לציין שאם בכלל עברה לתורכיה השיטה המוסלמית הקדומה של הפליית ה'כופרים' לרעה, הרי גברה הפליה זו במאה הי"ח, ותוצאותיה הקשות ביותר חלו בירושלים. כבר בשנות השישים למאה הטי"ז דנו בקושטא על התלכוש היהודית, ור' משה מפראג, בעל 'דרכי ציון' (החיבור נדפס בשנת ת"י), מזהיר את קוראיו המתכוונים לעלות לארץ־ישראל שלא יקחו אתם שום כגד צבוע ירוק, כי סכנות צפויות לאיש שיימצאו אצלו בגדים ירוקים.²⁹ דברים מפורטים על ההפליה אנו קוראים אצל ר' גדליה מסמיאטיץ':

והספרדים הולכין גם כן בעטוף הראש, אבל אינו רשאי לעטף בגוון ירוק, ולא בעטוף גוון לבן, אבל אפי' [לן] הכי הולכין בשבת בעטוף לבן ועושין בקצהו מעט מצבע אחר להיכר... וכובע שבראשם יש הפרש גדול בין היהודים ובין הישמעאלים, כי היהודים הולכין בכובעים גבוהים, אבל הישמעאלים הולכין בכובעים נמוכים... כי כן הוא חוק מן ישמעאל שילכו כל אומה בלבוש השייך לה, כדי שיהא היכר בין כל אומה ואומה. וכן במנעלים יש להם היכר והבדל בין האומות, כי היהודים הולכים במנעלים צבועים מיני צבע שקורין 'בלא' או 'טונקיל בלא', אבל

26 שם.

27 רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 470-469 (= יערי, מסעות, עמ' 332).

28 ראה: רשומות, שם, עמ' 491 (= יערי, מסעות, עמ' 364).

29 A. Galante, Documents officiels Turcs concernant les juifs de Turquie, Stamboul 1931, p. 110-121

בשנת 1702 נתחדשה גזירה בעניין התלבושת. הוויזר הגדול דלטכן פאשא אסר על היהודים ועל הנוצרים לנעול מכאן ולהבא סנדלים צהובים, כובעים אדומים מקושטים בפסים לפי האופנה התתרתית, ולבסוף התיר להם לכסות את הראש והרגליים רק בארג שחור או בעור שחור.³¹ כתוצאה מגזירות דלטכן בא קאצ'י לירושלים,

גזר גזרות חדשים... שלא ילך שום יהודי בכגדי לכן בשבת, וכן המנעלים של יהודים יהיו בלא ברזל למטה כנהוג, ועטופים של הראש יהיו שחורים ולא של צבע אחר, וגם שילכו היהודים בכובעים הגבוהים כמנהג היהודים... וכן גזר שאם יפגע איזה יהודי את ישמעאל, ואז ההכרח להטות לאיזה צד, וגזר הוא שלא יטה לצד ימין, רק לצד שמאל.³²

אמנם, על כך שהיהודי מוכרח לסור הצדה בהיפגשו במוסלמי היה מי שקבל כבר זמן ניכר לפני-כן:

כי האומות מזלזלים בנו כ"כ [כל כך] עד שאינם מניחים אותנו ללכת ברחובותינו, אלא צריך היהודי לירד מן המסילה כדי שיעבור הגוי, ואם הישראלי אינו יורד מעצמו מורידן אותו למטה בעל כרחו, ובפרט הגזרה הזאת היא מצויה בירושלים יותר משאר ארצות.³³

אולם קובלנתו של ר' גדליה מסמיאטיץ היא חריפה בהרבה:

והיינו ללעג וקלס בין העמים שהיו הולכין בכוון נגדנו כדי שנטה לצד שמאל, והיינו לשחוק ביניהם, וגם הלכו בכוון והטו אזנם לשמע אם היהודי מכה במנעלים, דהיינו ביתדות של ברזל אשר תחתיהם, ברצפת האבנים אשר ברחוב העיר.³⁴

אמנם האיסור על הבגדים הלבנים בשבת לא נמשך זמן רב. ר' גדליה מסמיאטיץ מספר שהקאצ'י הזה הבאיש את ריחו בעיני המוסלמים שבעיר והם עמדו על כך שהיהודים ילבשו בגדים לבנים בשבת. אגב אורחא הוא מעיר שזאת עשו לא מאהבתם את היהודים.³⁵ אפשר אפוא כי גם שאר גזירותיו של קאצ'י זה בטלו.

בין מעשי ההתעללות היה גם מקרה זה: אירע שכלב נכנס להר-הבית ויצאה פקודה להרוג את כל הכלבים בעיר,

30 רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 487 (= יערי, מסעות, עמ' 357-358).

31 ראה: M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'empire Ottoman*, Paris 1897, p. 118.

32 רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 489 (= יערי, מסעות, עמ' 362).

33 ראה: חרבות ירושלים, מהדורת א' ריבלין, ירושלים תרפ"ח, עמ' 45, מה שהביא מדברי ר' שמואל די אוזידא בספרו 'לחם דמעה'.

34 ראה לעיל, הערה 32.

35 רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 491: 'לא מפני שאוהבים אותנו עשו זאת... אבל באמת הם רשעים גדולים' (= יערי, מסעות, עמ' 364).

היו מכריחים את יהודי הנמצא ברחוב להוציא כמה כלבים זה אחר זה, דהיינו, כשהוציא את אחד והניחוהו לילך לדרכו, ופגע בו ערבי אחר עם כלב מת ונתן גם כן שיוציאו וכך כמה פעמים... וכשהיה איזה יהודי גורר את הכלב מת היו הנערים ערביים רצים אחריו ומשחקים בשחוק והוללות.

ולבסוף הכריחו את היהודים לספק כלבים: 'דהיינו מוכרחים ליקח כלבים מן הערביים, והם הטריחו עצמם למצוא וכעד כלב חי אחד היו נותנים ר"ט [רייכסטאהלר] א', והלואי שימצאו'.³⁶ אסור היה ליהודי לעמוד על כבודו,

כי אין לנו רשות להרים יד על אומה ישמעאלים... ואם הוא נותן הכאה לבר ישראל אז הוא הולך בתחנונים, אבל לא שידבר נגדו פן יוסיף להכותו מכה רבה, כי נקלה הוא בעיניו.³⁷

מאסרים ותפיסות בגלל מסים וחובות ומתוך שאיפות בצע של צרים צוררים היו מעשים בכל יום: 'מי שאין לו ליתן המס תופסין אותו ומוכרחין לפדות אותו מן קופות הקהל'.³⁸ נשיא הספרדים (כלומר: הפרנס) נאסר על שהלך לקברו של שמואל הנביא ללא רשות מן הדיין עצמו אלא ממשרתו.³⁹ הנה כותבים מירושלים: 'והבע"ח [והבעלי־חובות] מררו את חיינו בעבודה קשה, בתפיסות ומכות נמרצות, מלבד שארי אילי הארץ, שהם צוררים דורסים ואוכלים',⁴⁰ חובות הקהילה הספרדית עלו בשנת תס"ז ל־60 אלף אריות.⁴¹ בשנת תס"ו לערך אירע דבר בעיר שאין אנו יודעים את פרטי עניינו. ר' משה חגיז כותב על כך כדלקמן:

כי באמת שמועות יבהלוני... שכפי הנראה גזרה יצאה מאת המקום תכבד העבודה על האנשים הצדיקים אלו הן הגולין והלוקים... ובפרט כי תוך לעיר עצמה לא יבצר אחד מעיר פרוץ בן יומו... ערוך מתמול תפתה שבא וטמא את הארץ, ובכח דלטורין שלו רצה להשתרר בקהילה הקדושה שלא לשם שמים, כי גם זה הארור היה גרמא בנוזיקין עד שהגיעו הדברים שגדולי ישראל רבני גאוני העיר הם המה עיני העדה המפורסמים יצאו והלכו להם וירדו מצרימה.⁴²

לפרק זמן זה מתייחסים דבריו של ר' גדליה מסמיאטיץ שהובאו לעיל: 'ובזמן הזה כרתו הרבה ספרדים עשירים מן ירושלים וישבו להם במקומות אחרים'.⁴³ לפי דבריו היתה כרוכה בריחה זו בריכוזי המרד בעיר על־ידי 'הפאשא החזק' ו'החייל הגדול' שהביא עמו. על פאשא זה הוא כותב, כאמור לעיל, כי לא הניח אחד שלא גזל אותו, אפילו את היהודים (שלא השתתפו כלל במרד). למי

36 שם, עמ' 489-490 (= 'ערי, מסעות, עמ' 362-363).

37 שם, עמ' 487 (= 'ערי, מסעות, עמ' 358).

38 שם, עמ' 469 (= 'ערי, מסעות, עמ' 331).

39 שם, עמ' 490 (= 'ערי, מסעות, עמ' 363).

40 ראה: רשומות, ד (תרפ"ו), עמ' 323.

41 ראה: ר' משה חגיז, שפת אמת (לעיל, הערה 19), עמ' 86.

42 שם, עמ' 89.

שהדברים מכוונים נגד הפרנס חיים ערוך אשר עליו ידוע משהו משטר אחד שחתם בח' בניסן תס"ו שטובת 'הנבון ומעולה כה"ר מיוחס בכ"ר שמואל'. בשטר זה אנו קוראים:

להיות שמיום בא השר הצורך השחית והתעבי בעלילות מצעדי גבר על כל פרט ופרט... ידו פרש צר לאכול לחם חמס... הנה ברורי העיר הם ראו דחמירא סכנתא, וכל הנמצא... נתפס במצודת הצר... ע"כ [על כן] האנשים האלה... אשר היו לי לעזרה בצרות הק"ק באו במערות צורים להסתור... וכל איש מהם... נחבא הוא אל הכלים, עם שנודע לפנים בישראל פעה"ק [פה עיר-הקודש] ברית כרותה, כי כל הפסד שמגיע לברורי הק"ק מוטל על הק"ק, כי בסיבת טיפולם בצורכי ציבור פקיע שמיהו... והזק מצוי... ע"כ [על כן] תקון רבנן וכל עם הקהל למען ימצאו אנשים משיחים על צורכי צבור שיהיה ההפסד מוטל על הק"ק... ותהי לחק משפט... ואני... ראיתי כי בהיותם נסתרים רעה יוצאת לק"ק, כי אין נמצא לעזרה, ואני יחיד בנגעים... ע"כ [על כן] קבצתי ראשי עם כליל מוצאי שבת במקום מוצנע ובכללם היו ברורי העיר, וחליתי פניהם לעמוד על עמדם לצאת החוצה כמשפטם הראשון... והיתה תשובתם שמ"מ [שמכל מקום] טוב להיותם נעלמים מן העין ולא יפסידו הק"ק... ואמרתי להם, כי הייתי רוצה ללכת אצל מאומיט אגה... להתרפס לפני רגלי הסריס הגדול אשר הוא אהוב לשר למען יחלה פני השר לבל ישלח ידו על שום א' מהברורים... ובכן באותה הלילה לקחתי ט"ו זהובים מהברורים. והולכתי לגויים הנז' [כרים] והבטיחו לי כמה הבטחות, ובכן אמרתי להם נכון לבכם בטוח צאו ובאו ואל תחושו להפסיד... ובכן עמדו עמי בכמה מעמדות, ולא היו ימים מעטים וקבצתי מעמד כליל מוצאי שבת ולמחרת ביום ראשון בעו"ה [בעונותינו הרכים] תפס השר להנבון ומעולה הר"מ [הרב מיוחס] הנז' [כר] מבלי שום דבר פשע, ונלאיתי לשאול בפתח השר מה פשעו ואין מגיד, כי אם הבה דמים, ובכן הפסיד סך קמ"ו טור⁴⁵ בין השר וכל משרתו... הן עתה... אני מוסר כח יפה ויכולת מספיק ורשות גמורה... ביד הנבון ומעולה כה"ר מיוחס בכ"ר שמואל ה' להתפרע סך קמ"ו טור' הנז' [כרים] שהפסיד⁴⁶.

לפנינו אפוא תיאור חסר פניות המאשר את התיאורים שהובאו לעיל בדבר המצב ששרר בירושלים בשנת תס"ו (1706) בזמן ריכויה של המרידה. אין אנו יודעים מדוע יצא רוגזו של ר' משה חגיז על הפרנס. מדבריו משתמע שחיים ערוך זה נתמנה לפרנס לא על-ידי הקהילה, אלא הוטל עליה מן החוץ. בכך ניתן להסביר את העובדה שלא כראשי-הקהילה האחרים שהתחבאו התהלך הוא בריש-גלי ולא חשש שמא יאסר. אפשר כי לפרק-זמן זה, ולא לתקופת חורבן בית שני, התכוון ר' רפאל מיוחס בכר שמואל כשכתב בשנת תקכ"ב: 'וען זמן קדמון חרבן ירוש'נלים] היה ע"י [על-ידי] שהשרים כל שעה היו מסירי'נס] פקיד'י'נס] ומשימים חרשים ולוקחים ממון רב'.⁴⁷

44 שם.

45 טור' = סוגרא, וזהובים שעליהם הוטבעה חתימתו של הסלטאן בצורת חמש אצבעות.

46 ר' אברהם ישראל זאבי, אורים גדולים, איזמיר תקי"ח, קט ע"א.

47 ראה: ר' מיוחס בכ"ר שמואל, מזבח אדמה, שאלוניקי תקל"ז, מ, סימן ב. מובא על-ידי: מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, א, ירושלים תשי"ט, עמ' שצז.

שנות סבל ופורענויות קשות היו גם השנים תע"ב-תע"ד. הנה כותב אחד שהיה שליח-ציבור בבית הכנסת הגדולה מק"ק ספרדים בירושלים על צרות ירושלים:

האחרונות משכחות את הראשונות... דעו עלן ממכת בצורת ויוקר השערים, ואחרון הכביד צרת הצר הצורר מושל העיר בשנ' [תע"ב, תע"ג ותע"ד... לא נותר ממנו איש שנכוה [כנראה צ"ל: שלא נכוה] מגחלתו.

הכותב מספר עוד שאותו מושל תפס את בנו, והוא נאלץ לבזבז 'כמה ממון' שלקח 'ברבית מן הגוים לערך נ' למאה, כדי להציל נפש א' מישראל.⁴⁸ הקלה מסוימת באה בסוף אותו פרק-זמן על-ידי הכספים שהביא משליחותו ר' אברהם יצחקי ראש רבני ירושלים וכן על-ידי פעילותם של עסקני-הציבור בקושטא למען פרעון החובות של הקהילה. על כך אנו קוראים באיגרת שנכתבה בשנת תפ"ז: 'והנה לימים ראשונים קרוב לט"ו שנה נעשית גוביינא... סך רב ועצום מכל המדינות מערי טורקייא ומערי פראנקייא ממזרח שמש עד מבואר', ועל-ידי כך 'היתה הרוחה לפרוע לבעלי חובות'.⁴⁹ שליח מטעם 'פקידי ארץ ישראל בקושטא' שילם בשנת תע"ד לנושים 34,000 גרושים.⁵⁰ ושוב באו פורענויות קשות בתחילת שנות העשרים. שנת תפ"ב היתה שנת-בצורת. בשנה שלאחריה בא לירושלים כמושל יוסף פאשא, שהעליל על היהודים שהם 'משמתים ומאררים' את המוסלמים שלוש פעמים ביום, ומכנים אותם 'עם הדומה לחמור', ואסר את ר' משה מיוחס, שהיה 'פקיד' הקהילה, כלומר הפרנס שייצג את הקהילה בפני השלטונות, ודרש ממנו שיינתנו לו תשעים ואחד אלף גרוש במשך תשעים ואחד יום.⁵¹ לפרק-זמן זה יש לייחס את דברי-קובלנתו של ר' משה חיים נסים מזרחי:

והכלבים עזי נפש, הן הנה הב"ח [הבעלי-חובות] רודפים אחרי לומדי תורת ה', מהם תפשו ונתנום בבית הסהר, בית הדמים. ואפילו קטן היודע לגולל כתורה מחפשים אחריו בחורים ובסדקים... שם ישבנו גם בכינו, במקום חשך וצלמות עד שנהפכו פנים לירקון, ועל כל זה חמתם עד שבדקו אחרינו ומצאונו, ונתנו אותנו בבית כלא ובכבלי ברזל על צוארינו ימים כימים.⁵² וכמה פעמים ענו בכבל רגלי מקום אשר אסירי המלך אסורים, אסירי עוני וברזל, לא יום ולא יומים.⁵³

ואפשר כי לימים אלה יש לייחס את המסופר כי 'כל הק"ק נתפסו במאסר'.⁵⁴ בפרק-זמן זה ברח רבה

48 ראה: ר' משה וינטורא, ימין משה, אמשטרדם תע"ח, בהקדמת ר' חיים משה בן ר' אברהם קאריגאל.
49 ראה: א' יערי, ר' משה ישראל ושליחותו למען ארץ ישראל, סיני, כה (תש"ט), עמ' קס.
50 ראה: י' בן-צבי, ארץ ישראל וישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 267.
51 ראה: ר' רפאל מיוחס, מגלת יוחסין, המובאת אצל: א' אלמליח, הראשונים לציון תולדותיהם ופעולתם, ירושלים תשל"ל, עמ' 86-91; וראה: שם, עמ' 92 על המהדורות של מגילת זו.
52 ראה: אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, קיט ע"ב.
53 שם, בהקדמת המחבר.
54 שם, קלב ע"ב. ואפשר שהכוונה לאשכנזים, שהנושים המוסלמים שרפו בח' בחשוון תפ"א (1720) את בית-הכנסת שלהם, קהילתם נחרבה והיו מהם שנאסרו. למאורע זה מתייחסים כנראה דבריו של ר' יצחק הכהן: 'ויצא חצי העם

העיר גם אחרי, וכיניהם כותב הדברים שלפנינו: 'כשושנה בין החוחים הקיפנו קוצים כסוחים, ויתר מהשלמים הר"ה נסו, כי מנוח לנפשם לא מצא[ו]'.⁵⁶ הכותב רומז כנראה למקרה רצח שאירע בעיר, ששימש אמתלה להתעלל ביהודים ולסחוט מהם כספים:

זה עם לא היה שותים במזרקות קצ"ף דמן של ישראל, על כל דבר פצ"ע שואלין ודורשין כדרךך ושלא כדרךך חמ"ס, בפש"ע כל הורג נפש וכל נוגע בחלל הלא ימצאו יחלקו שלל.

ולפיכך, 'זקנים אשר הגיעו לגבורות גם בחורים בשק"ם בשמלותם'.⁵⁷ פרשת הסבל של קהל האשכנזים בירושלים עד שנחרב בח' בחשוון תפ"א (1720), כששרפו הנושים המוסלמים את בית הכנסת שלהם, תוארה במחקרים שונים, ואין אנו באים לדון בה מחדש. נציין רק את עיקר הדברים: מצבם של האשכנזים היה חמור בהרבה מזה של שאר היהודים בעיר. חייהם היו תלויים לגמרי בתמיכה החומרית מן החוץ. מחוסר ידיעה של הלשונות המתהלכות בארץ לא קיימו כל עסקים עם הסביבה הלא-יהודית. גם הקומוניקציה עם היהודים האחרים שבעיר היתה קשה להם, שהרי הם דיברו יידיש, שפה שלא היתה מובנת ליהודים דוברי הספאנוולית או דוברי הערבית.

55 ראה: י"מ טולידאנו, 'שתי תעודות מירושלים משנים ת"פ ותק"פ', ירושלים — מחקרי ארץ ישראל (ספר היובל לישעיהו פרס), ירושלים תשי"ג, עמ' רטו-רטז.

56 שם, עמ' רטז.

57 שם, עמ' ריז. ומן הראוי להוסיף שאם נכונה קביעתו של הרב טולידאנו שהדברים נכתבו בשנת ת"פ התחילו הפורענויות מחדש לפני כואו של יוסף פאשא. בשנת 1719 כתב מירושלים ר' טוביה הרופא כדלקמן: 'עם היות שכמעט כל אשר לי נגנב ונגזל, האמנם ת"ל עדין בימי ועד לחכמים ואקמץ מעיסתי לפרנס בימי פה ירושלים ולהיות נושא בעול אחי המיוסרים, דחויים וסחופים' (ראה: *REJ*, XXI, 1890, p. 142). אולם מכאן מסתבר שהבריחה מירושלים היתה לאחר שנכתב מכתב זה. ונראה כי הלחץ של יוסף פאשא נגרם לא כמעט מן הזעם שהיה נגד האשכנזים, שבא לידי ביטוי בשריפת בית הכנסת שלהם ובמאסר כמה מהם, ולכך עוד נחזור. על בריחתו של ר' אברהם יצחקי ואחרים אתו רומז חתנו ר' ידידיה הכהן: 'כי יצא חצי העיר בגולה ומלכם לפניהם', ראה בהקדמתו לספר של חותנו: ר' אברהם יצחקי, שו"ת זרע אברהם. לא נראית לי הנחתו של מ' איש-שולם כי דבריו הנאים של ר' שניאור זלמן בר' מנחם מענדל, שהיה מראשוני חסיד חב"ד שהשתקעו בירושלים מתייחסים לפרק-זמן זה. ר' שניאור זלמן כתב: 'אני זוכר בילדותי שלא היה מנין אשכנזים הי"ו ולספרדים היה ישוב כמו מאה בעלי בתים בצמצום והיו להם בתי כנסיות, אבל היו פתוחים למעלה בלא תקרה והיה יורד מטר עליהם ומצטערים הרבה והאשכנזים היו שוכרים מהספרדים בית בתוך בית הכנסת להתפלל בימים נוראים'. ספר זכרון לר' שניאור זלמן בר' מנחם מענדל, דף ג. ג. נדפס יחד עם החיבור: אם למסרת, ירושלים תרל"ו. איש-שולם סבור שכונת כותב פסקה זו היא שבילדותו סיפרו לו על מה שהיה בירושלים לפני שנים רבות, ואין כאן עדות על מה שהיה בימי ילדותו (ראה: מ' איש-שולם, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל-אביב 1965 [להלן: מסעי נוצרים], עמ' 134, הערה 97). הנה תיאור דומה מירושלים באיגרת-שליחות, שנכתבה בשנת 1836: 'חמשה בתי כנסיות ... כבדו מזוקן. בנס היו עומדין ... וישראל בדלותם ובשפלותם עשו אותם רקועי פחים לוחות ושכרי לוחות ... שאינם יכולים לעמוד ברוח מצויה ... וכל העם אשר בתוכה צדיקים אין להם מנוחה בחמה מפני החמה ... וכשהיו שומעין קול המון הגשם אלה מפה ואלה מפה מברית מן הקצה אל הקצה וילט פניו באדרתו ותפלתו מהרה עד שיגמור הברכה נעשה כבריכה' (ראה: יערי, שלוחי ארץ-ישראל, לעיל, הערה 21, עמ' 724). והנה דבריו של אליעזר הלוי (ד"ר לָה), שכתב מירושלים בשנת 1838: 'בערב שבת בקרתי את בית התפלה של הספרדים, ואלך מבית כנסת אל בית כנסת אשר כולם סמוכים זה לזה. לפני ממשלת אברהם פחה לא היה להם כמעט מקום לחסות בו מפני הגשמים. גם תקון מקומות כאלה לא הותר להם כי אם אחרי השתדלות מרובה' (שם, עמ' 403). אמנם ר' שניאור זלמן לא דק במספר הספרדים, אולם גם הקונסול הבריטי לארץ-ישראל בלוק כתב ב-1907 כי נאמר לו 'שלפני מאה שנה לא היו אף 500 יהודים בירושלים' וכוונתו לנפשות (ראה: מסעי נוצרים, עמ' 144).

כלפי השלטונות לא היו כנראה עדה לעצמה. המסים הכוללים, פרט למס־הגולגולת, הח'ראג', שולמו על־ידי ה'קהל' הספרדי. ה'קהל' האשכנזי מצדו היה משתתף בהוצאות אלה בסכומים מסוימים שנתן ל'קהל' הספרדי, תוך התפשרות אחר. באיגרת של ראשי האשכנזים משנת תס"ו אנו קוראים:

גם היה לנו מקדמת דנא משנים קדמוניות פשר עם אחינו הק"ק ספרדים ליתן להם לסיוע
הוצאת הק"ק כסדרן מדי שנה בשנה שני מאות אריות ולא יותר, ועתה זה שלש שנים אשר
הוכרחנו לעשות פשר חדש ליתן להם לסיוע הוצאות הנ"ל מדי שנה בשנה אלף אריות.⁵⁸

לפי איגרת מאוחרת יותר, משנת תצ"ה, של 'פקידי ירושלים בקושטא', היתה ההתפשרות בשנת תס"ד על סכום של 750 גרושים.⁵⁹ אפשר אפוא שהאשכנזים כותבי האיגרת הגזימו במקצת, מטעמים מובנים, ואפשר משום שמנהיגי הספרדים 'על העתיד לא נחרצו בקצבה זו [של 750 גרוש] והניחו מקום הוספה'.⁶⁰

הרכב ההנהגה של קהל האשכנזים היה דומה לזה של קהל הספרדים. בראש הקהל עמד פרנס ולידו מועצה שהיתה מורכבת כנראה משבעה חכמים, ועוד אחד ששימש כסופר הקהל. באיגרת שנכתבה בתחילת שנת תע"ג, בקשר ל'פשר' עם הנושים המוסלמים שעמד להיעשות, מדובר על הפרנס ר' אברהם כיפילי, שהוזמן לשם כך לבוא לקושטא. מסתבר כי הפרנס היה הערֵב בפני המלווים על ההלוואות. אפשר שעל שמו ניתנו ההלוואות לקהל. אשר למלוות שניתנו לקהל הספרדי, ניתן להסיק מתעודה מסוימת שהם ניתנו ל'הקדש העדה היהודית הספרדית' (*وقف لائفة يهود الافرنج*) שהוואכיל (כלומר, הממונה) עליו היה בוודאי פרנס הקהל.⁶¹ אפשר שבדומה לכך היה הנהגה באשר למלוות לאשכנזים, ומשום כך כונה הפרנס בכינוי 'כיפילי' (כפיל), שמשמעו 'ערֵב'.⁶² אגב אורחא ידוע לנו מאותו פרק־זמן בערך על 'כיפילי' אחר ושמו יוסף, שהיה מזדמן אצל ה'שרים'.⁶³ בשנים 1711-1714 התנהל משא־ומתן בקושטא עם הנושים המוסלמים על הסדר החובות, ואכן הגיעו ל'פשר' מסוים, אבל הוא לא בא לידי ביצוע משום שלא היתה היענות מספקת מצד הקהילות האשכנזיות שבחוץ־לארץ.⁶⁴ לפי ההסדר היו הנושים צריכים לוותר על הריבית, כי ה'הלכה' המוסלמית אוסרת את הנשך גם מכופרים. נראה כי המלווים המוסלמים למדו לעקוף את האיסור. בשטר אחד שלפנינו אנו קוראים על חפצים שונים ומחירים שכביכול קנו היהודים מלואים מאת המלווים.⁶⁵ מששרפו המוסלמים את בית־הכנסת של האשכנזים, נאלצו שרידי

58 ראה: רשומות, ד (תרפ"ו), עמ' 323.

59 ראה: מ' בנינו, 'קהל אשכנזים בירושלים', ספונות, ב (תשי"ח), עמ' קעב.

60 שם.

61 ראה: א' כהן, 'תעודות נוספות על חלוקת חובות הקהילה היהודית בירושלים ובחברון במאה ה"ח', שלם, א

(תשל"ד), עמ' 325.

62 ראה: כהן (לעיל, הערה 7), עמ' 254.

63 ראה: ר' אברהם ישראל זאבי, אורים גדולים, סח ע"א.

64 ראה: האיגרת של יוסף הרופא, ע' שוחט, שלם (לעיל, הערה 18), עמ' 246-248; ולהלן, עמ' 16. אגב אורחא, שם,

עמ' 245, נדפס בטעות כי הנושים שרפו את בית־הכנסת של האשכנזים ב"ח חשוון, וצ"ל בח' חשוון.

קדמוני הספרדים נטענו שאלמלא נותנו לאשכנזים לבנות בית הכנסת שלהם בירושלים, לא היו הספרדים משתדלים לשלם להם את חובותיהם. וכפי הנראה היה על קהל הספרדים לרצות ולפייס את הנושים. הנה אנו קוראים באיגרת של 'פקידי ירושלים שבקושטא' שנכתבה בשנת תצ"ה (1735):

והגוים בעה"ח [בעלי החובות] שרקו ויחרקו שן על הספרדים שמאבדים את ממונם, שאלו היו נועלין דלתות ההיכל בפניהם היו רצים ברצי כסף... מלבד עלילות אחרות העלילו עלינו שבני ספרד הם ערבים לבני אשכנז, וסכום רב פרענו בעדם.⁶⁶

לא ברור לנו מה היה היסוד לטענה אחרונה זו. אפשר משום שהעדה האשכנזית לא היתה מוכרת רשמית. מספר האשכנזים בעיר היה אז, לפי איגרת זו, שבעים נפש.⁶⁷ כשלוש שנים לאחר-מכן, בשנת 1738, אמר יהודי 'המדבר היטב אנגליה' לנוסע ג'ונס קורטן (Jonas Korten) כי בעיר כמאה יהודים מגרמניה, מדנמרק, מהולנד, מפולין ומארצות אירופה אחרות המדברים Teutsch, כלומר יידיש.⁶⁸

האפוטרופסות של 'פקידי ירושלים שבקושטא'

ראינו לעיל, כי במחצית הראשונה של שנות העשרים היה המצב בירושלים קשה מאוד. קהל הספרדים היה שקוע בחובות. חובותיה של כוללות ירושלים, כלומר של הקהילה הספרדית, גדלו משנה לשנה. והנה, מחשש שמא יארע לקהילה הספרדית מה שאירע לקהילה האשכנזית החליטו דברי היהודים בקושטא לקחת את ירושלים תחת אפוטרופסותם. הם השיגו מאת הסלטאן אחד השלישי (1703-1730) 'ח'ט'י שריף', כלומר פקודה ב'כתב ידו של המלך בעצמו'.⁶⁹ בפקודה זו ציווה הסלטאן להפסיק כל מעשי-חמס בעיר:

ותנתן דת לא ישמע שוד ושבר אשר הם שוברים... זולתי כל אחד יטול שכרו כפי האורדי"ן אשר נעשה בזמן קדמון... והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמוע דמו בראשו.⁷⁰

מאת הוויזיר הגדול הושג פרמאן שהיית את בעלי החובות להסכים להסדר שלפיו ישולם החוב של

66 שם, עמ' קעא.

67 שם, שם. ראה את הערת: 'ירושלים' – רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, א (תש"ח), עמ' קכו.

68 ראה: קורטן (לעיל, הערה 8), עמ' 132. בשנת תקכ"ח כתבו מירושלים שיש בה יותר מחמישים נפש. ראה: א"מ לונץ, ירושלים, ב, עמ' 156.

69 א' יערי, 'ר' משה ישראל ושליחותו למען ארץ ישראל', סיני, כה (תש"ט), עמ' קסא.

70 שם, שם. הכוונה בפקודה זו למנוע סחיטות כספים שרירותיות נוסף על התשלומים לשרים השונים הנהוגים מומן. 'מאמר המלך' לא פורסם עד כה וכנראה לא נשתמר. על תוכנו אנו קוראים גם באיגרת שנשלחה מקושטא 'לערי אשכנז' בשנת תצ"ה: 'פתגמא שלח מלכא כל המצר לישראל ענוש יענוש ונכרת מעמיו', ראה: ספונות, ב (תשי"ח), עמ' קע. אגב אורחא, קביעתו של 'ברנאי שה'פרמאן' שהושג על-ידי פקידי קושטא היה בדבר הסדר החובות של קהל האשכנזים, ולא של קהילת הספרדים, אין לה אחיזה במקורות. ראה מאמרו: 'תקנות ירושלים כמאה השמונה עשרה כמקור להכרת החברה, הכלכלה והפעילות היומיומית של הקהילה היהודית', פרקים בתולדות ירושלים בראשית החקופה העות'מנית, א, ירושלים, עמ' 276.

60,000 גרושים במשך עשר שנים, ללא ריבית. לשם כך נשלח לירושלים קאפיג'י באש'י, ונלווה אליו 'יהודי מכין דבר'. כפי הנראה היה זה יהושע כלב, ה'פקיד' הראשון שנשלח לירושלים מטעם 'ועד פקידי ירושלים שבקושטא' כדי לנהל את ענייני הקהילה. ההסדר נעשה לפני הקאצי' בירושלים. השתדלן בקושטא היה 'הגביר החכם המרומם, שלשלת יוחסין וגזע ישישים כמה"ר [כבוד מורנו הרב] מרדכי אלפאנדארי'. כמו כן הוסדרו אז התשלומים לשררות המקומיים. לפי הסדר זה היה על הקהל לתת 'לגוים אילי הארץ ולמצות הנהוגות חק כל יושבת סך שלשה אלפים גרוש מדי שנה'.⁷¹ 'ועד פקידי ירושלים שבקושטא' בהרכב של שבעה חברים וועד רבנים שהוקם על-ידו החליטו לשלם את החובות ולכסס את קיומו של היישוב היהודי בירושלים על יסוד היטל קבוע, שכל יהודי באימפריה התורכית ומחוצה לה המשתכר 'ארבעים חתיכות לשבוע [דהיינו, גרוש] לצורך פרנסתו שיתן חתיכה אחת שקורין פלאקה מע"ש לע"ש [מערכ שבת לערכ שבת], לקופה של צדקה לשם עה"ק [עיר-הקודש] ירושלים'. גבאי ארץ-ישראל שבקהילות נתבקשו להתחייב 'בעד כוללות עירם לתת כסף הקדשים בעד נדבות הפארה [היינו, חתיכה; והיינו, פלאקה] סך קצוב לשנה' והם יגבו מהפרטים 'על ידי על יד'.⁷² ואכן הסדר זה הונהג על-ידי 'רוב העולם'. זאת אנו שומעים משאלה שנשאלת בשנת תצ"ט:

מעשה שהיה כך היה שזה עשר שנים שבא שליח מצוה מעה"ק [מעיר-הקודש] ירושלם תובב"א [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן] לנא אמון [אלכסנדריה] יע"א ועשה והצליח וחתם בשטר ליחידי סגולה של ק"ק הנ"ל שיתנו כל אחד פארה אחת בכל שבוע לפדיון ירושלם ת"ו [תיבנה ותיכונן] כאשר עשו רוב העולם.

ואחר החתימה קרא לראובן ושמעון גבירי העיר —

וכתבו לו שטר בחתימת ידם, וזה נוסח תרף השטר: הן עתה זאת חתימתנו תעיד על עצמנו, איך מודים אנחנו הח"מ [החתומים מטה]... שנחתייבנו לתת לכוללות עיר הקודש ירושלים ת"ו

71 שם. באיגרת מירושלים שנכתבה בשנת תק"א יש פירוט מסוים של המסים והם: (א) אַמְדַּאדִּיֶּה (imdādiye) — 300 אריות. הוא מס עזר לפאשא כהשתתפות בהוצאות ליווי החוגגים למכה ולקבלת פניהם בשוכם משם. אבל נוסף לכך היו צריכים להוציא הוצאות על כלכלתה של הפמליה של הפאשא בימי שהותו בעיר. (ב) מְשַׁאֲהֶרֶה (musāhere) — מס חודשי למושל ירושלים, המוסלם. אין במכתב הזה הסכום. 30 אריות לחודש לפי: חרבות ירושלים (לעיל, הערה 33), עמ' 14. על שני מסים אלה באה במכתב ההערה: 'כאשר כתוב במאמר המלך... כי חק הוא להם'. בהערה זו רמז ל'חאטי שרף' הנזכר. והיה מס העידיה (īdiye), דקְרֻנוֹת לחגים שניתנו לשרים השונים בעיר אשר לזהב ואשר למגדנות ומשלוח מנות לכל אלי הארץ, וכן שילם הקהל 1,500 אריות לשנה כמס-גולגולת בעד העניים, 'בדרך פשרה'. מכאן, אגב, חזר במידה רבה המצב בעניין גביית מס-הגולגולת למה שהיה לפני הרפורמה שנעשתה על-ידי הווזיר הגדול שעליה דובר לעיל. וראה מאמרו של ברנאי, שם, עמ' 280-283. נוסף על כך קובלים כותבי המכתב שהם צריכים לתת מדי יום ביומו זהוב אחד, כתשלום 'שכירות בית החיים... למאריה ארעא'. ראה: י' ריבקינד, 'דפים בודדים', ירושלים לזכר א"מ לונץ, ירושלים תרפ"ח, עמ' קכ. הסך שלוש-אלפים גרושים, כסכום כולל של התשלומים השונים לשרים השונים, מוזכר אצל רפאל מרדכי מלכי, ראה: יערי (לעיל, הערה 21), עמ' 311. כנראה כתב ר' רפאל מרדכי מלכי את דבריו אחר שהונהג 'ההסדר החדש' באשר למס-הגולגולת. וראה פירוט דברים בענייני המסים: ח"ז הירשברג, 'דפים על חלוקת חובות היהודים בירושלים משנת התקל"ג', ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 158-168.

אמנם בנא-אמון, כלומר באלכסנדריה, קרה שהגבירים לא קיימו את התחייבותם, אולם נדבת הפארה הונהגה בקהילות שבאימפריה התורכית, אם גם בשנים הראשונות נחקל ההסדר בקשיים מסוימים, כפי שנראה בסמוך. 'פקידי ירושלים שבקושטא' התחייבו לתת שלושת-אלפים ושלוש מאות גרושים במקום מאה גרושים שנתנו עד אז. ובאיזמיר התחייבו לתת שמונה-מאות ועשרים וחמישה גרושים במקום מאה שנתנו קודם-לכן.⁷⁴ שלוחים יצאו מטעם 'ועד פקידי ירושלים שבקושטא' אל תפוצות ישראל כדי לארגן את ההתחייבות של נדבת הפארה. לשם מניעת עיכובים בתשלומים לנושים המוסלמים הוחלט בקושטא 'שכל איש או אשה אשר בירוש[לים] שיש להם חוב על כוללות הק"ק ירושלים לא יתפרע עד שיתפרעו הני רשיעי... כל הכסף'.⁷⁵ ועל כך 'הסכימו כל בר ישראל אשר בירושלים'.⁷⁶ מחמת דליקה שהשתוללה בקושטא בחודש אב תפ"ט 'עד שיצא [קהל] גדול וכל אשר להם בעירום ובחוסר כל אל השדות ואל הכרמים',⁷⁷ לא יצאו שלוחים מקושטא לגבות את נדבות הפארה, 'ובכל עיר ועיר גביית הפארה מוט התמוטטה כי רבו הצרות בכל הארץ'.⁷⁸ אז קבע 'ועד פקידי ירושלים שבקושטא' שעל בעלי-החובות היהודים שבירושלים אם הגיעו לידם כספים מחוץ-לארץ או כספים שנשלחו לאנשים שנפטרו, חייבים למסור 'ביד החכם השלם הר"י [הר' יהושע] כלב', שכאמור לעיל היה ה'פקיד' הראשון בירושלים מטעם 'ועד פקידי ירושלים שבקושטא', או למסור ליד 'ממוני הק"ק והפרנס'⁷⁹ (כאמור לעיל, הונהגה 'כוללות' ירושלים על-ידי ועד של רבנים, שהיו 'ז' טובי העיר', ועל-ידי פרנס). כמו כן החמירו ב'הסכמת העזבונות'. בירושלים היתה 'הסכמה' משנים קדומות שעזבונות הנפטרים ללא יורשים בארץ-ישראל שייכים לקהילה. אמנם מותר היה לצוות ולהוריש גם לאנשים זרים, אבל לצוואה לא היה תוקף אם לא נעשתה בנוכחות מנהיגי הקהילה. כעת קבעו ש'צוואה מחמת מיתה מבלי שיהיה שם החר"י [החכם ר' יהושע] כלב וממוני הק"ק בטלה היא ומבוטלת'.⁸⁰ כלומר, את מקומו של ה'פרנס' תפס הפקיד מטעם קושטא. לעומת זאת, שינו לקולא 'הסכמה' באשר ל'מס הכנסה', וקבעו 'שכל איש הבא לו עד שמ[נ]נים גרושי[ם] לשנה בין הכנסתו מחו"ל [מחוץ-לארץ] בין מתוך העיר יתפשר עם ממוני הקהילה 'על עריכתו'; אולם 'האיש הבא לו יותר משמ[נ]נים גרושים יתן עריכתו לק"ק עשרה למאה'.⁸¹ אגב אורחא, שמא יש להסיק מ'הסכמה' זו שבשמונים גרושים ניתן היה אז להתפרנס במשך שנה, ולא להיזקק לצדקה. באיגרת שנשלחה מקושטא לירושלים, שבה הודיעו על ההסכמות האלה, באה הדרישה ש'כל הדר בירושלים יחתום על ההסכמות, ובה היה גם איום כי —

73 ראה: ר' יונה נכון, נחפה בכסף, א, קושטנדינה תק"ח, צד ע"ב; ר' ישראל מאיר מזרחי, פרי הארץ, ג, ירושלים תרס"ב, ס ע"ב.

74 ראה לעיל, הערה 69.

75 ראה: ספר התקנות והסכמות ומנהגים הנהגים בעה"ק ירושלים [להלן: תקנות ירושלים], ירושלים תרמ"ג (דפוס צילום, תשכ"ט), כה ע"ב.

76 שם, 77 שם, 78 שם, 79 שם, כו ע"א, 80 שם.

81 שם, כו ע"ב. עד אז היתה כל הכנסה מ-50 גרוש ומעלה חייבת בעשרה אחוזים מס. יש להניח שהשינוי בא משום שירד ערך הגרוש.

כל איש או אשה אשר ישנה דבר משל הנז' [כר] או שיקח הבא לידו מחובו כסף או שוה כסף או יעכב איזה כתב להנפטרים ולא יתן ביד הנז' [כר] או שיקח מהעזבונות על חובו, או להוצאות לכבוד המת, או לא ירצה לתת עריכתו כראוי לו, או יציל לעצמו בכח הגוים, או יקח באמרו: נתנו לי במתנה בעדים, וגם איזה שכן או שכנה הנודע להם איזה דבר מהנפטר איש או אשה ויעלים ולא יגיד לממונים הנז' [כרים] ידע נאמנה כי... נדרוף אותו עד החרמה ויגורש מן הארץ.⁸²

על האגרת חתומים שישה מעשירי קושטא, המכנים עצמם 'פקידי עה"ק [עיר-הקודש] בית אלקים ציון מכלל יופי ירושלים ת"ו [תיבנה ותיכונן]'. ועד של שלושה מרבני קושטא הסכימו להסכמות ה'פקידים'.⁸³ חודשים מספר לפני-כן ביטל 'עד פקידי ירושלים שבקושטא' מונופולין למכירת מציבות שרכש לו יהודי אחד מידי הקהילה והיה קונה אותן 'מהגוי החוצב מן ההר', וקבע שמכאן ולהבא 'העומד בפרץ' – בוודאי הכוונה לפקיד ר' יהושע כלב – 'הוא יקנה המצבות מיד הגוי... והוא ימכור לכל שואל... והרוח יהיה לכוללות הק"ק'.⁸⁴ כפי הנראה לא הודרו בירושלים לקבל עליהם את ההסכמות שנעשו בקושטא. בשנת תצ"ז הסכים גוף של שנים-עשר מחכמי ירושלים לשנות את הסכמת העזבונות וקבע כי כל צוואה שהיא של הגלמודים ללא יורשים בארץ, שתיכתב במשך עשר השנים הבאות, לא יהא לה תוקף אפילו אם 'תכתב בפני הפרנס וסופר העיר'.⁸⁵ עם הנהגת תרומת ה'פארה' הובעה בקושטא המשאלה 'לשלוח לדינו... כל הלישטא"ס השייכות לירושלם לעניים ולת"ח [ולתלמידי-חכמים] ולהכולל והקדשות ישנים'.⁸⁶ כלומר דברי קושטא רצו לרכז בידם גם את הנדבות שהיו נשלחות לפי רשימה שמיט ואת הקרנות שהוקדשו לטובת החכמים. ואכן הוגשמה משאלה זו בעניין הקרנות למען החכמים, כפי שנראה עוד. עקב ה'ח'ט"י שריף, הסדר החובות לנושים והאפטרופסות של קושטא על ירושלים, פסקו לכמה שנים מעשי החמס וההתעללות של בעלי-החובות והעריצים והאלמים. ר' משה חגיז כתב בשנת תצ"ח, כי –

מיום שנתנו לכם ודעתם הרבנים גאוני ארץ אשר הם בק"ק קושטנדינה, עם ראשי הצבאות הם אלפי ישראל, פרנסי ומנהיגי הדור שבק"ק הנזכר להשגיח על כוללות שלשה ק"ק שבארץ ישראל יח"ץ [ירושלים, חברון וצפת] תוכב"א תלי"א [תיבנינה ותיכוננה במהרה כימינו אמן תהילות לאל יתברך אמן] היתה הרוחה ומנוחה ליושבי הארץ.⁸⁷

גידולה של האוכלוסייה היהודית

האוכלוסייה היהודית בירושלים גדלה והלכה כתוצאה מן העלייה שגברה, ירושלים היתה למקום

82 שם.
83 שם. הסכמות אלה נעשו בקושטא, בחשרי ת"ץ.
84 שם. כז ע"א-כח ע"א.
85 שם. כח ע"א-ע"ב.
86 ראה: סיני, כו (תש"ט), עמ' קסג.
87 ראה חיבורו: פרשת אלה מסעי, עמ' יד. לפי שטיינשניידר נדפס בשנת תצ"ח. ראה: בנייה (לעיל, הערה 65), עמ' 87.

עניים, שחשבו להחזיקם בה בתמיכה שבאה מן החוץ, ולא דקיקתם כל צרכיהם. חזקת הבתים' חיהם. הסימן הראשון לגידולה של האוכלוסייה היהודית הוא ההסכמה בדבר 'חזקת הבתים' שנעשתה בשנת תצ"ז (1737). היתה בירושלים תקנה קדומה ש'שום איש יהודי לא יהיה רשאי להוסיף על חזקת חצר חבירו או בית חבירו לקחתה מידי הגוי בעל המולך [הרכוש], משום משיג גבול רעהו'. והנה עתה מצאו רבני העיר לנחוח לתת תוקף להסכמה זו. המניע לכך היה:

לעת הלום בבית ישראל ראינו שערוריה, אנשים מתפרצים פורצי גדר, משיגי גבול, הולכים אצל הגוים... ומוסיפים על החזקה... ועוברים על דת, ואנן צווחין ככרוכיה וכרוזא קרי בחיל בקהל רב להודיע ההסכמה הקדומה ואין משיגין.⁸⁸

החכמים מתריעין גם על קלקלה נוספת:

ואף גם זאת רעה חולה פשטה בין עמנו שנותנים עיניהם בדיורי הגוים והולכים אצל הגוים ומוסיפין עליהם כדי לגרשם מבית דירתם ולדור שם, ובכן תקלה יוצאה כי יפול קנאה רבה בין הגוים פן יעשן אפס, כי קשתה, לגרשנו מן הארץ, כי ידם תקיפה בעוה"ר [בעוונותינו הרבים].⁸⁹

על כן גזרו,

בגזירת נח"ש [נידוי, חרם, שמתא] על כל איש ישראל שלא יוסיף על חזקת חצר חבירו או על בית חבירו בין בסתר בין בגלוי... גם שלא יוסיפו על דיורי הגוים כל זמן שהם דרים בחצר אם לא שיצאו מן הדירה אז הרשות ביד כל אדם לקחתה לו.⁹⁰

נוסף על איום זה הודיעו שהם נותנים רשות 'לכל שנים מישראל להעיד בעש"ג [בערכאות של גויים] נגד העובר על ה'הסכמה' כי הוא חייב 'סך מאה אריות לשכנגדו ולרודפו עד החרמה'.⁹¹ היתה אז בנייה בירושלים, כי יש להניח שר' עמנואל חי ריקי לא היה יחיד שבנה חורבה שמצא, וממנה היתה פרנסתו.⁹² על העלייה שגברה אנו קוראים באיגרת שכתבו 'פקידי ירושלים שבקושטא' בתחילת שנת תק"א לר' שמואל לאניאדו בארם-צובא (חלב):

כי אתם ידעתם את כל התלאה והפזר הגדול שפורנו הון עתק... ליתן כפדיון עה"ק [עיר-הקודש], ועשתה ידינו והצליח ה' שבימינו ובזמנינו נחה שקטה הארץ ומלאה דעה... תהלות לשמו הגדול נתוספו כמה ספסלי ונתייסדו כמה ישיבות חדשות בעה"ק [בעיר-הקודש] לא היתה כזאת מיום גלות הארץ, וכצפרים עפות מארבע כנפות הכל מעלין לא"י [לארץ-ישראל].⁹³

88 ראה: תקנות ירושלים, מו ע"ב.

89 שם. 90 שם. 91 שם, מג ע"א.

92 ראה: ר' עמנואל חי ריקי, חזה ציון, הקדמה.

93 ראה: י' טובי, 'פניית פקידי קושטא אל רבי שלום עראקי נשיא יהודי תימן בשנת תק"ב (1742)', שלם, א (תשל"ד).

עמ' 259-260.

ר' חיים אבן עטר, שעלה באותה שנה עם קבוצת תלמידים לארץ־ישראל, כותב: 'כי קול יצא מלפני ה' בלב כל בחירי המוני עם אלהי אברהם, נאספו ממזרח וממערב הללו דרך אניה בלב ים, והללו ממדבר הרים לעלות סביב לה הרים'.⁹⁴ ר' אליהו ישראל בר' משה ישראל מרודוס מעיד:

פה עיה"ק [עיר־הקודש] ירושלם תוכב"א [חיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן] ראיתי הרבה עולים מכל המקומות הם ונשיהם ומניחים את בניהם בעיר מולדתם והרבה מהם שמתים נשותיהם] ונושאי'ם] אשה אחרת ומהם שמולידים בנים וכנות.⁹⁵

רבות הן השאלות־והתשובות בעניינים שהיו כרוכים בעלייה לירושלים. נביא כאן רק אחדים מהן: מעשה שקרה בירושלים 'חדשים מקרוב באו, לקוטאי ממזרח וממערב התועדו יחד והסכימו ביניהם לבטל מנהג קדמונים'.⁹⁶ אחד הממונה על קופת העניים בירושלים שואל:

לינהר לן מר ענינן במה שנסתפקתי בדין קופה של עניים המתחלקת על ידי מדי שפת בשבחו, ועתה חדשים מקרוב באו שתי ספינות. א' מקושטא ואחד מעיר שאלוניקי יע"א ורכם ככלם עניים מרודים, ואין בכיס הקופה מעות די להספיק לעניי עיר קדשנו ולעניים הבאים מחדש אם לא שיגרע מחלק עניי העיר... אם יש אסור בדבר שנראה כגזול את הרכים... או"ד [או דאמרין] דאין אסור בדבר, דכיון שהעניים באו להשתקע בעיר קדשנו הרי הן בכלל עניי עירך ויד כלן שוה.⁹⁷

שאלה אחרת:

גבאי הממונה על הצדקה שבעיר קדשנו ששלחו לידו הלבשה מעיר שאלוניקי יע"א, ושלחו לו גבאי שאלוניקי לגבאי שבעה"ק [שבעיר־הקודש] שאין לחלק הלבשה זו לשום עני שבעולם, כי אם דוקא לעניי שאלוניקי שהם עניי עירם, ויש בעיה"ק [בעיר־הקודש] עניים שיש להם כמה שנים שכאו משאלוניקי ונתישבו פה עיר הקדש, וגם יש עניים שכאו בשנה זו עם הספינה שבאה משאלוניקי זה כמה חדשים, וע"ז [ועל זה] נסתפק השואל אם רשאי הגבאי לחלק הלבשה זו לכל עניי שאלוניקי סתם, בין למוקדמין שיש להם כמה שנים הדרים כאן ובין למאוחרין שכאו מקרוב.⁹⁸

מעניינת גם מבחינה אחרת השאלה שנשאל ר' רפאל מיוחס ראש הרכנים בירושלים בשנים תקט"ז-תקל"א:

94 ראה: ב' קלאר, רבי חיים אבן עטר ועלייתו לארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' קטו. איגרת זו נתפרסמה לראשונה על־ידי: י' נאכט, מגנוי ירושלים, בעריכת פ' גראייבסקי, חוברת כה, עמ' 1-12.

95 ראה: ר' אליהו ישראל, כסא אליהו, שאלוניקי תקע"א, פ"ע"א, אבן העזר סימן ב; מוכא אצל: ר' חיים סתהון, ארץ חיים, ירושלים תרס"ח, קכד ע"ב. המחבר עלה לירושלים בשנת תק"ד, ראה: כסא אליהו, עז ע"א, סימן שלא, סעיף ד. ר' אליהו ישראל היה מחכמי הישיבה 'חסד לאברהם ובנין שלמה', שנוסדה בשנת תק"ז, ראה: ר' שלמה חזן, המעלות לשלמה, נא אמוץ תרנ"ד, קג ע"א.

96 אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, מ ע"ב. המכוון לגבילה של הבשר.

97 שם, לו ע"ב.

על כך הוא משיב: 'דכשרים הם כשהם רחמנים ואוהבי ת"ח [תלמידי-חכמים] ואנו רואים שמהנים אותם מנכסיהם'.⁹⁹ מכאן אנו למדים שאמנם המדובר באנוסים שבאו לירושלים. אמנם מסתבר שיש הגזמה במספר המובא באיגרת מירושלים שנכתבה בשנת תק"א, שלפיה אויבי ישראל 'נועצו לב יחדו ויאמרו לאמור: הנה עם בני ישראל רבו מספור ועשרת אלפים איש יהודה'.¹⁰⁰ ובוודאי מוגזם מאוד המספר 20,000 שבספרו של התייר השבדי הסקן קריסט, שביקר בארץ בשנת 1751,¹⁰¹ והיה מי ששיער שיש כאן טעות וצריך להיות 2,000.¹⁰² ברם אין ספק שבאותו זמן היה מספר היהודים בירושלים גדול בהרבה מאלפיים, ואין כל הגזמה בהערכתו של ר' גרשון מקיטוב, גיסו של הבעש"ט, שלפיה היו בירושלים בשנת תק"ח 'כמו אלף כנה"כ [בעלי-הבית]'.¹⁰³ דהיינו כ-4,000 נפש, שעליהם יש להוסיף את הגלמודים הרבים שהיו בעיר, זקנים וזקנות, אלמנים ואלמנות ורווקים, שהרי יש להניח שלנגד עיניו של ר' גרשון היה 'בעל-הבית' שביישוב היהודי בפולין, כלומר יהודי בעל משפחה, שיש לה דירה לעצמה.¹⁰⁴ בקשר ל'בית הכנסת ק"ק ת"ת [תלמוד-חורא] שהתמוטט כתבו מירושלים בשנת תקי"ח, שבו היה נשמע 'קול תפלה יומם ולילה והכל פיהם של תנוקות י"ג שולחנות [כלומר, כיתות] ובהם למעלה מח"ק תשכ"ר [תינוקות של בית-רבן]'.¹⁰⁵ ובכן היו אז בירושלים למעלה מאלף נערים ונערות שבגיל בית-הספר, שהרי בוודאי לא למדו הנערות בתלמוד-חורא יחד עם הילדים, ומספרן בוודאי לא היה פחות ממספר הנערים. ונראה כי דמותו של היישוב בירושלים נשתנתה עקב העלייה. באותה שנה, שנת תק"א — שבה נכתבה האיגרת הנ"ל ואשר בה מתנים הכותבים את הצרות החדשות שהתעוררו עליהם מחמת הקנאה והשנאה של המוסלמים שבעיר, ושסכנת גירוש מן העיר מרחפת עליהם מחמת גידול האוכלוסייה היהודית¹⁰⁶ — באותה שנה עצמה שלחו 'פקידי ירושלים שבקושטא' דברים של טרוניה אל ראשי הציבור היהודי בירושלים, על ש'פרצו גדרן של ראשונים האנשים והנשים, הפריזו על המידה בלבשם בגדי החמדות ברחובות קריה'. לדעת הכותבים, זו היתה הסיבה ש'תושבי הארץ שרקו ויחרקו שן... הנה עם בני ישראל יחד עשירים הם לכו ונחשבה עלילות ונעליל עליהם ונבלעם

99 ראה: רפאל מיוחס (לעיל, הערה 12), לח ע"כ ואילך.

100 ראה: ירושלים לזכר לונץ, עמ' קיט.

101 ראה: הסקלויסט (לעיל, הערה 5), עמ' 124. הדברים מובאים בתוך: מסעי נוצרים, עמ' 401. וראה: שם, בהערות, ובעמ' 32.

102 ראה: שם, עמ' 401, הערה 2.

103 ראה: יערי (לעיל, הערה 4), עמ' 282.

104 ההנחה שבממוצע היתה המשפחה בירושלים בת ארבע נפשות נשענת על הערכתו של ר' רפאל מרדכי מלכי מראשית שנות התשעים של המאה ה"ז, שתובא להלן, כי בירושלים כ-300 משפחות שהן כ-1,200 נפשות.

105 ראה: ש' מרכוס, 'תעודות מרדוס בענייני ארץ ישראל', ירושלים — מחקרי ארץ ישראל, ב (תשט"ו), עמ' רכד.

106 ראה לעיל, הערה 100; באיגרת אחרת, משנת תק"כ, שכתבו 'פקידי ירושלים בקושטא' אנו קוראים: 'כי מפני שרבו התושבים באה"ק [בארץ-הקודש] ונתוספו הישיבות נתוספו העלילות מאלי הארץ'. ראה: שלם, א (תשל"ד), עמ' 266.

כשאול חיים'.¹⁰⁷ באיגרת שכתבו 'פקידי ירושלים שבקושטא' בשנה שלאחר-מכן אנו קוראים כי —

גבירי קושטא לא אבו להושיט יד עזרה... על כי קדמה להם ידיעה מעדיי מלבושי האנשים ונשים, וכי זוהי סיבה בגרם המעל"ות עלילות ברשע, כי על כי הגויים רואים לבנ"י לבושי מכלול דומים לבני מלכים נאחזים בסבך להתעולל עליהם, וע"ז [ועל זה] העבירו קול במחנה לכל תרד אניה בשנה הזאת ליפו.¹⁰⁸

מובנו של המשפט האחרון בפסקה זו הוא כי מנהיגי קושטא סטו ממנהגם לספק אונייה אחת בשנה שתסיע את העולים לארץ-ישראל.¹⁰⁹ במכתב אחר דרשו 'פקידי קושטא' מרבני ירושלים שיכריזו חרם על מלבושי המותרות ושישלחו את ה'הסכמה' על כך ב'עוף הפורח' לקושטא.¹¹⁰ ככל הנראה לא הרגישו רבני ירושלים שיש בכוחם להילחם בתופעה זו. לבסוף, בכ' באדר א' תק"ח גזר בית-הדין בקושטא בהכרזת חרם על יהודי ירושלים שלא ילבשו בגדים מסוימים ולא יענדו עדיים מסוימים. גזירת קושטא פותחת:

אנחנו ב"ד [בית-דין] היושבים פה קוסטנדינה הבעה"ח [הבאים על החתום] בצפייתנו צפיו רעות רבות וצרות השתרגו על ירושלים עה"ק [עיר-הקודש] בזמה"ז [בזמן הזה] ממשא מלך ושרים ועול ההוצאה מתמרת ועולה למעלה עקרים כמעט הוכפלה ד' ידות, באופן שכל ההכנסות כעבורה של עיר לא יספיקו לשליש דמי ההוצאה ויד השרים פקידי עיה"ק [עיר הקודש] גם היא נאנחה ותשב אחר מבלי השג סך גדול המצטרך ככל שנה לשלוח לתשלום דמי ההוצאה ובצוק העתים ירד עניות לעולם, צנורי השפעה נתקלקלו ושערי הכנסה מכל המקומות נועלין תנן, ויגדל הכאב ווי מגוה לרבויה ההוצאות ושמועות בהלוננו לרבויה חובות נתהוו מחדש בעה"ק [בעיר-הקודש] בקרב ימים [ורכיבת] אוכלת בהם. ווי מברא כי הגבירים הפקידים לרוע הנהגת בני ירושלם תש כחם ורוצים להסתלק, ומידע ידוע שאם ח"ו [חס וחלילה] יעלימו עין בימים מועטים יחזור הדבר לסורו והאדמה תשאה שממה ופשתה המספחת מחמת קלקול ורוע הנהגת הזמן, כי זאת ירוש'נלים] מקום עניים לא הורגל[ו] עיני הגוים יושבי הארץ לראות כלי זהב וכסף ובגדי רקמה, ובעונותינו בזמנינו פרצו גדר ההנהגה זכרים בפני עצמם לובשים מחלצות וסובבים בחוצות להטיף קנאה, ונקבות בפני עצמן הפריוז על המדה להתקשט בתכשיטי זהב ואבן יקרה אשר לא היה לעולמים בירוש'נלים] ותלכנה נטויות גרון את תפארת התכשיטין ומלבושין, היא שעמדה עלינו לכלותינו שהגוים מחזיקים את ישראל בחזקת עשירים ומעלילים עליהם לאכול את בשרם. אי לזאת למגדר מלתא ולהציל את ירוש'נלים] מן ההפכה גוזרים אנחנו בכח התורה ובכל אלות הברית בענין התכשיטין ומלבושים לזמן עשר שנים, ותקף גזרתנו מהיום והלאה לא ילבש גבר...

107 ראה: ד' מרכוס, 'מכתבי-יד עתיקים', המבשר, ב (תרע"א), גלין יח, עמ' 210. מובא על-ידי: רוזאניס (לעיל, הערה

2), ה, עמ' 438 (מכתב מ' בטבת תק"א).

108 המבשר, שם, עמ' 210-211; רוזאניס, שם.

109 ר' שמחה מזאלוויץ שעלה לארץ בשנת תקכ"ד, כתב: 'וישכנו בסטאמבול מן כ"ז תמוז עד י"ח אלול, לפי שהוצרכנו להמתין על ספינה ששוכרין הקהל של סטאמבול בכל שנה מרב החובל, ראה: יערי, מסעות, עמ' 391.

ובכלל גזרתו זאת על פקיד עה"ק [עיר-הקודש] כבא לידם מכלל העזבונו תכשיטין ומלבושין שנאסרו, לשולחם לקושטא לא ימכרו בתוך העיר, פן יהיה לפוקה ולמכשול ליושב ירוש' [לים]. צנועים יהיו בבית ובשדה במלבושיהם כמו שנהגו אבותינו, יכירו וידעו כל הגוים כי עניים אנחנו ואל יתגרר בנו.¹¹¹

אין אנו יודעים באיזו מידה נהגו בירושלים לפי גזירה זו. באותה פרק-זמן כנראה עשו הסכמה בירושלים או התכוונו לעשותה, שאף היא מלמדת על מידה מסוימת של שינוי דמותה של העיר עקב העלייה, וזו לשונה:

לשמע אוזן דאבה נפשינו, כי רבים מעמי הארץ אנשים ונשים פרצו גדר לשחוק הקארטיין ושחיק עצמו"ת הנק' דאדו"ס. ומלבד שיש הסכמות מרבני וגאוני עולם בחרמות ונידויים על שחוק הקארטיין... כי כן מהיום והלאה הירא את דבר ה' בין איש בין אשה לא יוכל לצחוק לא גיעולי קארטיין ולא צחוק עצמות בשום זמן כלל ועיקר. ודוקא החתן והכלה ותו לא מידי ואפילו קרוב לא יוכל לצחוק. וכל העובר על ההסכמות הללו מלבד שמעל בחרם, עוד זאת כבר ניתן רשות למע' [לת] הפקיד למוסרו לשרי העיר וענוש יענוש בגופו ובממונו ואין חונן ואין מרחם עליו, ונקרא עובר על דת ואין לו מחילה עולמית ושל"י"ב [ושומע לנו ישכון בטח] ושאנן כיר"א [כן יהי רצון אמנ].¹¹²

אין חתימות להסכמה זו ואין לה תאריך, על כן ייתכן שלא ניתן לה תוקף.¹¹³ אבל לענייננו היא מלמדת שהיו בירושלים 'רבים מעמי הארץ' שמצאו להם בידור וכליו זמן במשחקי הקלפים והעצמות, ועל כל פנים היוזמה הזאת נגד המשחקים בדרורות אלה היא משהו חדש בירושלים. אם גם יש כאן הסתמכות על 'הסכמות מרבני וגאוני עולם'.¹¹⁴

111 המבשר, שם, עמ' 211; רואנים (לעיל, הערה 2), עמ' 439-440.

112 תקנות ירושלים, עמ' מה.

113 אמנם א"ה פריימן צירף תקנה זו עם תקנות אחרות שבאו בספר התקנות מיד לאחריה והן משנת תקי"ד. ראה במאמרו: 'תקנות ירושלים', ספר ב"צ דינבורג [דינור], 'ירושלים תשט"ו', עמ' 213. ואכן מן האיום, 'וכבר ניתן רשות למע' [לת] הפקיד למוסרו [את העובר על התקנה] לשר העיר', ניתן להסיק כי צדק פריימן בצירופו. ה'פקיד' הוא הממונה מטעם 'פקידי ירושלים שבקושטא' לנהל את ענייני העיר. מכאן משתמע לכאורה שהתקנה היא מן השנים הראשונות של האפטרופסות של קושטא, שהרי בשנת תק"א (1841) כבר היו בעיר שלושה פקידים — והם: אליהו רולו, מאיר בנבנשתי ויוסף צלמונה, החתומים יחד עם שנים-עשר רבני ירושלים וראשיה על איגרת מאותה שנה (ראה: 'ירושלים לזכר לונן', עמ' קכג; וראה 'י' ברנאי, 'הנהגת הקהילה היהודית בירושלים', שלם, א, תשל"ד, עמ' 289, 296). אולם מסתבר יותר שה'הסכמה' היא מתקופתו של הפקיד רחמים שהחל לשמש בתפקיד הפקידות בשנת תקי"ד, ואשר לפי חלוקת התפקידים בין הפקידים נמסר לידו התפקיד לנהל את המשא-והמתן עם השלטונות. אמנם לפי מ' בניהו נמסר לידיו התפקיד בשנת תקט"ז, דהיינו לאחר עשיית ה'הסכמות' (ראה: בניהו, לעיל, הערה 47, עמ' שפב). העניין טעון אפוא בדיקה נוספת. אגב אורחא, בניהו לא צדק בקביעתו שהפקיד רחמים הוא שהנהיג להעניש על-ידי 'השר' את פורצי הגדר (ראה: שם, עמ' שפד). כבר בהעתק של מכתב, או נכון יותר באגרון, שקדם בהרבה לתקופה הנדונה, אנו קוראים משפט זה: 'זה' היושב בציון הסכים עמנו ושלחנו הממונים אל השופט ופיזרו קרוב לסך כך וכך וגרשו לאלתר מן הארץ' (ראה: ש' אסף, רשומות, ו, תר"ץ, עמ' 455).

114 ראה: פריימן, שם.

הזכרנו לעיל כי על סף שנות הארבעים פרץ גל של שנאה נגד היישוב היהודי בעיר מחמת גידולו. אפשר שאחד הגורמים לכך היה התופעה שנגדה התכוונה ההסכמה שנעשתה בשנת תצ"ז שלא לשכור את 'דירי הגוים' על-ידי העלאת שכר-הדירה, ואפשר שעוררה את תאוות-הבצע של 'אילי הארץ' ושל סתם אלמים התופעה ש'פקידי ירושלים שבקושטא' התריעו נגדה והיא ההתהדרות בלבוש וההתקשטות. לפי איגרת מירושלים שנכתבה באייר תק"א היתה הטענה נגד היהודים: 'מהם ומהמונם יוקר יאמיר, ובע"ז [ובעבור זה] עלה השער דבר השוה אחת או שתיים הן היום הולך על ארבע'.¹¹⁵ נראה כי התנהלה אז הסתה לחסל את היישוב היהודי על-ידי הרעבה ועל-ידי גירוש. באותה איגרת אנו קוראים:

העמידו זקיפין ברחובה של עיר, והכרוז יוצא מי האיש אשר ה"ן לו חטה ושעורה וכל מידי דמיון לא יעצור כח למכור ממכר לאשר בשם ישראל יכנה... ונמצאו כלים מאליהם.¹¹⁶

כמו כן אנו קוראים באותה איגרת:

קמו יחד כלם על ישראל... ויענו ויאמרו: קומו צאו מן הארץ, דלית דינא... לתת לנו חנייה באתרא הדין, עשו כוונים לגרשנו מנחלת ה'... בו כיום עמדו קיני"ן בירושלם, יום שואה ומשואה.¹¹⁷

אפשר שהטענה 'דלית דינא' ליהודים לשכת בירושלים היתה תוצאה של 'פתוה', שלפי דבריו של ר' רפאל מרדכי מלכי, שהיה רופא בירושלים בשליש האחרון של המאה ה"ז, קבעה גבול למספר היהודים בירושלים.¹¹⁸ אמנם לא שמענו על גירוש יהודים מן העיר כתוצאה מפתוה זו. אם גם היו איומים לכך בימיו של העריץ אבן פרוח, באמצע שנות העשרים של המאה ה"ז, גם אז היה הדבר לאחר שהיישוב היהודי בירושלים גדל במידה רבה וכמעט בבת-אחת.¹¹⁹ הגירוש לא בוצע וההסתה הופסקה על-ידי שמילאו ידי האדירים אך את הזהב, ובכך הושחק 'כל פה צר ומשטיין'.¹²⁰ ההשתקה עלתה כנראה ששת-אלפים אריות.¹²¹ אמנם היו כנראה שגורשו מדירותיהם. כך משתמע מפקסה סתומה זו: 'ירושלים תתן קולה, הבנים יוצאי'ם] בקשרים בהגל'ות נגלות'ם] מעל שלחן אביהם, וישבו תחתם בני חרובי קרתא צר"י אלפים אתפסה צררי'.¹²² נוסף כאן כי מספר שנים לפני-כן, בשנת תצ"ב, גורשו היהודים, בעטיו של שר שבא מדמשק, מן

115 ירושלים לזכר לונץ, עמ' קיט.

116 שם. באיגרת של 'פקידי ירושלים בקושטא' אנו קוראים: 'הוכפלו הצרות מחמת יוקר גדול כמוזונות... ויושבי הארץ תלו הסרחון בריבוי עם בית ישראל התיעצו והלכו אל שופט ליטול רשות לחפש בבתי ישראל להוציא בלעם ולכרות אוכל מפיהם'. ראה: י' טובי (לעיל, הערה 93), עמ' 260.

117 ירושלים של לונץ, שם.

118 כשאלה זו דן: איש-שלוס, מסעות נוצרים, עמ' 123.

119 ראה: חרבות ירושלים (לעיל, הערה 33), עמ' 12, 17.

120 ראה לעיל, הערה 115.

121 ראה: טובי (לעיל, הערה 93), עמ' 260.

לגירוש הכנעני שוב חזרו ונתיבצו אנשי הארץ וגו' שם מוזכרת קהילת ישראל ויש להניח כי קהילת ישראל
 מערבי.¹²⁴ הדבר נסתיים כנהוג, 'פזרו ביום צרה סך עצום'.¹²⁵
 החשש מפני גירוש הביא בשנת תק"ט את הנהגת הקהילה לחדש את ההסכמה הקדומה... על ענין
 הרוקים מבין עשרים שנה ומעלה, ומבין ששים שנה ולמטה, שלא יורשה שום בר ישראל רוק לדרור
 בעה"ק [בעיר-הקודש] ירושלם ת"ו [תיבנה ותיכונן] בלא אשה'. והטעם הוא לפי דברי ההסכמה 'כי
 אין אפוטרופסים לעריות'.¹²⁶ אמנם נראה כי חידושה של הסכמה זו וכן של הסכמות אחרות
 המצורפות לה, שמטרתן למנוע מפגש בין שני המינים, שיש בו משום חשש להרהורי חטא, לא בא
 אלא משום שראו את מגיפת-הדבר שהיתה לפני-כן כעונש מן השמים על אי-זהירות בנדרון זה.¹²⁷
 התקנה גם קבעה 'זמן קצוב... לכל הרוקים היושבים פעה"ק [פה עיר-הקודש] מהיום ה' לח' אייר
 עד ר"ח [ראש-חודש] אלול... לישא אשה' ומי שלא יעשה זאת 'מחויב הוא תיכף ומיד לצאת
 מפעה"ק [מפה עיר-הקודש] לבקש את חייו בחו"ל [בחוף-לארץ] ואף ניתנה התראה כי 'הרשות
 נתונה לעיני העדה פקידי ירושלם ת"ו [תיבנה ותיכונן] לגרשו מן הארץ ולדרוף אותו עד חרמה בכל
 מאמצי כחם כפי ראות עיניהם'.¹²⁸ ברם מתוך דברי ר' רפאל מיוחס בר' שמואל, אחד החתומים על
 ההסכמה, אנו שומעים גם טעם אחר:

שיסוד ההסכמה הנו[כרת] היה בעבור שאמרו שהיה סכנה בדבר שח"ו [שחס וחלילה] אם
 יתרכו התושבים פה עיר הקדש יגרם שהגוים יגרשו פה עיר הקדש בזעם וחימה ויהיה סכנת
 נפשות.¹²⁹

נראה כי ה'הסכמה' גזרה גם זאת שמכאן ואילך אין לתת לרווקים למטה מגיל ששים לעלות
 לירושלים כדי להשתקע בה. כך משתמע מנוסח דבריו של ר' רפאל מיוחס: 'לענין ההסכמה
 שנעשית פה עיר הקדש ירושלם ת"ו [תיבנה ותיכונן] בכל תקף על ענין הבאים מחוצה לארץ
 להשתקע פה עיר הקדש שפחות מבין ששים לא יבוא להשתקע פה עיר הקדש'.¹³⁰ וצריך לציין

123 ראה: אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, סימן סז; רוזאניס (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 230.

124 ראה לעיל, הערה 121.

125 שם, עמ' 261.

126 תקנות ירושלים, מא ע"א. על קדמות ההסכמה יש להסיק מדבריו של ר' משה חגיז ב'שפת אמת', טז ע"ב.
 ש'מכריחין את האורח לישא אשה', וכן מדבריו של ר' משה מפראג שלא היו נותנים לרווקים הספקה; ראה: יערי,
 מסעות, עמ' 285.

127 על המגיפה בירושלים בשנת תק"ח כותב ר' אברהם גרשון מקיטוב, גיסו של הבעש"ט, כדלקמן: 'שתיכף אחר
 חה"ס [חג הסוכות] באתה חולשה רח"ל [רחמנא ליצלן] בתוך העיר ומתו בשני חדשים יותר משני מאות נפשות
 מישראל, כמה חכמים כמה גדולים מישראל ואנשי מעשה... אלה שבאו עמי על הספינה כמעט שלא נשאר כ"א ג'
 או ד'. ראה: יערי (לעיל, הערה 4), עמ' 282. וראה: ר' רפאל מיוחס, פרי האדמה, א, שאלוניקי תקי"ב, מב ע"ב. על
 מועד האיגרת של ר' אברהם גרשון ראה: ציון, מד (תשל"ז), עמ' 302-305, ב'הערה' של ח' כץ-שטימן ובתשובתו
 של י' ברנאי.

128 תקנות ירושלים, מא ע"ב.

129 פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ד, שאלוניקי תקכ"ג, כ ע"ב.

130 ראה ההערה הקודמת.

שמחמת אותה 'פְתוּה' שהוזכרה לעיל, יעץ כבר ר' רפאל מרדכי מלכי כי ראוי שהעולים לארץ לא יתרכזו דווקא בירושלים.¹³¹

אגב אורחא, הסכמה זו לא באה לכלל ביצוע מלא. כעבור שנים מספר חיווה ר' רפאל מיוחס בכ"ר שמואל את דעתו, כי יש לבטלה, ונימוקו היה:

שיש מכשול גדול שבאים מאנשי המערב [כלומר מצפון-אפריקה] דרך הכפרים, וגם איזה אנשים אשר אין ביד כוללות הק"ק לגרשם מן הארץ על ידי בזוז ממון רב.¹³²

המדובר, כנראה, בעולים שעקפו את ה'הסכמה' עליידי שהשתקעו באורח ארעי בכפרים, ומשמע עברו לירושלים כבני הארץ ולא כ'עולים חדשים', וכן באנשים שהתקרכו לשלטונות ומשום כך אי-אפשר היה לגרשם.

שנים אלה, שמסוף שנות העשרים עד שנות השישים, היו זכורות בירושלים כשנות טובה. בשאלה שנשאלה ככל הנראה בתחילת שנות התשעים אנו קוראים כדלקמן: 'בימי[ם] ההם היתה אורה ריוח והצלה שערי זול וכל ארץ ישראל נשבע[ים] ונוטלים מרב טוב הבא מכל אחינו בית ישראל נדרים ונדבות.¹³³ פקידי ירושלים שבקושטא לקחו על עצמם את הדאגה לספק ל'כוללות' ירושלים את צרכיה. מטעמם נשלחו השלוחים לתפוצות ישראל להנהיג את נדבת הפארה, וכספי הנדבות רוכזו בידיהם-הם. באיגרת משנת תצ"ה של 'פקידי ירושלים שבקושטא' אנו קוראים:

וכן עמא דבר מכנף הארץ... שולחין את שקליהן בכל שנה ושנה לידינו ממש, ואנחנו בשם אלקינו כך חובתנו לשלוח לעה"ק [לעיר-הקודש] כל צרכם לפרעון חובותיהם ויתר הוצאותיהם והספקת חכמי הישיבה.¹³⁴

גם כשנשלחו מירושלים עקב המצוקה של שנת תק"א השלוחים ר' אברהם ן' אשר ור' יצחק זרחיה אזולאי אל 'ערי פראנקיאה ואיטליא', נתבקשו הנמענים ש'נדרים ונדבות וקצבות הנהוגות משנים קדמוניות הרי זה בכי יותן בידי שלוחי דרחמנא הנ"ז [הנזכרים] ומכאן ולהבא יעמדו גזכרי ותהי המשרה על שכמם בנדבת החתיכה וידריכו דרך פוליס"ה כל כסף הקדשים וקצבותם נדרים ונדבות לקוסט' יע"א לקרב התועלת'.¹³⁵ בכך רצו רבני ירושלים ו'פקידי קושטא שבירושלים' לסיים את פרשת השליחות, 'לבל נצטרך לשלוח שליח מפני ריבוי ההוצאות, כי ארחין רחיקא'.¹³⁶ אמנם מחשבה זו לא הוגשמה, וכבר בשנת תק"ח קבלה קושטא על 'ריבוי חובות' מחמת הנהגה גרועה.¹³⁷

שנות-חירום והתחדשות הפורענויות

באמצע שנות השישים נתערער המצב מחדש. ר' רפאל מיוחס נימק את הצעתו לבטל את ההגבלה על השתקעותם של 'חדשים' בירושלים גם בנימוק שיהודי העיר 'כבר נתמעטו אפילו מהתושבים

131 ראה: ריבלין, ליקוטים, א, עמ' 18.

132 פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ד, כא ע"א.

133 ר' משה מרדכי יוסף מיוחס, מים שאל, שאלוניקי תקנ"ט, ז ע"א.

134 ראה: בנייה (לעיל, הערה 65), עמ' קע-קעא.

תקכ"ג.¹³⁸ בשנת תקכ"ה (1765) הוטל על 'כוללות' ירושלים לשלם 30 אדולף שטרען כי מחמת מסי הקהל יצאו יהודים רבים את העיר.¹³⁹ כשהגיע שמעון די גילדיין בשנת תקכ"ה (1765) לאלכסנדריה של מצרים מצא שם כחצרו של החכם ר' יצחק פרויניציאל 'רבנים רבים מירושלים שברחו מחמת הפרעות האחרונות של התורכים'. בין הפליטים היה ר' אברהם בן אשר, שהוזכר לעיל. מפיהם שמע כי התורכים לקחו מן הלא-מוסלמים את פרוסת-לחמם האחרונה, עינו זקנים ונשים ורבים גורעו בבתי-כלא, וכי ספק הוא 'אם עדיין נשארו בירושלים נוצרים ויהודים'.¹⁴⁰ במכתב ששלח לאביו בשנה שלאחר-מכן אנו קוראים:

אודיע שהוכרחתי לצאת מירושלים, דהיינו לברוח בלילה, כי ישיבה זאת העיר קשה... כל עת ורגע עלילות וגזירות... מלבד החוב של אשכנזים מן חמישים אלף רייכסטהאלר ויותר הספרדים גם הם חייבים כמעט מאתים אלף פלוין. מהיכן יפרעו אלו החובות? כל יום לוקחין אחד או חכם או גביר בתפיסה ומכין אותו עד שיתן מה שהן רוצין.¹⁴¹

לפי דבריו יצאו משם זאת [השנה] יותר משני מאות ב' [עלי] בתים הם ונשיה' [ם].¹⁴² אין אנו יודעים בבירור מה היה הגורם לכך. שמעון די גילדיין רואה את המצב כתוצאה של 'קטטות ועלילות ומסירות'.¹⁴³ ואכן, היתה מחלוקת גדולה בירושלים שנמשכה כעשר שנים, מאמצע שנות החמישים עד אמצע שנות השישים.¹⁴⁴

ברם אם נכונים הדברים ששמע די גילדיין מפי הפליטים במצרים כי גם הנוצרים סבלו קשות, הרי אין לחלות את חומרת המצב במחלוקת זו. אפשר אפוא שצדק א' יערי שכרך את ההתרחשות הזאת במאבק שהיה בין עת'מאן, הפאשא של דמשק ושיירושלים היתה נתונה למרותו, לבין ט'אהר אלעמר, שהרחיב את תחום-שלטונו מהגליל גם על ערי-החוף.¹⁴⁵ המצב החמיר יותר עקב מלחמת רוסיה-תורכיה (1768-1774) והמרד של עלי ביי (1770-1773), בן-בריתו של ט'אהר אלעמר שזמם להיעשות שליט ריבוני של מצרים. אמנם הגייסות לא עברו דרך ירושלים וקרבות לא חלו בה כמו בעזה, ברמלה, בלוד, ביפו ובשכם, בכל זאת עברו גם עליה ימיי-סבל נוראים. בשנת תק"ל כתבו מירושלים 'כי הננו כיום קרוב לחמשת אלפים נפש נתונים ביד אדונים קשים לקוחים למות', וכי 'עלו למעלה ראש עול החובות... לסך שבעים אלף אריות לגוים עזי נפש מלבד סך מה לבני

138 ראה לעיל, הערה 132.

139 ראה: פ' גראייבסקי, מגניו ירושלים, חוברת קא, עמ' 32.

140 ראה: F. Heymann, *Der Chevalier von Geldern*, Amsterdam 1937, p. 321.

141 ראה במכתבו לאביו: נ"ה טורטשינר, ירושלים לזכר לונץ, עמ' קט.

142 שם, עמ' קי.

143 שם.

144 על המחלוקת הזאת ראה: בניהו (לעיל, הערה 47), עמ' שעט ואילך.

145 ראה: יערי (לעיל, הערה 21), עמ' 406.

ברית¹⁴⁶. עקב בצורת שהיתה בשנת תקל"ב¹⁴⁷ ועקב המלחמות, פרץ בשנת תקל"ג רעב שמתו בו רבים. על כך אנו קוראים אצל החיד"א:

ותוקף המלחמות שם שמות עלי אדמות ויהי רעב בארץ ואימות חזה ציון קרית מועדינו, נפשי נפחתי כפן, תחלת יסוריך וסופם וימותו רבים מישראל. ויש אשר ברחו לנפשם והיו מתים דרך הלוכך, והיה רעב של כליה, ויבוא עד חברון... כי אם תם הכסף להשיב נפש אפילו נהמא דשערי ויגרם בחצץ בדין עירובא עפר סתמא ואפר כירה ולא קמחא עיקר, באופן כי המדה הנקראת סוסיא אשר בשנים כתקונן ערכה ארבעה פארות עלתה למאה פארות ובסוף הקיץ אבד כל עיקר, ולחם אין והעשבים נמכרים ביוקר גדול, והגוים נמצאים מתים בשדות, ואכלו הגוים שקצים ורמשים וחתולים, ומי אשר לו מזל לצוד חתול ולאוכלו. וזה גרם כי בעוה"ר [בעונותינו הרבים] אח"כ [אחר-כך] רבים מישראל אשר חוליים ונפטרו.¹⁴⁸

ור' יצחק נבון מקונן: 'צרות רבות סבבנו מבית ומחוץ תשכל חרב, מזי רעב, נהפכו כל פנים לירקון מראות תינוקות של בית רבן מתים כחמורים בשוק ואין מנחם'.¹⁴⁹ לפי מכתב שנשלח מירושלים בשנת תקל"ד מתו בשנה שלפני-כן 'נפחתי כפן קרוב לת"ק נפשות ומתוכם יקירי ירושלים'.¹⁵⁰ יש נוחלין ומנחילין — טוענים ר' יום טוב אלגאזי ור' יעקב חזן —

נחל"ה זו משונה מכל הנחלו"ת, מרשעת הגוים איש משענתו בידו חובטין אותנו במקלות, ידו תקיפא להכות באגרופ רשע וקם לה עלילות, ויאכלו את ישראל בכל פה.¹⁵¹

146 ירושלים לזכר לונץ, עמ' קלג.

147 'שנת התקל"ב היה מעשה בע"ק [בעיר-הקודש] ירוש' [לים] שלא ידרו גשמים... ויען היה יוקר השערים יותר מדאי ומדלית איסר מסינ[ת] המלחמות בים וביבשה גזרנו תענית בה"ב אחר פורים קודם שיכנס ניסן ולא נענו. ר' ישראל יעקב בורלא, מקור ישראל, ירושלים תרמ"ב, קיח ע"א.

148 מעגל טוב השלם, חוברת א, ברלין תרפ"א, עמ' 52.

149 ר' יצחק נבון, דין אמת, שאלוניקי תקס"ג, ב'לקוטים מכן הרב המחבר', יח ס"א, שדרש בירושלים בשנת תקל"ד. 150 ראה: 'יערי (לעיל, הערה 21), עמ' 540.

151 בהקדמת שני שלוחי ירושלים: שלמה בר' דוד מולכו, שמן משחת קדש, שאלוניקי תקל"ט; נחל"ה גם על דרך הפסוק: 'נד קציר ביום נחלה וכאב אנוש', ישעיה יז יא. את ההקדמה הם מסיימים: 'והיד כותבת משום רפיון ידים, אלו הם הגולין מבלי יכלת עמוסי התלאות, נאנחים מבקשים ישועת ה' כהרף עין, החונים פה אומיר בסדר "באו עינה"ק [עיר-הקודש] ירושלם עמוסי התלאות, נאנחים מבקשים ישועת ה' כהרף עין, החונים פה אומיר בסדר "באו ורשו את הארץ", שנת "בשורה טובה" [תקל"ה] לפ"ק'. הם יצאו בשליחות בשנת תק"ג. ראה: 'ירושלים לזכר לונץ, עמ' קלד. אגב אורחא, ישוב יהודי ביפו החל להתהוות בשנת תק"ג (ראה: שדה הארץ, ג, ליוורנו תקמ"ח, יד ע"א, על היהודי שבא מתורכיה והשתקע ביפו). והנה מחמד ביי אבו ד'הב שם קץ ליישוב זה בטבח שערכו אנשיו ביפו בשנת 1189 להגירה (1776 לסה"נ). על כך אנו קוראים אצל ההיסטוריון אלג'ברתי:

وقتلوه عن اخرهم ولم يميزوا بين الشريف والنصراني واليهودي...

(והרגום עד האחרון שבהם ולא הבדילו בין מוסלמי, נוצרי ויהודי) ראה ספרו, חלק א, עמ' 413. אולם משה ירושלמי, שכתב את חיבורו על ארץ-ישראל בשנת תקכ"ט (1769), ושנדפס באותה שנה כאמשטרדם ושכנראה יצא את הארץ בתור 'שליח לעצמו' כבר לפני-כן — שהרי אין בחיבורו כל רמז למצב החמור מאוד שבו היו נתונים יהודי ירושלים משנת 1765 ואילך — כותב: 'אין יהודי יורד שם [בחוף יפו] מן הספינה, כי שם דורשים מכס גדול, ואין יהודים יושבים ביפו' (ראה: יערי, מסעות, עמ' 429). אולם בשנות התשעים שוב היו יהודים בעיר. W.G. Browne, שהיה בארץ בשנת 1797, כתב על יפו שבין חושביה יש 'גם קצת יהודים'. ראה ספרו, לעיל, הערה 6, עמ' 411. וראה: איש-שלום, מסעי נוצרים, עמ' 141, ומכאן האפשרות לקיומה של השיחה שהיתה לנופוליון עם 'הסניור עזראלי'. ראה עליה: שם, עמ' 535-536. אמנם יש לפקפק אם אכן שמעו הכותבים את הדברים מפיו של

אשר לחובות ההון בירושלים 1774. הקהילה הירושלמית פנתה אז אל 'השער העליון' וביקשה כי פרעון 'החובות המוטלים עליה יחולק לשיעורין לתקופה של עשר שנים ללא רבית'.¹⁵² ב-1774, בשבט תקל"ד, יצאו שלושה מרבני ירושלים בשליחות הקהילה. באיגרת-השליחות שלהם, שהיתה מכוונת אל גבירי פִּיזָה ורבניה, מתוארת בקיצור פרשת ההתרחשויות בעיר כדלקמן: 'זה חמש שנים... מחמת המציק מלכים מדינים אלו עם אלו וכל השערים ננעלו, אין יוצא ואין בא'. משום כך פסקו תרומותיהם של עולי-רגל ושל עולים: 'כי כל העם השוכן בציון תולים עיניהם בפרק הספינה ונאספו שמה כל ההדרי"ם באי הארץ אשר יקריבו את קרבנם לשם ירושלים... להוצאות עיר קדשנו'. לפי דברי האיגרת לא היו יהודי ירושלים נזקקים לשם פרנסתם לנדבות מן החוץ: 'ובני ציון יגילו להיות כל איש ניזון משלו'; אולם מסיבת המלחמות, 'שערי ההכנסה ננעלו ויסכרו מעינות, וצנורי השפע נתקלקלו פסקה חיותנו מבית ומחוץ אין קול ואין עונה ואין כסף'. ומצד שני 'שער ההוצאה להני ע"א [עובדי-אלילים]... גוים אשר בקרבינו] כדקיימי קיימי לא השיבו ידם מבלע... דשין אותנו כדבלה ובידם מקל שוקד מכין ועונשין שלא מן הדין'. כתוצאה מכך נאלצו 'להגיע לפרק איזהו נשך על חד תרין אשר לא היה לעולמים מיום הוסדה הארץ'. חובות הקהילה עלו 'לסך חמשה ושבעים אלף אריות מלבד לבני ברית יתומים ואלמנות'. כפי שנראה להלן, היה סכום החובות קטן בשליש לערך. הכותבים מדגישים כי המלווים תובעים את שלהם: 'והנוגשים אצים לאמר: תנו מתכונת הלבנים... קרן ורבית... הן דורשים כאריות הבהב... ועומדין עלינו לכלותנו ואין מציל מידם'. הם מספרים:

כי זה שתי שנים עשוקים בני ציון, הטילו הטלות יחד עשיר ואביון אנשים ונשים ותופסי התורה, שריה וחכמיה הפטורים מן המס לקו בשתים רעות, מס והטלה, ויחנו בדפקה פטיש מכה בירושלים.

המסים וההיטלים הוטלו גם על החכמים שלפי הנוהג בירושלים היו פטורים ממסים, פרט למס-הגולגולת. כבר הבאנו לעיל את דברי האיגרת הזאת כי בשנת תקל"ג מתו מרעב 'קרוב לת"ק נפשות'. לבסוף הם כותבים 'כי יש מהגוים' התובעים 'הסדר לפרעון החובות, לקבוע קבע קרנא ופירי', ו'זה בא במקלו וזה בא בחביט"ו'. הם פונים אפוא אל מנהיגי קהילת פִּיזָה, שהם 'נהיגו אותנו בענין חובות עה"ק [עיר-הקודש] בעצה טובה להושיענו מיד אויבינו הללו... הבעלי חובות', ומבקשים מהם ש-

אחר משאם ומתנם עם מע'לת] הרבנים שלוחי דרחמנא הנ"ל למצוא כמ"ק [במחנה קודשם] אנשים צדיקים ונדיבים אשר... ספק בידם לתת בידם כדי פרעון הסך החוב הנז"ל [הנזכר למעלה] כולו או מקצתו, והמה בכח הרשאתם יקציבו להם הפשר כפי ראות עיניהם, כאשר זה ימים ושנים עשו מעשה שרי צבאות ישראל אשר בערי אורומילי ונתנו איש כיסו להעמיד

152 ראה: כהן (לעיל, הערה 61), עמ' 327.

ולכונן את ירושלים ושלחו מהם לגדל פרע חובות עה"ק [עיר-הקודש] יותר מהסך הנז"ל [הנזכר למעלה].¹⁵³

מאגרת זו משתמע ברורות שמטרת השלוחים היתה לארגן מבצע מיוחד לשם עשיית פשר חדש עם בעלי-החובות. הפנייה לא היתה לקהילה קושטא, כנראה משום שהכותבים ידעו כי אין להם סיכויים רבים משם. ואכן בשאלה שנדונה בשנת תקל"ג, כנראה, אנו קוראים כי בקושטא היו חילוקי-דעות: 'יש מהם שרוצים לתקן חצר חברון, ויש מהם שואלין ודורשין לתקן ולרפא את מזבח הארוס [!] ירושלים'.¹⁵⁴ כפי הנראה, לא היתה לעסקי קושטא היכולת לעשות בבת-אחת לשתי הארצות, אפשר משום שהמלחמה בין רוסיה ותורכיה (1768-1772) גרמה שם לנטל מסים כבד ולדלדול כלכלי. על כל פנים בשנת תקל"ד יצא פרמאן מן 'השער העלין', מן הסתם בהשפעת שתדלנים מבין יהודי קושטא, אל הקאצי' בירושלים שיסדיר את פרעון החובות, וב-7 באוקטובר 1774 נעשה בבית-הדין השרעי בירושלים פשר בין הרב צמח — הוא בוודאי רפאל צמח בר' שמעון, ראשון החותמים על איגרת-השליחות שעליה דובר לעיל — שהיה הנפיל, כלומר פרנס הקהילה, לבין הנושים המוסלמים. לפי התעודה על כך, ויתרו הנושים על הריבית מכאן ולהבא. במקום השטרות הישנים נתן הפרנס לנושים שטרות חדשים שהסתכמו בסכום של 51,000 אריות ומשהו, מהם שייפרעו במשך שבע שנים ומהם במשך שמונה שנים.¹⁵⁵

יש להניח כי השטרות נפרעו בזמנם, בכספים שהשלוחים השונים הביאו. באיגרת שנשלחה בשנת תקמ"ב מוזכר שהיו צריכים לפרוע חובות בסך של 'שמונה אלפים אריות' לשנה, אבל לא כדבר המעיק עוד. אבל באיגרת זו מדובר על הצורך להשתדל להשיג 'מאמר המלך' שיפסיק את סחיטת הכספים מן הקהילה בתואנה כי לא היתה ליהודים הזכות לקבור את מתיהם בהר-הזיתים:

נוספה נחלתנו חדשה בארץ... כי זה רבות בשנים קנינו חלקת שדה לאחוזת קבר בהר הזיתים... החטאים האלה בקשו נכלי דתות המה באומרים: ההר הטוב הזה קדוש וגורא

153 ראה הפאקסימילה של האיגרת: יערי (לעיל, הערה 21), עמ' 541.

154 ראה: ר' יהודה נבון, דין אמת (לעיל, הערה 149), בחלק השו"ת, א ע"ב. מחמת עניינה מן הראוי להביאה כמעט בשלימות על אף הגמגום שבלשונו: 'על דברת ארצות ישראל הקדושים הלא המה ירושלים וחברון וצפת וטבריא אשר נהפכו עליהם צירים וחבלים וירדו לשערים מכובד עול משא מלך ושרים, ויש מהם שזה רבות בשנים מקודם בואן צרות המלחמה אשר היא כוללת לכל הארצות. עלו עליה [כנראה צ"ל: עליהן] עול החובות... ויהי העם נעים ונדים ולא נשאר בו תוכה [בתוכן?] אלא מתי מספר ונער יכתבם, ובהמשך הזמן מסיבת המלחמה רבו הוצאות העיר [ירושלים] מלבד תמידין כסדרן מוספין שלא כסדרן ונמעטו ההוצאות [כלומר, ההכנסות] העיר מעולי רגלים ומהשוכנים בתוכה שזה ארבע שנים פסקו מלכת ודרכי ציון אבלות מבלי מועד [!] כאשר היתה כאמנה, וזו היא עיקר חיות הוצאות [כלומר, הכנסות] כנודע לכל באי שער ודין גרמא שעלו עול החובות לסך עצום ובקשו מאת אנשי החסד היושבים ראשונה בעיר תחלה קושטא יע"א... שירחמו עליהם ע"י [על-יד] איזה הלואות או צדקות להקל מאליהם [!] עול החובות ויש מהן שרוצין וכו'. ויש עניין רב בתשובת הרב הנשאל: 'הדבר פשוט שמהחירוב המוטל על ישראל ועל רבנן להעמיד ולכנות הוא המקום המקודש יותר מחבירו... שמלבד הקדושות אשר שנו חכמים עוד בה יתירה על כל שאר ארצות ישראל ששם נמצאו י"ג בתי מדרשות מלאים כרמון מת"ח [מתלמידיו חכמים] אשר תורתם אומנותם, ציצים ופרחים יוצאים מהם, אילני דמלבלבי בכל יומא ויומא [הכוונה לחידושי תורה] וחמשה בתי כנסיות, ומתוכה מהמה מדרש חסידים הקמים בחצות ועוסקים בתורה ומקשרים לילה ביום, ויתר העם קמים מאז הבוקר יושבים בבתי כנסיות ולומדים תהלים, כאשר עיני ראו זה כמה שנים' (שם, א ע"ב).

לשם כך ומשום הצורך לקנות 'מקום מחדש לאחוזת קבר' יצא בשליחות הרכ רפאל יוסף נ' רובי, לפראנקיה, כלומר לאיטליה ולארצות אירופה המערבית, וכמו כן 'לערי אשכנז'.¹⁵⁶ 'מאמר המלך' בקשר לבית-הקברות בהר-הזיתים הושג. אולם לכך נאלצה קהילת ירושלים שוב ללוות כספים. באיגרת השליחות של השליח ר' מרדכי הלוי, שנכתבה בקיץ תקנ"ב (1792), אנו קוראים:

כסף הקדשים לא הספיק לשליש ולרביע לפי גודל ההוצאה, והוכרחנו במעשינו להתמשכן בסך רב ועצום לתת גמר בדבר להוציא מאמר המלך יר"ה [ירום-הודו], ולקנות קרקע מחדש לא הותרו לנו, כי אם על ידי שכירות סך קצוב בשנה.¹⁵⁷

ובכן, במחצית השנייה של שנות השמונים החלה הקהילה לשקוע שוב בחובות. גרם לכך גם שלג רב שירד בחורף תקמ"ז ומוטט אחד מבתי-הכנסת, את בית-הכנסת האיסטאנובלי. כדי לבנותו מחדש היו צריכים לרצות את 'דייני גזרות שבירושלים, עולבנא דדייני, לבקש דרך כפי דתם להתיר הבנין'. כן היו צריכים לקבל רשות מאת הפאשא של דמשק. הפאשא 'שלח לירושלם את בעיר"א שלוחו כמזה, שהוא אמר יבנה הבית, אחר אשר מלא כפו ויאכל גם אכול דבר שאין לו קצבה הוא ויליד[ו] ביתו משרתיו'. ההוצאה הזאת הסתכמה ב'סך שמונת אלפים גרושים' שלקחו 'בנשך ובמרבית'.¹⁵⁸ גם לתיקון חצר שליד בית-הכנסת היו צריכים לכרכר כמה כרכורים ולהוציא כמה הוצאות עד שקיבלו רשות לכך, ולאחר שניתנה הרשות היתה סכנה שמא יחזרו בהם, ומשום כך התירו רבני ירושלים שפועלים, לאי-הודים, יעבדו בחול-המועד ובשבת.¹⁵⁹ באיגרת שנכתבה בחדש אב תקנ"ג מתנים הכותבים את צרותיהם החדשות מחמת יוקר המזונות והרעב כתוצאה מבצורת, ומחמת 'עול [ח]ובות רבות רעות בנשך ומרבית יעבר כסך חמשים אלף אריות מלבד חובות בני ברית'.¹⁶⁰ לחכמי ירושלים היתה 'כוללות', כלומר קופה מיוחדת ונפרדת מ'כוללות' הקהילה, ולה היו קרנות מופקדות ב'כוללות' קושטא, שהיתה 'מתנהגת עפ"י [על-פי] טובי העיר'. קרנות אלה היו תרומות של נדבנים, מהם שתרמו לחכמי ישיבה מסימית ומהם שתרמו ל'כוללות' הת"ח [התלמידים-חכמים] כולם'. בדרך-כלל היו הרווחים עשרה אחוזים מן הקרן, והם היו מועברים לירושלים לפי הוראות המנדבים. אולם באותה תקופה ש'כל ארץ ישראל היו נשבעים [כלומר, שבעים], ונוטלים מרב טוב

156 ראה: ירושלים של הונג, ר' (תרס"ה), עמ' 43-47. וראה הפאקסימילה של האיגרת: יערי (לעיל, הערה 21), עמ' 551.

157 ראה: יערי, שם, עמ' 561.

158 ראה: ר' משה מרדכי יוסף מיוחס, ברכות מים, שאלוניקי תקמ"ט, ג ע"א. וראה: ר' ריבקינד, 'דפים בודדים', מאסף ציון, ה (תרצ"ג), עמ' קסג-קסה. האיגרת היא משנת תקמ"ט, וראה: בניחו (לעיל, הערה 47), עמ' תצא, וראה הערה 18, שם.

159 ראה: מים שאל (לעיל, הערה 133), א ע"א.

160 ראה: ריבקינד (לעיל, הערה 158), עמ' קנב-קנד. וראה: יערי (לעיל, הערה 21), עמ' 560, ושם בהערה 93 ביחס לתאריך האיגרת.

הבא מכל אחינו בית ישראל נדרים ונדבות' שלחו מקושטא 'לערך שבעה למאה', וחכמי ירושלים לא הקפידו על כך. והנה בשנים אלה שאנו דנים בהן נתעוררו חכמי ירושלים לדרוש ש'כל דמי ההקדשות הנתונים בעיר תהל' [תהילות] קושטא' יועברו לירושלים 'לתתם פעה"ק [פה עיר-הקודש]... במקומות בטוחים במשכון זהב שיגיע להם י"ב למאה'. הם נימקו את דרישתם כדלקמן:

בקרב ימים צרות רבות הקיפו על עה"ק [עיר-הקודש] שנה שנה... בצרות הזמן ויוקר השערים ושפע ההכנסות נתמעטו יען... מדת הדין פגעה בכל המקומות. וזו היא סיבה כל העם היושב עליה דל"ו דל"ה ובפרטות כל תופשי התורה באו בנים עד משבר לעשות כלכו"ל ואין ידם משגת, וצועקים לבקש טרף לביתם ואינם נענים.

ועוד זאת: 'בחמלת ה' על העיר נתוספו ספסלי כ"ל רנ"ה ת"ח [תלמידי-חכמים] ויותר מהמה... ותלו בהו תפלי'.¹⁶¹ אגב אורחא, מן הגימטריא של 'כ"ל רנ"ה' יש להסיק כי בעיר היו אז למעלה משלוש-מאות תלמידי-חכמים, ויש להניח שבמספר זה נכללו גם צעירים שלמדו בישיבות. עקב פלישתו של נפוליון למצרים ביולי 1798 הגיעו ליהודי ירושלים ימים קשים ביותר. לא זו בלבד שהשליטים התורכים סחטו מהם כל מה שהיה להם, אלא הם היו נתונים בסכנת-מוות ממש. קרוב להניח כי יש אמת בדברי התייר האנגלי 'כי אילו הותקפה ירושלים על ידי הצרפתים היה בדעת התורכים לטבוח את כל אלה שלא היו מוסלמים, ללא הבדל גיל או מין'.¹⁶² באיגרת-שליחות מירושלים, שנכתבה בתמוז תקנ"ט (1799), אנו קוראים:

מיום שנלקחה מצרים ואגפיה צרות רבות סבבנו... שהעלילו עליה עלינו באמרם שיש עם החיל י"ב אלף חלוצי צבא מאנשי המלחמה והמה בני ברית אחינו בני ישראל... מתמוז התקנ"ח עד היום הזה שנה תמימה ככל יום ויום עומדים עלינו לכלותינו... ובכל שעה מקיים את המות... וידל ישראל עד מאד, מבקשים לפדות את נפשות קהל ועדה מישראל... בסך רב ועצום, ועל הכל שלא יבואו בנות ישראל הכשרות לידי בזיון ח"ו [חס וחלילה]... זאת ועוד שלא יבואו ח"ו [חס וחלילה] ספרי תורות לידי בזיון וחילול התורה. מכל אלו הסיבות גמרנו למכור כל כסף הקדשים מהקהילות [כלומר, של בתי-הכנסת] ולא נשאר אפילו תכשיט א' של כסף... ומלבד זה הטלנו מסים והטלות מתושבי עה"ק [עיר-הקודש] למגדול ועד קטן אפי' [לן] מהת"ח [מהתלמידי-חכמים] שהם פטורין מדין תורה. והוכרחנו למכור המלכוש

161 ראה: מים שאל (לעיל, הערה 133). ר' ע"א. קבענו את זמנה של השאלה לראשית שנות התשעים משום שאיננה בחיבור 'ברכות המים', אף הוא של ר' משה מרדכי יוסף מיוחס, שיצא לאור בשנת תקמ"ט. לפי רואנים (לעיל, הערה 2; ה, עמ' 234), השאלה היא 'משנת תק"ך' לערך. אבל אין הוא נותן כל נימוק לקביעתו.

162 ראה: איש-שולם, מסעי נוצרים, עמ' 419-420. וראה על הסכנה שבה היו נתונים הנזירים בירושלים עם פלישת הצרפתים למצרים: W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and Across Desert into Egypt*, *during the Years 1799, 1800 and 1801*, London 1803, pp. 159-160. וראה: ירושלים של לונדן, ט (תרע"ה), עמ' 296-297. יוסף מיוחס כותב שם, כנראה על יסוד מסורת משפחתית, כי היה בדעתם של שליטי ירושלים, 'כי כאשר יבואו הצרפתים בשערי ירושלים יעשו הם כלה ביהודים'. היהודים נחשדו שהם מרגלים לטובת הצרפתים. אבל עלה בידי הרב משה מרדכי יוסף מיוחס לשכך את חמתם. הוא כינס 'את כל יושבי העיר' אל הכותל המערבי

מלאים והחיות לגוּם אכזריים ורשעים וזוהי הסיבה שהחיות נעלמות... ומלבד כל הצרות איתיה גבן צרת ומכים אותנו מכת מרדות וחרכ חדה מונחת על צוארינו... ומלבד כל הצרות איתיה גבן צרת יוקר השערים מסיבת החיילות עד שבעונות הרבים כמה אנשים מכובדים פשטו ידיהם לשאול צדקה, אנשים שהם היו עוסקי צדקה ברבים.¹⁶³

עיקרם של דברים אלה מקבלים את אישורם במכתב פרטי של הרב משה מרדכי יוסף מיוחס, שיש בו גם תוספת בדבר מגיפה ששררה באותה שנה:

דעו עלן הא שחא ריש כל מרעין ביאת הצרפתי... ברשנע[גוינ]ם[אני]לי הארץ עמדו עלינו לכלותינו בעלילות ברשע שהיו עמו עשרה אלפים יאודים כמעט חיים בלעונו... לולי ה' שהיה לנו ששפכו חמתם במתן דמים מהכלל והפרט והיתה הוצאה מרובה... לא זו אף זו יוקר השערים כי עלה השער על חד חרין בכל מידי דמיון, ועוד בה שלישיה דבר בעיר ותהי המגפה... וידל ישראל כי מכרו איש אשר לו זהב וכסף אף השמלה.

על עצמו כותב הרב כי 'לבד כל הנמכר מהנמצא אתי לויתי למעלה מאלף גרוש בנשך ובמרבית'.¹⁶⁴ איגרת-שליחות משנת תקס"ו מציינת כבר את 'עול החובות לגויים אכזרים בנשך ומרבית יעבר בסך מאתים וחמישים אלף אריות לגויים ואילי הארץ, מלבד חובות בני ברית'. באיגרת זו מדובר על חוסר בטחון החיים ועל האלימות שהשתררה עקב פלישת הצרפתים:

מזה ימים אשר בא גוי מארץ מרחקים מלך הצרפתים... כל גויי הארץ, איש חרבו על ירכו וחרשו בעיניו כמלך, מכין ועונשין וסוקלין ושורפין... אנחנו אלה פה נעים ונדים כאשר ינוד הקנה... והצרות מתגרות זו בזו.

באיגרת אנו קוראים גם פסקה שאין אנו יודעים עניינה: 'כי הרשעים הללו היו במורדי[ם] עם הצר הצורר הירודע זה קרוב לשתי שנים, והעיר הזאת כלילת יופי דלתותיה ננעלות מפחד אויב'.¹⁶⁵ מחמת הפורענויות השונות שעברו על היישוב היהודי בירושלים מאמצע שנות השישים ואילך הלך יישוב זה והצטמק. ובתחילת המאה ה־ט"ו הוא מנה רק כ־2,000 נפש.¹⁶⁶

החיים הכלכליים

שונה היה מצבם הכלכלי של היהודים הספרדים ושל היהודים דוברי הערבית (המוסתערבים),

163 ראה: "ריבקינד, ירושלים לזכר לונץ, עמ' קמג-קמד.

164 ראה: א' דאנון, 'ירושלים של לונץ, ז' (תרס"ז), עמ' 356, על התמרדות כפרים ערבים בדרך מירושלים לרמלה בשנים 1799-1800 נגד הסחיתות הלא רגילות של אחד המכונה מחמד פאשא. ראה: ויטמאן (לעיל, הערה 162), עמ' 170-171. אפשר שהדברים מתייחסים למרידה של אבו נבוט שהשתלט על יפו. ראה: בן-צבי (לעיל, הערה 50), עמ' 338.

165 ראה: א' יערי, 'ירושלים (רבעון), ב' (תש"ט), עמ' קמא.

166 ראה מכתבו של השד"ר רפאל אברהם לב אריה משנת תקס"ב (1802) שפרסם: יערי, שם, עמ' סו. השד"ר כותב על 'פדין נפש שני אלפים נפשות השרים בסכנה'.

והמוריסקוס) מזה של האשכנזים. על ההבדל ביניהם עמד כבר ר' משה מפראג. על משלח-ידם של היהודים בירושלים כתב את הדברים הבאים:

קצת יהודים ספרדים יש להם דירות וחנויות בכל מקום למכור בהן כל מיני סחורות. וביניהם בעלי-מלאכה הרבה. וכן אם אשכנזי בקי במלאכה, הרשות בידו לעבוד ולהתעסק במסחר אולם אנו האשכנזים איננו יודעים את הלשונות לדבר עם כל הגוים, ולפיכך אין אנו עוסקים במסחר.¹⁶⁷

בראשית שנות התשעים של המאה הי"ז היו בירושלים, לפי הרופא ר' רפאל מרדכי מלכי, כשלוש מאות בעלי-בתים וקרוב לאלף ומאתיים נפשות.¹⁶⁸ ומדבריו ניתן להסיק שרובם היו עניים. ככל הנראה, היו אז רק כעשרים 'בעלי-בתים' ששילמו מסים לקהל הספרדי, כי לפי דבריו היו הכנסות הקהל ממסי 'בעלי-הבתים' רק ת' אריות, וההיטל היה 'מי"ב אריות עד ל' ועד ע' בכל שנה ושנה.¹⁶⁹ וכנראה לא לחינם הוא נותן דוגמאות מק"ק שיש בה כ"א אנשי מעמד.¹⁷⁰ אמנם בשנת תנ"ח (1698) מחמת —

דוחקת השעה העלו בערך עשרה למאה מן הריח, דרך משל אם אדם יש לו מאה אריות מריוח בכל שנה נותן י' למס, ויש מי שנותן ק"כ אריות מס לשנה והעלו מס הבעלי בתים עד 200 אריות בכל שנה.¹⁷¹

אפשר שמעגל משלמי המסים לקהל התרחב קצת, אבל בעיקר הוגדל הנטל על בעלי-היכולת. לפי דבריו של ר' משה חגיז, שנכתבו בשנת תס"ז (1707), היו בעיר באותו פרק-זמן כאלף נפשות עניים והכנסת הקהל ממסים היתה אז לפי הערכתו 2,000 אריות.¹⁷² בעיר היו אז ככל הנראה מאות אחדים וכשלוש עשרות 'בינוניים', שהרי לפי דבריו של ר' רפאל מרדכי מלכי היו ששילמו 'ק"כ אריות מס לשנה', והבינוניים שילמו 'לפחות ט"ו אריות לשנה'.¹⁷³ נראה כי בנדון זה חלה הרעה בשנת 1706 כשמחמת הלחץ של הפאשא שדיכא את המרידה ברחו מן העיר, לפי דבריו של ר' גדליה

167 ראה חיבורו: דרכי ציון (לעיל, הערה 29), שער ביאת הארץ; התרגום על-פי: יערי, מסעות, עמ' 283. במקור נאמר 'איין טייל יהודים ספרדים האבין אירה גיוועלבער און קרעם מיט אלירליא סחורות צו פיר קויפן אין גנצין מקום וואו זיא וועלין, אך זיינען זיא אלירליא בעלי מלאכות. דעשט גלייכן ווען איין דייטשר איין מלאכה קאן איז איין פרייא צו ארבעטן און פרייא צו האנדלין, נייארט מיר דייטשי קאנן די לשונות ניט דז מיר מיט אלירליא פאלט קענטן ריידן, דרום הנדלין מיר דייטשי נישט'. אגב אורחא, בדבריו מורגש ההבדל בין המצב החוקי של היהודים בארצות האימפריה התורכית, שבהן רשאים היהודים לסחור ולעסוק במלאכות ללא הגבלות, לבין מצבם בארצות הנוצרים.

168 ראה: ריכלין, לקוטים, עמ' 12.

169 שם, עמ' 12, 17.

170 ראה: שם, חוברת ג, שרשי השררה בישראל, עמ' 19.

171 שם, חוברת א, עמ' 36.

172 ראה: ר' משה חגיז, שפת אמת, וילנא תרל"ו, עמ' 84. הסכום שנקט כלל כנראה לא רק את המס הישיר אלא גם את הגבילה על הבשר שהיתה נהוגה בעיר. ברם הסכומים אצלו הם 'עגולים'. ר' משה חגיז כותב: 'לא יש מאד בע"ב... פורעי מס', ראה: שפת אמת, עמ' 84.

הוא; שהרי בוודאי לא הגזים הרבה ר' רפאל מרדכי מלכי כשכתב: 'והארץ אין בה רוח ולא משא ימתן, הולכים ומתמעטים בה ופעמים אין בה אדם רשום ונכבד, כי אינם יכולים להוציא מזונות ביתם בה'.¹⁷⁵ ו'בירושלים תוב"ב [תיכנה ותיכונן במהרה בימינו] אי־אפשר לישא וליתן בפרקמטיאות כדרך שעושים בחוץ לארץ'.¹⁷⁶ את הגורם לעובדה זו הוא רואה בכך שהיהודים בעיר צריכים להיות 'כחזקת עניים', שהרי 'אם ידע הַשָּׂר שיש אדם רשום בעיר מן היהודים אפשר שמעליל עליו לאכל נכסיו'.¹⁷⁷ המצב הפוליטי גרם אפוא שאפילו מי שהיה ביכולתו מבחינת הונו לעסוק בעסק רחב יותר מעסקי חנוונות, נמנע מכך משום שחשש שמא ייתן ה'שָׂר' עינו בו וירושש אותו. ר' גדליה מסמיאטיץ נותן לנו תיאור מפורט מחיי־הכלכלה של יהודי ירושלים באותם הימים. אשר לאשכנזים אין תיאורו שונה מזה של ר' משה מפראג:

אין שום משא ומתן לאנשי אשכנזים אשר שָׂם, כי שם מדברים בלשון ספרדים [כלומר, ספאניולית], והערכים מדברים בלשון ארמי [כלומר, ערבית] והישמעאלים בלשון ישמעאל [כלומר, תורכית] וכלם אינם מכירים בלשון אשכנז [כלומר, יידיש].

הוא ממשיך:

וגם הטעם שאין להם שום משא ומתן, כי שכר ודבש אין עושים כלל... כשעושים יין ואף יין הרבה בא"י [בארץ־ישראל], אפ"ה [אפילו הכי] אין מזה שום פרנסה ליהודים, כי הישמעאלים והערבים אין שותין לא יין ולא יין שרף, ואם איזה יהודי מוכר לערבי או לאיזה ישמעאל מעט יין או יין שרף ויודע הדבר כגון שהוא שכור, או יודע בענין אחר, אז תופסין לאותו יהודי ומלקים אותו חוץ קנסות ממון... וגם שאר משא ומתן אין להם ליהודים. אפ"י [לן] ספרדים שיודעים לשון עכו"ם של א"י [ארץ־ישראל], מפני שאין לעבר בדרכים. לישא וליתן אי־אפשר, כי הדרכים משובשים בגיסות, והדרכים מסוכנים מגזלנים שחומסים בדרך, ואי־אפשר בשום אופן לעבר בדרך אפילו לישמעאלים עצמם רק ע"י [על־ידי] שיירא הרבה ביחד, מיוחד הגזלנים שחומסים בדרך, שהם הערביים שאורכים בדרך לחטף ברשתם, ולכן הם דרכי ציון אבלות מעובר ושכ, כי למצרים צריכים לילך מן ירושלים דרך מדבר שלשה עשר או ארבעה עשר ימים, ואפילו בשבת צריכים היהודים לעבר עם השיירא כשכבר מחזיק בדרך והשיירא עוברים ואינם ממתינים על בר ישראל, ואי־אפשר לישאר לבר ישראל בדרך, ומפני פקוח נפש דוחים שבת, אלא שמתחילה עושים תנאי עם בעל החמור שימתין בדרך, אבל הוא איננו ממתיך, ולכן לא שכיח ליהודים לעבר מן ירושלים למצרים רק בהכרח, וכן לישא וליתן לקוסטנדינא צריכים לעבר על ים הגדול וצריכים לעכב בדרך ב' או ג' שבועות לכל הפחות.

174 ראה לעיל, עמ' 11.

175 ריבלין, לקוטים, שם, עמ' 12.

176 שם, עמ' 20.

177 שם.

והחברה של ר"י החסיד היינו על ים הזה שבעה עשר יום, וכיצאתי מירושלים הייתי על הים הזה י"ד שבועות,¹⁷⁸ כי רוח סערה היה סוער נגדנו, ומטעם זה אינם שכיחים יורדי הים בפרקמטיא.¹⁷⁹

התיאור של היעדר הביטחון בדרכים אינו מופרז כלל, וכבר הבאנו לעיל עדויות של נוסעים וצליינים נוצרים על כך.¹⁸⁰ המחבר מדגיש במיוחד את הסכנה של העיסוק בממכר יי"ש ויין. אול משום שעיקר פרנסתם של היהודים בסביבה שבה חי, בסביבת הורדונא, היה כנראה על עיסוק זה אמנם צריך לציין שגם בירושלים היו אי-אלה נשים שעסקו בכך.¹⁸¹ אשר למסחר הזעיר כותב ר גדליה את הדברים הבאים:

יש קצת יהודים שיש להם חנויות עם מיני מאכל שקורין אותם חניות בלשון ערבי באכלות על שם המאכל שהם מוכרים. והרבה מן היהודים אלו יש להם שותפות עם ישמעאלים, כדי שיגיבו עליהם מן הגזל אשר גוזלים את החנוני. וגם קצת חניות יש ליהודים בשוק של עכו"ם, כגון מוכרי בשמים וכיוצא בו, אבל מעט הם. וגם יש קצת מן היהודים הנקראים אנשי מערבא ובלשונם שם הם נקראים מורישיקעס, ואלו מדברים לשונם גם כן בלשון ארמי נכלומר ערבית]; ולבושיהם הוא כמעט כמו הערבים, ומעט היכר ביניהם, ויש להם חמורים והולכים מכפר לכפר עם בשמים ושאר דברים ולוקחים בכפרים חטין ושעורין ושאר מיני מאכל ומביאים לירושלים ומוכרים, ובזה מתפרנסים, אבל הם רבם ככלם עניים.¹⁸²

דומה כי בתיאור זה יש משום אישוש לדבריו של ר' משה חגיז על הספרדים ועל דוברי הערבית שהם, פרט לתלמידי-החכמים שביניהם, לא נזקקו לכספי התמיכה מן החוץ אלא במעט. אם כי לא מעטים מהם נתמכו כנראה על-ידי בעלי-היכולת שבעיר ומהם שחזירו על הפתחים.¹⁸³ וכבר ציין ר רפאל מרדכי מלכי ש'הבינוני' שבעיר מוציא לצורכי צדקה בערך כ"ה אריות לשנה, שבהם כדי קיום של נפש אחת במחצית שנה. מעניין גם הפירוט של הוצאה זו: חתיכה אחת (כלומר, פארה) בשבוע לקופת-הצדקה,

וחתיכה אחת למזון והוא התמחוי, וכמו עשרה מאיין[דיש] מחלקים בכל שבוע לעניים

178 כנראה צ"ל: 'כד' שבועות'; ראה: י' מאנן, מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' סב, הערה 3.

179 ראה: רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 471 (= 'יערי, מסעות, עמ' 334). אשר לסכנות שהיו צפויות לעוברי הים מפאת התנפלויותיהם של שודדי הים, ראה: ב' ראטה, 'לתולדות השבויים היהודים במאלטה', מאסף ציון, ג (תרפ"ט) עמ' 164. וראה גם: ש' אסף, 'לתולדות היהודים באי מאלטה', שם, ב (תרפ"ז), עמ' 69. וראה: חקרי לב, חו"מ (לעיל, הערה 1), הלכות שאלה, סימן מב, בעניין הר"ש קאלומיטי שנשבעה על-ידי ה'מאלטי' הוא ועוד ארבעה יהודים בלכתם מארץ-ישראל.

180 ראה לעיל, עמ' 5 ובהערות.

181 ראה: אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, סימן עב, אחת מהן מוזכרת בשמה 'פייגלי', ובכן היתה אשכנזיה. לפי דבריו של ר' גדליה מסמיאטיץ היו העניים, שלא היה ביכולתם להכין להם יין בעצמם, קונים את היין 'לקדוש' מאת 'המוכר יין' (רשומות, ב, תרפ"ז, עמ' 470).

182 רשומות, שם, עמ' 471 (= 'יערי, מסעות, עמ' 334-335).

דבות אלה מסתכמות ב'כשיעור חצי אריה לשבוע', וביחד עם המס לקהילה שהוא 'לפחות ט"ו אריות' מוציא 'הבינוני' מ' או נ' אריות בעד דירת ירושלים.¹⁸⁴

דרך אגב, סבורני ש'הפאלחים' שר' חיים אבן עטר מספר עליהם שבליל יום-הכיפורים בכו אף הם בכיה גדולה לפני ה' לבנות את המקדש.¹⁸⁵ אינם אלא אותם 'מורישקעס' שר' גדליה מסמיאטיץ מספר עליהם, שהם מדברים ערבית, דומים לערבים ופרנסתם על הכפר. אין ר' גדליה מדבר על בעלי-אומנות, הוא מזכיר רק שוחטים וקצבים,¹⁸⁶ אולם אין ספק שהיו אז בירושלים בעלי אומנויות שונות שעסקו באומנותם. במפקד האוכלוסין לשם תשלומי המסים לפי 'הקסדר החדש' נרשמו בשנת 1690-1691 3 רופאים, 5 קדרים, 4 קצבים, 4 צורפים, 2 אופים, 2 ספרים, נגר, שוחט, קברן, מלמד. מלבדם רשומים אנשים כבינוניים שספק הוא אם בעלי-אומנות הם או קונים ומוכרים פרי-מלאכתם של אחרים.¹⁸⁷ ברור כי לא היו חוצבים יהודים ואת האבנים למציבות חצבו לא-יהודים, אבל בוודאי היו החותרים את הכתובות במציבות יהודים.¹⁸⁸

באמצע המאה הי"ח התרחב המסחר במידת-מה ויהודי ירושלים החלו לתפוס מקום גם בסחר-חוץ. אפשר כי השינוי חל עקב ההטבה היחסית במצב הביטחון, שבאה כתוצאה מ'מאמר המלך' 'מאפוטרופסותם של יהודי קושטא על העיר, שהביאו לגידול ניכר של האוכלוסייה היהודית בה. נראה שפחת החשש מפני חמסנותם של שרים. על מסחר-החוץ שיהודים החלו לעסוק בו אנו למדים מתקנה זו:

שנתקבצו פקידי עיר הקדש ירוש' [לים] ת"ו [תיבנה ותיכונן]. שהם הממונים להשגיח על כל עניני העיר עם ה' רבנים המתעסקים בצרכי ציבור והסכימו לעשות הסכמה להטיל מס חדש על המוליכים סחורה מעה"ק [מעיר-הקודש] ירושלם לחו"ל [לחוץ-לארץ], או מביאים משם לכאן שיתנו ג' למאה להוצאות הקופה של העניים, שנתרבת ההוצאה ואינו מספיק ההכנסה של היחידים הקצוב להם.

מקור זה ממשך: 'ובהודע הדבר לסוחרים נצבו כמו נד לצעוק שאינם רוצים, לפי שיש מהם סוחרים שהלואי יוכלו לפרנס את עצמם בריוח זה שמרויחים'.¹⁸⁹ אולם צעקתם לא הועילה להם וההסכמה

184 ראה: ריבלין, לקוטים, חוברת א, עמ' 24.

185 ראה: ב' קלאר, רבי חיים אבן עטר, ירושלים תשי"א, עמ' צו.

186 ראה: רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 473. בימיו היו בירושלים רק 2 קצבים. מדבריו משתמע שהיו גם אופים יהודים (ראה: שם, עמ' 474).

187 ראה: הד (לעיל, הערה 21), עמ' קעט-קפא.

188 ראה התקנה משנת תפ"ט, לעיל, עמ' 18.

189 ראה: ר' יונה נבון, נחפה בכסף, ירושלים תר"ג, נח ע"א. וראה: פרי האדמה (לעיל, הערה 127), כד ע"ב. מתוך הדברים 'שיש מהם סוחרים' משתמע שהיו סוחרים שהרוויחו יפה. שהמסחר עם חוץ-לארץ היה אז בבחינת דבר חדש, אנו קוראים ב'פרי האדמה', שם: 'מקדם שנים רבות לא היו סוחרים בענין זה'.

נתקיימה. כמו כן הוטל מס זה על העוסקים בסחורה הנשלחת להם מחוץ־לארץ בתורת פאטוריה.¹⁹⁰ אגב אורחא, אף כאן אנו קוראים שהכנסות 'הקופה של העניים' היו מהיטלים על ה'יחידים'. לפי דבריו של חייר שהיה בארץ בשנת 1738, הצטמצם אז היצוא מארץ־ישראל דרך יפו רק בסבון,¹⁹¹ אולם עדויות אחרות מעידות שמוצר היצוא העיקרי דרך יפו היה הכותנה.¹⁹² כמו כן היתה סחורת יצוא מזכרות של ענייני קדושה נוצריים.¹⁹³ מן המאה הי"ח אין לנו עדות שהיו יהודים שעסקו ביצוא של סחורות אלה. על סחר הכותנה ידוע לנו שהיה בידי צרפתים, סוכנים של סוחרים מְרָסִי שישבו ברמלה וביפו.¹⁹⁴ מצרכי־מזון מסוימים ובדים או בגדים עשויים פשתן יובאו ממצרים. ר' גדליה מממאטיץ כותב על כך בהגזמה:

וכמעט כל האוכלין באים לירושלי' [מן מצרי'ם] כגון האורז, וכן בגדי פשתן, ובדרך הזה שירות מצויות שעוברים ושבים, וכמעט כל שבוע ושבו' הולכין השייר' [ות] מן ירושלי' [מ] למצרי' [מ].¹⁹⁵

ברם גם מסחר זה היה בעיקרו בידיהם של לא־יהודים. דומה כי מאלף בנדון המקרה הבא, אם גם השאלה לעצמה אינה מענייננו:

ראובן תושב מצרים היה חייב לשמעון תושב ירושלים סך מה מלוה בשטר, לימים שלח ראובן כתב לשמעון שיקח הסך שחייב לו מאיזה סוחר הבא למצרים וישלח לו פוליסה למצרים והוא יפרע להסוחר ההוא... וכן עשה שמעון ולקח מגוי סוחר ההולך למצרים... וכתב לו פוליסה כמנהג שיתפרע במצרים מראובן.¹⁹⁶

בספרי השאלות־והתשובות אנו מוצאים אי־אלה פרטים על מהותו של סחר־החוץ של יהודי ירושלים: אחד נוסע תכופות למצרים ומוכר בירושלים בגדים בסיטונות;¹⁹⁷ ממצרים הובא סוכר

190 שם. וראה: תקנות ירושלים, דף לו, סימן מה. התקנה שם היא אמנם משנת תקע"ט, אבל אין הוא בכחינת דבר חדש.

191 ראה: קורטן (לעיל, הערה 8), עמ' 198. המחבר ראה על שפת־ימה של יפו משטח גדול מכוסה סבון, והוא בא לידו הרהורים נוצריים על עם ישראל.

192 התייר מאנדלר שעבר בארץ באביב 1697, כותב בספרו (לעיל, הערה 8): 'The country people were now at plough in the fields in order to sow cotton'; שסייר בארץ בשנת 1737, כותב על רמלה בין השאר, לפי התרגום הגרמני, את הדברים הבאים: 'Es halten sich hier drei oder vier französische Factoren auf die Cotton auskaufen und den selben nach Joppe schücken'. ראה: *Morgelandes*, 1771², p. 7; וראה גם: כראון (לעיל, הערה 6), עמ' 411, 416 על יצוא הכותנה, דרך עכו ויפו, בידי סוחרים צרפתים. וראה: וולני (לעיל, הערה 7), עמ' 299, 306, 344, 385-386. וראה: מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' עה.

193 ראה, למשל: קורטן (לעיל, הערה 8), עמ' 39.

194 ראה לעיל, הערה 192. אמנם בסוף המאה הי"ז היה ברמלה, לפי עדות מפקפקת, סוחר יהודי שלמענו הובאה סחורה בדרך הים והוא אף ייצא סחורה בדרך זו. ראה: איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 378. קרוב להניח שהיה אחד מסוכני המסחר שפעלו מטעם סוחרים מְרָסִי, והסחורה שייצא היתה כותנה.

195 רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 404.

196 ר' ישראל מאיר מזרחי, פרי הארץ (לעיל, הערה 73), ג, נב ע"ב.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, ואחר מלחמת העולם השנייה, אחד שלח מיפו לירושלים על-ידי גוי ישמעאל שק גבינה העשויה בפאטרה, דהיינו ב-Patras שביוון; ²⁰⁰ סוחרים נותנים כסף לבעלי-בתים תושבי ירושלים כדי שיפרעו מורשיהם בשאלוניקי או באיזמיר. ²⁰¹

כפי שיש לראות מכאן הרי ההדים על מסחר-החוץ של היהודים קלושים למדי. ברם גם המסחר הפנימי היה זעום. אנו שומעים על אחד שיש לו מרתף ובו חביות יין וחביות צימוקים, חיטים, גבינה וכיוצא באלה; ²⁰² על שותף עם גוי בקניית שומשמין ובהוצאת שמן; ²⁰³ על שני שותפים 'שהטילו לכיס אחד זה מנה ... וקנו סחורות ובכלל מה שקנו כמה כדים שמן זית'; ²⁰⁴ על אחד שהביא עמו משא של חיטים והניח בתוכם נוד אחד מלא חמאה מהותכת של גויים; ²⁰⁵ על ארבעה שותפים שהקיפו סך מה לגוי, וקיבלו בעד חובם משא של גמל חיטים; ²⁰⁶ על שני רוכלים יהודים שסחרו בכפר; ²⁰⁷ בין הרוכלים שהציעו מיני סדקית למזכרת לפני קל'ק התייר (Dr. Clarke) היו גם יהודים; ²⁰⁸ אחד הרוכלים שהיה מחזר בכפרים ערך סחורתו עלה ל"ב גרושים, ושל שני — למאה גרושים. ²⁰⁹

סכסוכים שבאו לפני בית-הדין יש שהם על דברים שהם שווי פרוטה, דבר המעיד על רמת-החיים היורודה של המתדיינים. כך, למשל, באו להתדיין בעניין שופרות — הלוקח טען שהמוכר רימהו ונתן לו שופרות כינוניים במקום טובים. ²¹⁰ רבות השאלות מסוג זה. הנה שאלה שיש בה, אגב, גם גילוי מהווי הימים ההם;

ילמדנו, סיעה של בני אדם שהיו לומדין בלילות בס' [פר] הזהר הקדוש למנוחת נפש א' מישראל ... ולא היה להם ס' [פר] הזהר ... ויען יהודה ויאמר: הנה יש בידי ספר הזהר כלו, שנתנו לי א' ... למוכרו. ופ' [לונין] נתן לי סך זה בעדו ... אני מגלה לכם ... מי הוא בעליו ... וכל מי שירצהו יקנהו מבעליו בתנאי שכל מי שיקנהו ... יתן לי שכר הסרסרות כמנהג ... אמנם לוי הזדורד ... הלך אצל בעל הזהר ואמר לו: גם אנכי ידעתי שהוא ביד יאודה אך אנכי לא אקחהו מיד יאודה ... יתבע ממני שכר סרסרות.

198 ר' רפאל מיוחס, מזבח אדמה (לעיל, הערה 12), ו ע"א, ד ע"א.

199 נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), ע ע"ב.

200 פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ג, פ ע"ב.

201 שם, ד, מא ע"א; שם, כט ע"א. וראה גם: ר' יהודה נבון, קרית מלך רב, ב, עג ע"ב.

202 נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), ב, מ ע"א.

203 פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ד, כא ע"ב.

204 אדמת קדש (לעיל, הערה 13), ב, מז ע"א.

205 פרי הארץ (לעיל, הערה 73), א, ט ע"א.

206 אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, קיט ע"ב.

207 שם, קלח ע"א.

208 ראה: Modern Travels... by the Rev. William Bingly, p. 25.

209 אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, קלב ע"א.

210 פרי הארץ (לעיל, הערה 73), א, נב ע"א.

ואף-על-פי-כן תובע יהודה את שכר-סרסרותו.²¹¹ והנה גם מקרה אחר שעורר את חמת-רוחם של רבני ירושלים, והמגלה אגב אף הוא במידת-מה את המצב התרבותי של חלק מסוים מיהודי ירושלים: 'היקר כה"ר [כבוד הרב] איסלימן מרזוק' קיבל בקידושי בתו בת שנה וחצי סכום של 3 גרושים ו-60 מ' [דיש] לפי עדות אחת, ולפי השנייה — רק סכום של 2 גרושים. הוא רצה ללכת ולקנות בכסף זה סחורה בשוק.²¹²

אמנם היו גם יהודים שהיתה להם הכנסה קבועה מנכסיהם שהשאירו בחוץ-לארץ.²¹³ והיו גם שהלוו כספים בריבית, בעיקר לגויים, כנראה בשל האיסור של הלוואה בריבית ליהודים. הלוואות בהיתר עסקה היו עוד מן הדברים שלא כל החכמים רוחם היתה נוחה מהן.²¹⁴ בימיו של ר' רפאל מרדכי מלכי היו כספי יתומים ואלמנות בסכום של 15 אלף אריות נתונים בהלוואה בריבית של 10% למנזר הארמני, למנזר הצרפתי ולמנזר היווני.²¹⁵ בעוד שהקהלים, הן הקהל הספרדי והן הקהל האשכנזי, היו שקועים בחובות לגויים ששילמו עליהם 20% ולמעלה מזה. גם בשנים מאוחרות יותר, כשחובות הקהילות גדלו והלכו, היו יהודים שהלוו למנזרים אלה,²¹⁶ לנוכרים יחידים²¹⁷ ולפעמים גם ליהודים בהיתר עסקה.²¹⁸ או בהקניית קרקע כדי להימלט מאיסור ריבית.²¹⁹ יש גם שהיו עושים כעצתו של ר' רפאל מרדכי מלכי והיו מקדישים את הונם לקופת ה'כוללות', או לשיבה כדי לקבל סכום מסוים מדי שנה.²²⁰ ברם לא הקהל בלבד היה חייב כסף לגויים, אלא גם יחידים,

כי לא יחדל אביון מקרב הארץ, ובני ציון מטה ידם ואין לאל ידם להחזיק ביד האביונים, כי עני העניים והאביונים מוכרחים הם ליקח מעות מן הגוים בריבית, והגוי המלוה לא יתן לעני

211 אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א. קמד ע"א.

212 שם, צב ע"א ואילך; פרי הארץ (לעיל, הערה 73), א. כה ע"ב ואילך.

213 נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), ב. עט ע"א, עד ע"ב; ר' יוסף חזן, חקרי לב (לעיל, הערה 1), יו"ד, הלכות רבית, כט ע"א.

214 חקרי לב, שם.

215 ריבלין, לקוטים, חוברת א, עמ' 20.

216 ראה: אורים גדולים (לעיל, הערה 46), פז ע"ב. מדובר כאן על החכם ר' חיים עשאל שעלה משאלוניקי לירושלים ובידו היו מאה זהובים, ורמאי אחד לקח ממנו את הכסף כדי להלוותו למנזר הארמני שעמד לפני פשיטת-רגל, על-ידי מעשה-הלוואה בה הציל הרמאי את כספו-הוא שהלווה לאותו מנזר; וראה: אדמת קדש (לעיל, הערה 13), ב. מג ע"ב. וראה: בניהו (לעיל, הערה 67), עמ' פר-פח, רכא.

217 ראה: אדמת קדש, שם, ב. כה ע"ב; פרי הארץ (לעיל, הערה 73), א. מח ע"א; פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ג. סה ע"ב; שדה הארץ (לעיל, הערה 98), ג. כה ע"ב; ר' יוסף טוב אלגאזי, קדושת יום טוב ושמחת יום טוב, ירושלים תר"ג, סח ע"ב.

218 נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), ב. נא ע"א; ר' משה מרדכי יוסף בר' רפאל מיוחס, שער המים, שאלוניקי תקכ"ח, סימן י'.

219 אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א. קיא ע"ב; שמן המור, ח"מ, סימן ב; מזבח אדמה (לעיל, הערה 12), גב ע"ב.

220 פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ב. עה ע"א; שם, ד. לא ע"א; נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), ב. עה ע"א; ר' יוסף טוב אלגאזי, שמחת יום טוב, שאלוניקי תקנ"ד, עה ע"א. יש שמסרו במתנה סכומי כסף לכוללות קושטא, כדי לקבל סכומים מסוימים לאחר עלותם ארצה. כך עשה, למשל, הרב יהודה נבון בשנת תצ"ט, ראה: ר' יצחק נבון (לעיל, הערה 149), דין אמת, מט ע"ב, סו ע"ב; וכך עשה ר' אפרים נבון, שם, נו ע"א. על השקעות ב'כוללות

מצב המלאכה היה כפי הנראה קשה למדי: 'אין במה להשתכר אפילו מי שיש לו אומנות'.²²² אנו שומעים רק על צורפים²²³ ואופים²²⁴ וגם על רוקם.²²⁵ משאר הפרנסות נזכרים בעלי-חצרות משכירי-דירות,²²⁶ בעלי-חזקה על חצרות של גויים שהיו לוקחים מדייריהם 10% יותר ממה ששילמו לבעלי-החצרות,²²⁷ שוחטים,²²⁸ מוכרי-בשר,²²⁹ עושה-נקניק בשביל גויים,²³⁰ סופרי-סח'ם,²³¹ שמשים,²³² שליחי-ציבור,²³³ שד"רים,²³⁴ מוכרי-יין,²³⁵ מקימי-מציבות.²³⁶ כמו כן אנו מוצאים בירושלים מחזיקי אֶלְתָּזָם מְקַטְעָה, כלומר חוכרי הכנסה ממשלתית,²³⁷ רופאים העומדים לשמש בבתי-הרשות,²³⁸ ויהודי מירושלים אף לוקח לשרת בפקידות לפני המלך בקושטא.²³⁹ התייר זֶטְזֶן (Seetzen), שביקר בירושלים בשנת 1806, ואשר נאמר לו כי מספר היהודים בעיר הוא 2,000 נפשות והוא מעלה סברה שמספרם הוא כ־3,000 נפש, מונה קצת למעלה ממאה איש העוסקים

- 221 נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), א, כז ע"א; אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, עב ע"א.
 222 ר' יוסף דוד, בית דוד, ב, שאלוניקי תק"ו, אה"ע, לד ע"א.
 223 אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, כז ע"ב; נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), א, נד ע"א.
 224 תקנות ירושלים, מה ע"ב. וראה: מזבח אדמה (לעיל, הערה 12), מא ע"א, על מס מיוחד שהוטל על האופים בירושלים מטעם השר.
 225 מזבח אדמה, שם, טז ע"ב.
 226 נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), א, סב ע"ב, ס ע"ב; שם, ב, סט ע"ב; וכבר הזכרנו לעיל שר' עמנואל חי ריקי בנה חורבה אחת מחורבות ירושלים וממנה היתה פרנסתו. ייתכן אפוא שגם אחרים עשו כמוהו והיתה הטבה בהשוואה למצב שעליו מדבר ר' גדליה מסמיאטיץ, שלדבריו 'כל החצירות הם של ישמעאלים... שני חצירות היו של יהודים וחצר אחד מכה היהודי לישמעאל'. והיהודי השני היה חכם גדול בתורה ועשיר גדול שנפטר וירושיו ברחו מן העיר (ראה: רשומות, ב, תרפ"ז, עמ' 479 = עמ' 342). אגב אורחא, דומה שחצר זו היא שהופקעה על-ידי הפקיד 'רחמים' 'בשביל קנס' לטובת 'כוללות העיר', ואשר שוויה של חצר זו היה 'יד כיסים', כלומר 7,000 גרושים, והפקעה זו גרמה להתמרדות נגד 'פקיד קושטא שבירושלים' של תלמידי-החכמים הצעירים שבראשה עמד התלמיד-חכם הצעיר, שממנו הופקעה החצר. על ההתמרדות והמחלוקת הגדולה בעיר ראה: בניחו (לעיל, הערה 47), עמ' שעט ואילך.
 227 נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), ב, עד ע"א; פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ב, קלט ע"ב; דין אמת (לעיל, הערה 149), סימן י; וראה: תקנות ירושלים, דף לט ואילך; וראה גם על מוכרי חזקתם: נחפה בכסף, שם, א, עז ע"א.
 228 אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, קמה ע"א; פרי הארץ (לעיל, הערה 73), א, נב ע"א.
 229 פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ד, לה ע"ב; וראה: תקנות ירושלים, לז, סעיף מב. הקצבים היו בדרך-כלל גויים ומוכרי-הבשר היהודים היו קונים מהם את הבשר הכשר.
 230 שדה הארץ (לעיל, הערה 98), ג, כה ע"א.
 231 אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, מב ע"א, ע"ב; נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), ב, פח ע"ב; פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ג, כג ע"א.
 232 נחפה בכסף, שם, ב, נט ע"א.
 233 שם, קמה ע"א.
 234 רב מאור מספר השד"רים בתקופה זו. על תנאי עבודתם ראה: נחפה בכסף, שם, א, קמד ע"ב.
 235 ראה לעיל, הערה 181; וראה: תקנות ירושלים, מה ע"ב.
 236 פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ד, לו ע"א.
 237 עיין: נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), ב, נה ע"א. לפירוש המלה אלְתָּזָם ראה: א' פולק, ציון, א (תרצ"ו), עמ' 30, הערה 34.
 238 אדמת קדש (לעיל, הערה 13), ב, כט ע"א; וראה גם: ר' ישמעאל כהן, זרע אמת, ב, סימן א, שאלה משנת תק"ח.
 239 נחפה בכסף (לעיל, הערה 189), ב, נב ע"א.

במסחר ובמלאכה. הרשימה היא: 10 בעלי־חנויות לתבלינים, 10 בעלי־חנויות לסוכר ולטבק, 2 מוכרים קפה, 10 סוחרים במנופקטורה, 20 עוסקים במסחר דברי־מתיקה, ירקות וכדומה, 5 עוסקים במימכר גרוטאות, 3 מוכרים חוטי־גופרית ומחטים, 3 מוכרים חוטים ומשי. בעלי־האומנויות הם: 5 חרשי־נחושת ומלחמים, 2-3 יוצקי־בדיל, 2 צִבְעִים, 10 חייטים, 2 עושי־חבלים, 10 קצבים, 10 שוחטים, 5 מלמדים וכורך־ספרים אחד. כן כוללת הרשימה 3 רופאים.²⁴⁰ קרוב להניח שאין דיוק ברשימה זו, שהרי לא מסתבר שירושלים היתה זקוקה אז לעשרה קצבים ולעשרה שוחטים, ומאידך קשה להניח שלא היו בעיר סנדלרים וכובענים יהודים, על כל פנים היו בוודאי סתתים יהודים שחרתו את הכתובות במציבות. אגב אורחא, מעניינת ההתדיינות הבאה: ראובן היה ראש חברה ושמעון היה ראש חברה ובשל דברי ריבות שעברו ביניהם אז לעשרה קצבים ולעשרה שוחטים, ומאידך קשה להניח שלא היו בעיר סנדלרים וכובענים יהודים, על כל פנים היו בוודאי סתתים יהודים שחרתו את הכתובות במציבות. אגב אורחא, מעניינת ההתדיינות הבאה: ראובן היה ראש חברה ושמעון היה ראש חברה ובשל דברי ריבות שעברו ביניהם נמסרו לשֹׁר והוליכו אותם אליו. על־ידי נס ניצלו ממנו,

ובחזרתו עמד ראובן ונדר... מלהיות עוד ראש חברה... ואח"כ [ואחר־כך] עמדו כל העם מקצה ואמרו שאי אפשר שלא יהיה ראובן הנז' [כר] ראש לחברתו אשר החזיק בה כמה ימים ושנים ואם יצא יארע תקלה גדולה ובא שמעון אשר היה ראש חברה אחרת ואמר גם אני כמוהו... עד עומדם לדין.²⁴¹

אמנם אפשר שיש לנו עניין רק עם חברות 'חסד של אמת', של העוסקים בקבורת המתים. ואכן אנו שומעים על 'משמרות' של בית־העלמין ולהן 'ראשים'. לחברי משמרות אלה היו זכויות מסוימות ל'עבודות שחורות' מסוימות תמורת שכר, כגון שמירת 'הריחיים דחטי דפסחא', ומהם שהיתה להם 'זכות ונחלה' לשאת 'השקים של החטים על כתפיהם', ולקחו 'שכר טוב איש לפי ערכו כנהוג וכתוב מפו' [רש] בשטרות אשר בידי החברות' והיו רבנים שהיתה להם 'חזקה' להיות 'שומרי התנורים' בזמן אפיית המצות. ואף זכות זו עברה בירושה.²⁴² מרשימתו של זֶטְצֶן יש להסיק שרק כ־20% מן האוכלוסייה היהודית בירושלים התפרנסה על המלאכה ועל המסחר הזעיר, אף אם נניח שהרשימה אין בה מן הדיוק. השאר התפרנסו אם מרווחי הון, כנוכר לעיל, ואם מהקדשות של נדבנים לטובת תלמידי־חכמים וישיבות. עוד בשנות החשעים היה בירושלים ריכוז גדול של תלמידי־חכמים, כפי שראינו לעיל, והיו עניים לא מעטים שחיו כנראה על הצדקה. הכספים מנדבת 'הפארה' בארצות האימפריה התורכית והתרומות שהביאו השד"רים מארצות הנוצרים הוצאו בעיקרן לצורכי הציבור, לחשלומי ריבית על חובות, לפרעון המסים הציבוריים ובסחיטות של שרים חסנים.

דבריו של זֶטְצֶן על מספר היהודים בירושלים מראים כי במשך המאה הי"ח גדל היישוב היהודי כמעט פי־שניים, שהרי לפי דבריו של ר' רפאל מרדכי מלכי היה היישוב היהודי בשנות החשעים של

פרט לזמני רגיעה מסוימים היו היהודים, כמו גם הנוצרים, אוכייקט לסחיתות ולשוד של בעלי-השררה השונים. כמובן שהיעדר הביטחון בדרכים, שגרם לצמצומם של חיי-הכלכלה, הביא אף הוא ליציאה מן העיר. מן הראוי לציין כי במאת השנים הנדונה חוברה תפילה חדשה לאומרה על-יד הכותל המערבי: 'ותזכני לגור בארה"ק [בארץ-הקודש] כל ימי חיי'.²⁴³ לצמצומה של האוכלוסייה בעיר גרמו לא מעט המגיפות שחזרו ונשנו. על סף המאה כתב ר' רפאל מרדכי מלכי כדלקמן:

והיום שנת התנ"ח ליצירה כמעט שנחרבה הארץ, והיה בה ת"ח [תלמיד-חכם] שחלם חלום שנתים למות ל"ו חכמים וכן היה, ובעוד שתי שנים מתו יותר מאלו ונשארה הארץ ריקנית מת"ח [מתלמידי-חכמים].²⁴⁴

הדברים אינם ברורים, אבל אין ספק שמדובר על מגיפה שמתו בה רבים. מגיפה היתה בשנים תס"א-תס"ב, שמתו בה רוב חברי 'החברה הקדושה' שעלו לירושלים עם ר' יהודה חסיד, ובוודאי גם אחרים.²⁴⁵ כן ידוע לנו על מגיפות שהיו בעיר בשנים תצ"ב,²⁴⁶ תק"א,²⁴⁷ תק"ח²⁴⁸ ותקל"ג.²⁴⁹ בשנת תקי"ז המיתה מחלת האבעבועות 'יותר מק"ן תינוקות של בית רבן'.²⁵⁰ משנת תקמ"ו ידוע לנו כי היתה מגיפה בטבריה,²⁵¹ שלא פסחה על ירושלים.²⁵²

ונסיים בהערה כי התדמית המקובלת של היישוב שהיה יישוב של זקנים שעלו לארץ כדי לבלות בקדושה את שארית חייהם ולמצוא מנוחה באדמתה אינה תואמת את המציאות. כבר ציינו כי ר' רפאל מרדכי מלכי הניח כי המשפחה היהודית בירושלים היתה בת ארבע נפשות בממוצע. תרמית זו נסתרת גם על-ידי העובדה שבשנת תקי"ז מתו יותר מ-150 ילדים ועל-ידי הידיעה מן השנה שלאחריה שבתלמוד-תורה לומדים למעלה מחמש-מאות ילדים.²⁵³ בוודאי היו גם זקנים שעלו לירושלים למות בה, אבל לא אלה קבעו את דמותה של העיר. זאת ראה איש הכנסייה האיטלקי מריטי (G. Mariti) שביקר בירושלים בשנת 1767 וכתב ספר, *Ittoria della stato presente della*

243 ר' יאודה פוליאשטרו, זכרון בירושלים, קושטא תק"ג, יא ע"ב.

244 ריבלין, לקוטים, חוברת א, עמ' 36.

245 ראה: שוחט (לעיל, הערה 18), עמ' 237-238.

246 ראה: אדמת קדש (לעיל, הערה 13), א, פג ע"א, קיא, ע"ב; פרי הארץ (לעיל, הערה 73), ג, ח"מ, סימן ט, יא.

247 ראה: 'מאן, 'מסעם של ר' חיים 'ן עטר וחבורתו לא"', תרביץ, ז (תרצ"ו), עמ' 92 (= ב' קלאר, ר' חיים אבן עטר, עליתו לארץ ישראל — אגרות ותעודות, ירושלים תשי"א, עמ' קכט).

248 ראה באיגרתו של ר' גרשון מקיטוב: יערי (לעיל, הערה 4), עמ' 282. הוא כותב: 'ומתו בשני חדשים יותר משני מאות נפשות מישראל כמה חכמים כמה גדולים מישראל ואנשי מעשה, ומת בתוכם הרב הגדול ר' אברהם ריבעליש והרב מו"ה יצחק אב"ד [אב"בית-דין] דק"ק קושטא, אלו שבאו עמי על הספינה כמעט שלא נשאר כ"א

[כי אם] ג' או ד'.

249 ראה לעיל, עמ' 29.

250 ר' רפאל מיוחס בכ"ר שמואל, פני האדמה, נדפס ביחד עם פרי האדמה (לעיל, הערה 127), ד, קיא ע"א.

251 ראה: שמחת יום טוב (לעיל, הערה 217), לח ע"א; המגיפה פרצה באדר ב' תרמ"ו.

252 ראה: רוזאניס (לעיל, הערה 2), ה, עמ' 263.

253 ראה לעיל, עמ' 22.

citta di Jerusalem ('על המצב הנוכחי של העיר ירושלים'). הוא כתב: 'שבה גם יהודים אבל מספר קטן', ורק על אחדים מהם (alcuni dei quali) הוא אומר שהם בגיל התשישיות (*di eta decrepita*), שמחמת האהבה לעיר הזו ולקברות קדמוניהם הם באים מארצות רחוקות 'לגמור את חייהם בה שהיתה להם פעם, כה יקרה'.²⁵⁴

הריכוז הגדול של ישיבות ושל גדולי תורה, מחברי ספרי שאלות-ותשובות, ספרי חידושים וספרי דרוש הוא שקבע את דמותה של העיר. דומה שלא היתה עוד קהילה בישראל שהיתה יכולה להתיימר שיש בה —

י"ג בתי מדרשות מליאים כרמון מת"ח [מתלמידי-חכמים] אשר תורתם אומנותם, ציצים ופרחים יוצאים מהם, אילני דמלבלבי בכל יומא ויומא וחמשה בתי כנסיות ... מהמה מדרש חסידים הקמים בחצות ועוסקים בתורה ומקשרים לילה ביום.²⁵⁵

זהו תיאורה של ירושלים שיצא מעטו של חכם בתנותו את שכחה בשנות השבעים של המאה הי"ח.

254 ראה: מהדורת ליוורנו 1790, עמ' 16.

255 ראה לעיל, הערה 154. לפי רשימה משנת תקי"ח היו בירושלים 9 ישיבות והן: בית יעקב, נוה שלום, יפאר ענוים, חסד לאברהם ובנין שלמה, דמשק אליעזר, כנסת ישראל (שנוסדה על-ידי ר' חיים אבן עטר), גדולת מרדכי, ישיבת ר' אברהם מיוחס, מדרש חסידים (ראה: שלמה חזן, המעלות לשלמה, נא אמן תרנ"ד, קב ע"ב). לפי רשימה זו הוחזקו או נתמכו ב-9 ישיבות אלה 86 חכמים ו-87 בחורים. ב'מדרש החסידים', הוא מדרש בית-אל של המקובלים, למדו נוסף על 15 החכמים עוד 7 חכמים, שכנראה לא נמנו על החבר הקבוע של ה'מדרש'. אותה רשימה מציינת שבעיר 3 ישיבות של 'בעלי-בתי' הלומדים מקרא, משנה ומוסר. אפשר אפוא שבמספר י"ג הישיבות נכללו 3 הישיבות של 'בעלי-הבתי'. לפי החיבור 'שכחי ירושלים' לר' יעקב חיים, שנכתב בסוף המאה הי"ח, היו בעיר נוסף על הישיבות הנוכחות עוד שתיים: מגן דוד ומקור ברוך. ביחד היו אפוא 11 ישיבות. במקור זה אנו קוראים: 'עוד יש ישיבה שלומדים שם כמו חמשים יראי שמים מקרא משנה אגדה ומוסר רוב היום, ועוד יש חברה אחת שקמים בחצות לילה ורובם לומדים כתבי האר"י וצ"ל' (ראה: שכחי ירושלים, זיטאמיר 1859, עמ' 4). הכוונה כמובן, ל'מדרש החסידים' של המקובלים. על כל פנים חסרה לנו ישיבה אחת להשלמת המספר לי"ג. נראה כי בזמן שר' יהודה נבון כתב את דבריו נתוספו מאז תקי"ח רק 2 ישיבות אבל נחרבו החכמים והצעירים, שלמדו

מעמדה של 'הרבנות הכוללת' בירושלים בתקופה העות'מאנית

יעקב ברנאי

מוסד 'הרבנות הכוללת', שהיה מעין רבנות ראשית של עיר, היה אחד מתפקידי ההנהגה החשובים בקהילות ישראל באימפריה העות'מאנית. החוקרים שעסקו בסוגיה עקרונית זו הרבו להתעניין בראשיתו של מוסד 'הרבנות הכוללת', ובעיקר בקהילת קושטא בעת כיבושה על-ידי העות'מאנים (1453), במחצית השנייה של המאה הט"ו ובראשית המאה הט"ז. הם נחלקו בדבר מעמדה ועצם קיומה בקושטא בתקופת הרבנים משה קפסאלי (נפטר ב-1495) ואליהו מזרחי (הרא"ם, נפטר ב-1526). היו שסברו, בעיקר בדורות קודמים, כי שני הרבנים הללו קיבלו ייפוי-כוח רשמי מטעם הסלטאן התורכי לעמוד בראש ה'מילת' היהודי באימפריה העות'מאנית.¹ מינוי זה ניתן להם בדומה לראשי הדתות הנוצריות בקושטא, הפאטריארך היווני-האורתודוקסי והפאטריארך הארמני.² לאחרונה הביעו חוקרים אחדים את הדיעה כי לא היתה כלל 'רבנות כוללת' בקושטא בעלת סמכות מטעם השלטון העות'מאני שהנהיגה את שאר הקהילות באימפריה. אף לא היתה, אליבא דחוקרים אלה, שום סמכות פנימית יהודית ורשמית שניתנה ל'רב הכולל' של קושטא על קהילות אחרות באימפריה העות'מאנית.³ יתר על כן, מחקר חדש פוסל מעיקרה את הדיעה הרווחת כי השלטון העות'מאני ארגן ב'מילתים' את הלא-מוסלמים (ד'מים) באימפריה. ראשיתה של שיטת ה'מילת' על-פי מחקר זה היה רק במאה הי"ט.⁴ המחבר רואה כ'מיתוס' את קיומם של 'מילתים' במאות קודמות למאה זו, ומסביר כיצד התהוו הסיפורים על הפרמאנים שניתנו לראשי-הדתות הלא-מוסלמיות בקושטא במאות הט"ו והט"ז.

1 ש' רוניס, דברי ימי ישראל בחיגרמה, א, רוסג'וק תרס"ז, עמ' 25 ואילך [להלן: רוניס]: A. Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, I, Istanbul 1941, pp. 107-117 [להלן: גלנט, איסטאנבול]. לביבליוגרפיה נוספת ראה: ל' בורנשטיין, 'מבנה הרבנות באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז ובמאה הי"ד, מורת ומערב, א (תשל"ד), עמ' 232-233 [להלן: בורנשטיין].

2 ראה בעיקר: H.A.R. Gibb & H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, pt. 2, London 1962, pp. 211-221.

3 י' הקר, 'החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, עמ' 98-126.

4 B. Braude, *Community and Conflict in the Economy of the Ottoman Balkans - 1500-1650*, Ph.D. Thesis, Harvard University 1977, pp. 91-144 [להלן: בראודה]. הריני מודה לגב' לאה בורנשטיין על שהפנתה את תשומת לבי לחיבור זה. אף בעבודה זו ביבליוגרפיה נרחבת ביותר לפרשת ה'מילת' והחכם באשי' במאות

כוללת' שהנהיגה את קהילות האימפריה, וכל קהילה וקהילה בחרה לה את רבניה לפי שיקול דעתה בלבד. ידוע גם ש'הרבנות הכוללת' בהרבה קהילות, ובעיקר בקהילות הגדולות, מנתה יותר מאשר רב כולל אחד ולעתים היו שניים, שלושה ואף ארבעה 'רבנים כוללים' ששירתו בעת ובעונה אחת.⁶ גם הרבנות בתקופת התנט'ימאת לא נחקרה עדיין עד תום, אף כי פורסמו על כך תעודות עות'מאניות רשמיות לא מעטות,⁷ והמעמד החוקי של הרבנות בתקופה זו ברור הרבה יותר.⁸ עם ראשיתן של הרפורמות העות'מאניות בראשית המאה ה"ט, הוענקו גם זכויות וסמכויות לנתינים הלא-מוסלמים, ובעיקר לראשי-הדתות. כך חדר התואר 'חכם באשי' (בתורכית: 'חאח'אם באשי', ראש-החכמים) לטרמינולוגיה של 'הרבנות הכוללת' באימפריה העות'מאנית והשתנה המבנה שלה: 'החכם באשי' הראשון בקושטא, ר' אברהם הלוי, נתמנה בפרמאן סלטאני בשנת 1835;⁹ לאחר 'הח'ט-י שריף' — הרפורמות של שנת 1839 — נתמנה 'חכם באשי' בכל עיר-מחוז בפיירמאן מן הסלטאן.

5 מחקרה של בורנשטיין (לעיל, הערה 1) עוסק בעיקרו במאה ה"ט, והוא מושתת על עבודה גמר: ל' בורנשטיין, 'מבנה ההנהגה הרוחנית ובתי הדין היהודיים באמפריה העותמאנית במאות ה"ט וה"י', אוניברסיטת בראילן תשל"ב. עתה השלימה גב' בורנשטיין עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בנושא זה, בשם: ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב במאה ה"ט ועד סוף המאה הי"ח, תגש: סיוון תשל"ח (להלן: בורנשטיין).

6 ראה ביתנים: בורנשטיין, עמ' 236 ואילך.

החומר על הרבנים שמילאו את התפקיד, על תוארם — אך לא על המוסד ותפקידיו. כמו בדיון ההיסטוריוגרפי הכללי על היישוב בארץ-ישראל, כך גם בנושא זה חדרו נימות רומאנטיות ואפולוגטיות לדיונים — דומות הן בחלקן להתרפקות הכללית על עברו של היישוב ובחלקן נובעות הן ממניעים חברתיים ופוליטיים של הדורות האחרונים. בספרות זו תוארה דמותו של 'הרב הכולל' לירושלים כבעלת סמכויות שלטוניות ופנימיות רחבות, דמות בעלת הילה שיש לה מרות על קהילות ארץ-ישראל כולן ואף על קהילות בחוץ-לארץ, כמייצגת את היהודים בפני השלטונות וכממונה מטעמם (אחרי שנת 1840). החל מתקופות קדומות ביותר הוענק לו בספרות גם התואר 'ראשון-לציון'. הוא נתפס אפוא כראש-וראשון ליהודי ארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית. ניתן לומר כי לרוב הדיונים היה אופי רומאנטי ונוצר מעין 'מיתוס' של תפקיד 'הרב הכולל' של ירושלים, 'מיתוס של בריאה'¹², שביקשו לתת למוסד מעמד של 'הרבנות הראשית לארץ-ישראל' בתקופת המנדט. לשם חיזוק המוסד החדש ביקשו שורשים בעבר, וכך נוצרו העיוותים סביב מעמדו של 'הרב הכולל' בירושלים.

אף שנכתבו לאחרונה כמה מחקרים על 'הרבנות הכוללת' בירושלים, בעיקר במאות הי"ז¹³ והי"ח,¹⁴ טרם שורטטה תמונה כוללת של המוסד בתקופה העות'מאנית, על השינויים והתהליכים שחלו בו. לא נערך דיון ביקורתי על מעמדה של 'הרבנות הכוללת' במאה הי"ט, תקופה רבת-חיבות בתולדות היישוב.

במאמר זה נחלק את הדיון לשניים: תחילה נדון במוסד 'הרבנות הכוללת' בירושלים מן הכיבוש העות'מאני ועד שנת 1841, עם מינוי 'החכם באשי' הראשון (ר' חיים אברהם גאגין). בחלקו השני נרחיב את הדיבור על מעמדו של 'החכם באשי' משנת 1841 ועד לסוף התקופה העות'מאנית. לא נעסוק בדמויות שכיחנו בתפקידי 'הרב הכולל', אלא במוסד ובתפקידיו.

הרבנות במאות ה"ז–ה"ח (1516–1841)

בשנת 1516 נכבשה ארץ-ישראל על-ידי העות'מאנים. קודם-לכן, בימי הממלוכים, שלטו בקהילה ה'שייך אל יאהוד' או 'הוקנים', כפי שקראם ר' עובדיה מברטנורא (1841).¹⁵ הם ניהלו את ענייני הקהילה, הן כלפי השלטונות והן כלפי פנים. על מקומו של 'רב הכולל' בירושלים בתקופה זו אין בידינו לפי שעה מספיק ידיעות, אך ידוע שתפקיד ה'שיח' אליהוד' המשיך להתקיים וייצג את הקהילה כלפי השלטונות גם במאות ה"ז והי"ז,¹⁶ ועם הכיבוש עבר כנראה התפקיד לידי אדם

12 ראה: בראודה, עמ' 96 ואילך. המחבר הראה כיצד נוצר מיתוס כזה על ה'מילת' והרבנות הכוללת' בקושטא במאות ה"ט–ו'הט"ז. עיי' גם: M. Eliade, *Myth and Reality*, New York 1963.

13 מ' רוזן, 'הקהילה היהודית בירושלים משלהי המאה ה"ט עד שלהי המאה הי"ד', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ו, עמ' 135–146 [להלן: רוזן]; ש"ז הבלין, 'לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 113 ואילך [להלן: הבלין].

14 'הנהגת הקהילה בירושלים במחצית המאה הי"ח', שלם, א (תשל"ד), עמ' 297–302 [להלן: ברנאי, שלם].
15 א' יערי, אגרות א"י, רמת-גן 1971, עמ' 128. וראה: א' דוד, 'המשמעות ההיסטורית של ה"וקנים" בירושלים, בדברי רבינו עובדיה מברטנורא', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 221–243.

16 רוזן (עמ' 132–135) מביאה את המקורות היהודיים למשרה; ע' מנעא ('משפחת פרוח') — שלטונה ופועלה, עבודה גמר, ירושלים תשל"ח, עמ' 84) כינס תעודות מבית-הדין השרעי של ירושלים. הריני מודה למר מנעא שהעמיד

באמצע המאה (1551–1555) כיהן בתפקיד זה הרדב"ז, שהובא לשם כך ממצרים, ושטרמיניו הגיע כנראה לידינו.¹⁷ הוא הסתכסך עם הקהילה בענייני ממון וחזר למצרים. מתוך מחקרה של מינה רוזן מתברר כי משרת 'חכם הקהל' המשיכה להתקיים ברציפות גם בסוף המאה הט"ז וברוב שנותיה של המאה הי"ז.¹⁸ בשלהי המאה הי"ז חל משבר בתפקיד ומסיבות שונות, שלא הובררו עדיין כל צורכן, לא מצינו בירושלים 'רב כולל' או 'חכם קהל'. אפשר שהיה זה כתוצאה מריבוי חכמים בעלי-שם בירושלים,¹⁹ סביב ישיבת 'בית-יעקב', או שמא לא הגיעה הקהילה לכלל הסכמה על בחירת הרב. בעקבות גילויין של עובדות חדשות, אפשר לשער כי הדבר נעוץ במשבר סביב התנועה השבתאית בירושלים. מכל מקום, ר' רפאל מרדכי מלכי, הרב והרופא שחי בירושלים בסוף המאה הי"ז, התריע על מצב בלתי-נסבל זה ועל המשבר הקשה ששרר אז בהנהגת הקהילה ובתפקודה — בין השאר משום שלא היה 'רב כולל'.²⁰ מראשית המאה הי"ח יש בידינו ידיעות על רציפות בתפקיד 'הרב הכולל'. החל משנת 1727, עם הקמת 'ועד פקידי ירושלים בקושטא' שנטל את חסותו על היישוב בארץ-ישראל, כפוף היה גם 'הרב הכולל' של ירושלים לפקידי קושטא, ואף בחירתו נעשתה בהשראתם ובפיקוחם.²¹ ניתן לומר אפוא שהתפקיד התקיים במשך רוב התקופה בה אנו דנים, להוציא זמן קצר בשלהי המאה הי"ז.

מעמדו של 'הרב הכולל' בעיני השלטונות

כבר הוזכר לעיל²² כי לית מאן דפליג שמראשית המאה הט"ז ואילך לא התערב השלטון בבחירת 'הרבנים הכוללים' בקהילות השונות, והדבר מסור היה לידי כל קהילה וקהילה. השלטון לא הכיר גם בסמכות שלטונית או רוחנית מרכזית באימפריה העות'מאנית, וכל קהילה ארגנה ובחרה את רבניה והנהגתה כרצונה. כך היה גם בקהילת ירושלים: ה'שיח' או 'פקיד'²³ מיוחד שנתמנה לכך ייצגו את הקהילה בפני השלטון המקומי בסג'ק ירושלים במשך כל התקופה. אין אנו יודעים על התערבות כלשהי מצד השלטונות בבחירתו של המועמד לתפקיד 'הרב הכולל', ונראה כי בעיני השלטון לא היה לו תפקיד או מעמד כלשהו. כך מסתבר מן העובדה שאנשי-הקהילה המתנכלים לרב הצליחו לעתים להלשין עליו ולהסגירו למעצר.²⁴ אילו היה לו מעמד חוקי כלשהו, או מונה בפרמאן וכיוצא

17 רוזן, עמ' 136. הערה 1. נראית לי דעתה (שם) כי שתי התשובות בשו"ת המבי"ט דנות ברדב"ז (חלק ג, סימן קפח, מ ע"ב-מא ע"א; שם, סימן רכח).

18 רוזן, עמ' 136–146.

19 רוזן, עמ' 144. כך העירני ידידי הרב ש"ז ריבלין.

20 א' ריבלין, ליקוטים מפירושו על התורה לר' ר"מ מלכי, א, ירושלים תרפ"ז, עמ' 40, 61–63 [להלן: מלכין]; רוזן, עמ' 145.

21 ברנאי, שלם, עמ' 297 ואילך.

22 ראה לעיל, עמ' 48.

23 במקורות היהודיים מן המאה הי"ח, לא נמצא עוד המושג 'שיח', ששימש במאות הט"ז–הי"ז. במקומו נזכרים ה'פקידים', שאחד מהם היה אחראי לקשרים עם השלטונות (ברנאי, שלם, עמ' 288 ואילך). יש לבדוק בארכיון בית-הדין השרעי בירושלים כיצד כונה עלי-ידי השלטונות.

24 כך הוסגר הרדב"ז, למשל. וראה: רוזן, עמ' 136. על מעצרו של ר' משה מיוחס בתקופת המשבר בקהילה האשכנזית בירושלים בראשית המאה הי"ח, ראה: אלמאליח, עמ' 85.

באלה, בדומה למעמדו החל משנת 1841, לא היה קורה כדבר הזה. לעומת זאת, הכירו השליטים בכוחו ובסמכותו של הרב בחיי הקהילה גופא, ונעזרו בלחץ שהפעילו עליו כדי לגבות כספים מן הקהילה. שוב נעשה הדבר על-ידי איומים או מעצר הרב, מתוך ידיעות שהקהילה לא תשלים עם כך ותודרו לפדות אותו בכופר גבוה.

מעמד דומה היה בתקופה זו לראשי הכנסיות הנוצריות השונות בקושטא ובפרובינציות. אלא שמבנה ההנהגה בכנסייה היוונית-האורתודוקסית ובכנסייה הארמנית שונה היה מזה של הרבנות: הנהגת הכנסיות הללו היירארכית, והפאטריארך בקושטא דומיננטי, גם אם קמו לעתים עוררין על כך. מתוך ידיעות שונות מתברר כי גם הכנסייה הארמנית בירושלים נשלטה בסוף המאה הי"ז ובמאה הי"ח על-ידי הפאטריארכיה בקושטא, בעקבות משברים כלכליים שעברו עליה בתקופה זו, בדומה לקהילה היהודית;²⁵ קשריהן של הכנסיות בפרובינציות עם השלטונות עבר כמעט תמיד דרך הפאטריארכיות שלהן בקושטא. מתוך עדותו של ר' רפאל מרדכי מלכ"י²⁶ עולה תמונה ורודה ביותר על מעמדם של הכנסיות הנוצריות בארץ-ישראל בסוף המאה הי"ז מאשר של הקהילה היהודית, אך ידיעותינו על יחס השלטונות המקומיים לראשי-הדתות מועטות עדיין.²⁷

'הרב הכולל' ומעמדו בקהילה

מתוך שכווחו וסמכותו של 'הרב הכולל' בירושלים לא ינקו מכוח השררה והשלטון החיצוני, ניתן לומר שמידת כוחו תלויה היתה בהסכמה הכללית וביחסיו עם הקהילה והנהגתה וגם במעמדו הרוחני. ואכן כמה מן הרבנים שכיהנו בתפקיד זה בלטו באישיותם התורנית ובמנהיגותם התקיפה, שהאפילה על היעדר הגיבוי השלטוני. כך היו הרלב"ח והרדב"ח במאה ה"ט; ר' ישראל בנימין הראשון ור' יעקב חגיז במאה הי"ז; ר' יצחק הכהן רפפורט ור' שמואל בכ"ר מיוחס במאה הי"ח; ר' רפאל יוסף חזן ור' משה סוזין בראשית המאה הי"ט. לעומתם מצינו בתקופה זו כמה רבנים שלא השאירו רישומם בהנהגת הקהילה, כאשר המשרה התקפחה מול קבוצות אחרות. כך היה, למשל, באמצע המאה הי"ח כאשר הפקידים בירושלים ופקידי קושטא לא חלקו מספיק כבוד לרב.²⁸ בבחירת הרבנים ובמקומות-מוצאם לא שימשו כללים קבועים. במאה ה"ט היתה הסמכות לבחור את 'הרב הכולל' בידי קבוצה מצומצמת של פרנסים, ואילו במאה הי"ז גדל מספר הבוחרים ולקחו בכך חלק לא רק הפרנסים אלא גם 'המעמד' — מעין אסיפה כללית של הקהילה, שבה ישבו חכמים, פרנסים ונציגים של בעלי-הבתים.²⁹ לא כן במאה הי"ח. נוסף ל'מעמד' בירושלים שאישר את המועמד, ניתן מקום של בכורה בהצעת המועמד ובבחירתו ל'פקידי קושטא'. לפי אחת העדויות

25 על הכנסיות הנוצריות בתחילת התקופה העות'מאנית ראה: בראודה, עמ' 91 ואילך. על המשבר בפטריארכיה הארמנית בירושלים במאות הי"ז והי"ח וכפיפותה לקושטא ראה: A. Kaladjian, 'The Correspondence of the Armenian Patriarch Gregory the Chair Bearer', *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, ed. by M. Maoz, Jerusalem 1975, pp. 562–567. השוואה למצב הקהילה היהודית בירושלים דאו ראה: י' ברנאי, 'הישוב היהודי בא"י בין השנים ת"ק-תקל"ז (1740–1777) וקשריו עם התפוצות', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו, עמ' 159–162.

26 מלכ"י, עמ' 13.

27 על היחס ליהודים ולנוצרים במחצית הראשונה של המאה הי"ז ראה: מנעא, עמ' 65–82.

28 ברנאי, שלם, עמ' 276, 297 ואילך, 307 ואילך.

התנאים לבחירת הרבנים וההסכמים שנעשו עמהם שונים היו כנראה מרב לרב ומתקופה לתקופה, אלא שלא שרדו בידינו כמעט שטרמיניו כאלה. שריד לשטרמיניו נמצא בשו"ת המבי"ט, והוא קרוב לוודאי משל הרדב"ז. ממנו ניתן ללמוד מעט על היקף סמכותו:

קבלנו עלינו בשבועה חמורה . . . שראובן יהיה עלינו לרא' ולקצין ודיין ומנהיג לדון ולפשר בכל ענין שיצטרך בין ליחיד ובין לרבי' בין לנישואין בין לגרושין בין בכל אשר יראה לו לגזור ולעשות גדר והסכמה . . .³²

גם במאה הי"ח נכתבו שטרות מיניו דומים, והחיד"א מספר כי בשנת 1749 כתב את שטר המיניו לר' יצחק הכהן רפפורט.³³

על משכורתו של 'הרב הכולל' יש בידינו לפי שעה רק ידיעות מעטות. הרדב"ז הסתכסך עם הקהילה כאשר לא שולמו הוצאותיו לצורכי תפקידו; לפיכך התפטר ועזב למצרים. ר' משה גלנטי התלונן על אי יכולתו למלא את תפקידו כהלכה בשל היותו חסר-אמצעים. במאה הי"ח שולמה המשכורת ל'רב הכולל' על-ידי פקידי קושטא, שאף קבעו עמו את התנאים. כך, למשל, ידועה משכורתו של רי"צ הכהן — 504 גרוש לשנה. אלא שלא נתברר אם שולם לו סכום די גדול זה כראש-ישיבת 'חסד לאברהם ובנין שלמה', שבראשה עמד. ייתכן כי במאה הי"ח שולמה המשכורת ל'רבנים הכוללים' שעמדו בתוקף תפקידם בראש-ישיבה — אך הדבר לא נתחוויר די-צורכו.³⁴

הרב היה חסר גושפנקא ממשלתית כלשהי, ולפיכך הצטמצמו סמכויותיו לתפקיד רבנים בקהילות ישראל בדרך-כלל: אב"ת-דין בקהילה; וכאשר היו בירושלים כמה בת-דין זוטא הוא עמד בראש בית-דין רבא, לדרוש בשבתות ובחגים בבית-הדין המרכזי ולחתום בראש התקנות. אף בתחום זה חלו שינויים בסמכויותיו של 'הרב הכולל', בעיקר בתוקף הנסיבות. כך, למשל, הביאה התלות המוחלטת כמעט במאה הי"ח לכך שרוב תקנות ירושלים הותקנו או הוכתבו על-ידי פקידי קושטא ורבני קושטא — ולרבני ירושלים ופקידיה לא נותר אלא לאשר את התקנות.³⁵

מסתבר כי רבים מן האישים שכיהנו בתפקיד 'הרב הכולל' בירושלים בתקופה זו לא היו ילידי העיר או בני ארץ-ישראל, אלא עלו כדי למלא את התפקיד או באו אליה קודם-לכן.³⁶ דומה כי יש בכך כדי ללמד על אי-יציבותה של הנהגת הקהילה. תחלופת האוכלוסייה בירושלים היתה גדולה מאוד בתקופה זו, ובכל דור ודור נזכרים שמות חדשים וחכמים אחרים חתומים על התקנות ועל תעודות

30 ר' מיוחס בכר שמואל, מזבח אדמה, שאלוניקי תקל"ז, סח ע"א. וראה: ברנאי, שלם, עמ' 298.

31 ברנאי, שלם, עמ' 298–299.

32 ראה לעיל, הערה 17. ריון מציינת (עמ' 136), כי בידיה טופס שטר דומה בכתב-יד, אף הוא מן המאה הי"ז.

33 החיד"א, שם הגדולים, מערכת גדולים, וילנא תרי"ז, ערך יצחק הכהן.

34 ריון, עמ' 145; ברנאי, שלם, עמ' 300.

35 ברנאי, שם, עמ' 279–283; בהרחבת יתר ובתיקון כמה פרטים: הנ"ל, 'תקנות ירושלים במאה הי"ח כמקור להכרת

חיי החברה והכלכלה של היהודים בעיר', פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים

תשל"ט, עמ' 271–316.

36 ראה: אלמאליח.

הקהילה. לא זו בלבד שאין רציפות מאב לבן במשפחות בעלות מסורת של הנהגה, כפי שנהוג היה בקהילות אחרות באימפריה העות'מאנית, אלא שפעמים משתנה ההנהגה כמה פעמים בעשור אחד. אין ספק שיש בכך כדי להסביר את חוסר הצמיחה האורגאנית של רבנים מתוך הקהילה. אפשר לומר כי אין רציפות קהילתית ביישוב היהודי בארץ-ישראל עד לסוף המאה הי"ח, דהיינו אין יציבות באוכלוסייה היושבת בארץ; וחוסר הרציפות מנע היווצרות של הנהגה בעלת מסורת ודפוסי-הנהגה קבועים. בכל דור ודור באים חכמים ורבנים מארצות רבות ושונות וקובעים תקנות חדשות. הפיצול הדימוגראפי הרב בירושלים מונע קיומה של הנהגה בעלת שורשים ומסורת-הנהגה. בכל התקופה הנדונה מצינו בירושלים רק 'רב כולל' אחד, אך בקהילות אחרות באימפריה העות'מאנית היו כמה 'רבנים כוללים' ששירתו בעת ובעונה אחת וייצגו כנראה את ה'קהלים' הגדולים שבתוך הקהילה. כך, למשל, היו במאה הט"ז בצפת שלושה 'רבנים כוללים', וגם בקושטא ובשאלוניקי היו שלושה רבנים עד המאה הי"ט. באיזמיר כיהנו בדרך-כלל שני רבנים כוללים.³⁷ והנה על-אף הפיצול הרב בקהילת ירושלים והעליות מרחבי-העולם המגיעות אליה, יש בה רק רב אחד. ייתכן ששני טעמים לדבר: התלות הכלכלית הבלתי-פוסקת של הקהילה בכספים מבחוץ לא אפשרה להחזיק יותר מ'רב כולל' אחד; גם גודלה הקטן יחסית של הקהילה לא הצדיק מינוי של כמה 'רבנים כוללים', שכן הדוגמאות שמנינו מתייחסות לקהילות הגדולות לבדן.

סמכותו הרוחנית של הרב בקהילה הספרדית בירושלים היתה ברורה, אך לא הקיפה את הקהילה האשכנזית. מכיוון שלא היה לו כוח כלפי השלטונות, לא אליו פנו בבעיותיהם עם השליטים המקומיים או המרכזיים. לאשכנזים היתה בירושלים עד ראשית המאה הי"ח, שנת חורבן 'החצר' (1720), קהילה נפרדת ורב משלה, והקהילה התנהלה בדפוסים דומים לאלו של הקהילה הספרדית.³⁸ עם התפוררות הקהילה האשכנזית במאה הי"ח נותרו בירושלים מעט אשכנזים, ללא מסגרת ארגונית מוחלטת. אמנם הם שלחו שד"רים לחוץ-לארץ (תוך כדי סכסוכים עם הספרדים), אך רב לא היה להם ולא בית-דין או בית-כנסת. הם השתתפו בחיי היום-יום של הקהילה הספרדית.³⁹ ל'רב הכולל' של ירושלים לא היו שום סמכויות על קהילות אחרות בארץ-ישראל ובוודאי לא מחוצה לה. כבר הצבענו לעיל על המבנה הקהילתי של 'הרבנות הכוללת' באימפריה העות'מאנית. רבה של ירושלים היה אמנם כפוף במידה רבה לקהילת קושטא במאה הי"ח, כתוצאה מגורמים כלכליים וחברתיים, אך לא בכוח היירארכיה חוקתית, חיצונית או יהודית. כך לא היתה לרבה של ירושלים סמכות על קהילות אחרות: בפולמוס על ה'סמיכה', שהתנהל בין חכמי צפת וירושלים, לא באה לידי ביטוי עליונות הרבנות בירושלים על זו של צפת.⁴⁰ גם בהמשך המאה הט"ז נהגו לפנות מירושלים לחכמי צפת בעניינים שונים, וכפי שכתב המבי"ט: 'כי עתה בעוונותינו הרבים לית דין

37 בורנשטיין, עמ' 236-238.

38 רון, עמ' 140-142; מ' בניהו, 'קהל אשכנזים בירושלים (תמ"ז-תק"ח)', ספונות, ב (תשי"ח), עמ' קכח ואילך.

39 'ברנאי, 'לתולדות האשכנזים בא"י בין השנים תפ"א-תקל"ז והתמיכה הכלכלית בהם', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 213-193.

40 ממחקרו בסוגיה זו של ח"ו דימיטרובסקי ('שתי תעודות חדשות על וויכוח הסמיכה בצפת', ספונות, ג, תשכ"ח, עמ' 213-193).

ירושלים השפעה מסוימת על קהילת חברון הסמוכה, וסבורני כי הדבר נבע ממצבה הקשה של הקהילה הקטנה בחברון וקרבתה לירושלים.⁴²

מעמד בקהילות חוץ-לארץ לא היה לרבה של ירושלים, להוציא פניות בענייני הלכה לכמה מהבולטים שברבני העיר, פניות שבאו על רקע אישי ולא עקב תפקידם.

תוארו של 'הרב הכולל'

בעיית תוארו של 'הרב הכולל' של ירושלים, ובעיקר ראשיתו של התואר 'ראשון-לציון', מקומה נכבד בספרות שעניינה בכך. בשל סמכויותיו המוגבלות יחסית של בעל המשרה, כפי שראינו לעיל, מן הראוי לדון בקצרה בשאלת התואר, שכן התואר 'הראשון-לציון' יש לו כיום משמעות רחבה — הוא הרב הראשי הספרדי לארץ-ישראל החל משנת 1920, עם ייסוד הרבנות הראשית.

מן האמור לעיל ברור אפוא כי רבה של ירושלים לא היה רבן של קהילות ארץ-ישראל. פחות ברור ממתי משמש התואר 'ראשון-לציון' לכינוי רבה הכולל (הספרדי) של העיר. החוקרים שעסקו בפרשה זו יצרו, לדעתי, 'מיתוס של בריאה'⁴³ — נסיון להקדים ככל האפשר את התואר, בשל המשמעות הרחבה שיש לו בתקופתנו ועקב המשמעות הסמלית וההילה העולה מתוך השם. שכן כיום 'ציון' ו'ציונות' מכוונים לארץ-ישראל ואולם במתכונתו הראשונה וכן בספר ישעיהו בו הוא נזכר ('ראשון לציון הנה הנהם ולירושלים מבשר אתן' — ישעיה מא כז) עניינו רק בירושלים.

הראשון שטיפל בנושא זה היה א"ל פרומקין. הוא קבע ש'הרב הכולל' הראשון שנשא את התואר היה ר' משה גלנטי (המג"ן), גם אם לא הביא אסמכתא לכך.⁴⁴ מ"ד גאון, שמצא את התואר באמצע המאה הי"ח, סבר שזו תקופת הראשית שלו.⁴⁵ א' אלמאליח, שדן בדיעות השונות ובמקורות השונים, גם אם הסתייג מכמה מהם, קיבל אף הוא את הדיעה הבלתי-מבוססת 'שהתואר "ראשון לציון" הוענק לרב הראשי הספרדי בא"י שמקום מושבו בירושלים מימי הרה"ג משה גלנטי ואילך...'⁴⁶ הנה בדברי אלמאליח נמצא התואר שלא הוכח ונזכרת 'הרבנות הראשית של א"י' כמתייחסת לרב שכנראה לא היה למעשה רבה של ירושלים. התרר-החזיקו אחריהם אחרים, וללא בדיקה כינו את רבני הכולל בירושלים בשם 'ראשון-לציון', והעניקו להם סמכויות רחבות מאלו

41 שו"ת המב"ט, חלק א, סימן קמא.

42 ראה: א' ריבלין, 'הגאון ר' יום טוב בר' ישראל יעקב אלגאזי ז"ל (ואגרתו מירושלים משנת תקנ"ו)', מאסף ציון, ה (תרצ"ג), עמ' קל. קלה. שם נאמר: 'ומאז הימים כך היתה המדה בפעה"ק ירוש' תובכ"א משגיחים ופקידים על עיה"ק חברון... למנות משגיחים ופקידים מבני ירוש' כאשר היתה באמנה'.

43 ראה לעיל, הערה 12.

44 א"ל פרומקין וא' ריבלין, 'תולדות חכמי ירושלים, ב, ירושלים תרפ"ח (מהדורת צילום, תשכ"ט), עמ' 57–58 [להלן: פרומקין]; ריבלין (שם, עמ' 58, הערה 1) חש בהיעדר סימוכין לגרסת פרומקין והעיר כי לדעתו 'לא השתמשו בתואר ראשון לציון לפני שנת התק"ן בערך', והתקרב בכך לדעתי.

45 מ"ד גאון, 'לתולדות התואר ראשון לציון', מזרח ומערב, ב (תרפ"ח-תרפ"ט), עמ' 29–36 [להלן: גאון].

46 אלמאליח, עמ' 3–6.

שהיו להם בפועל.⁴⁷ יש לזכור שהדברים יפים בחלקם לסמכויות 'החכם באשי', שללא־ספק כבר נשא את התואר 'ראשון־לציון' החל משנת 1841, כפי שנראה להלן.

מה הם המקורות המצויים בידינו לבירור פרשה זו. הדיון בתוארו של ר' משה גלנטי יצא מתוך העובדה שלא היה בסוף המאה הי"ז 'רב כולל' בירושלים, כפי שראינו לעיל,⁴⁸ אולם לא מצינו בשום מקום שהתואר 'ראשון־לציון' שימש בתקופה זו. בשנת תקט"ו (1755) הוא נזכר לראשונה יחד עם התואר 'רב כולל' בין השנים 1745–1749, כותבים רבני ירושלים: 'ומוניטין שלו מסוף העולם ועד סופו לרבות השחקים ראשון לציון כל הנקרא בשמו ובמעשיו'.⁴⁹ כעשרים שנה לאחר־מכן נזכר שוב התואר על מצבתו של ר' רפאל אברהם נ' אשר, שהיה (קרוב לוודאי) 'הרב הכולל' אף הוא: 'מצבת קבורה אחד במיוחד עיר וקדוש קדושה ראשונה ראשון לציון... הוא הראש ריש מתיבתא'.⁵⁰ לעומת זאת מצינו בתקופה זו את התואר 'ראשון־לציון' בשימוש גם במקומות אחרים בארץ־ישראל ומחוצה לה,⁵¹ אך בשום פנייה רשמית לרבה של ירושלים. בעשרות האגרות שבידינו מן המאה הי"ח לא נזכר תואר זה בין תארי הכבוד של 'הרב הכולל'. מסתבר אפוא כי לא היה זה תואר רשמי בתקופה זו.

מתי, אם כן, החלו להשתמש באורח רשמי בתואר? ברור שהדבר היה בראשית המאה הי"ט. באגרות פקוא"מ לרבה של ירושלים משנות העשרים ואילך משמש התואר בפניות רשמיות, אף כי לא בכולן.⁵² ממקורות אחרים כבר ניכר שהיה זה מתארו של רבה של ירושלים. בהקדמתו ל'ספר התקנות והסכמות'⁵³ של ירושלים מכנה המחבר הרב משה סוזין, 'הרב הכולל' בשנת תקפ"ד,⁵⁴ את ר' יו"ט אלגאזי — מי שהיה 'הרב הכולל' בסוף המאה הי"ח — בשם 'ראשון־לציון'.⁵⁵ אין ללמוד

47 כך למשל: מ' בניהו, החיד"א, ירושלים תשי"ט, מפתח, ערך 'ראשון לציון', עמ' תרז; ב"צ גת, הישוב היהודי בא"י בשנות הת"ר-התרמ"א (1840–1881), ירושלים תשכ"ג (מהדורת צילום, תשל"ג), עמ' 72. גת כותב כי הראשון־לציון הוא 'רבה הראשי של א"י'. על שאר הדברים שכתב שם נדון להלן. ראה גם: אפרתי, במקומות רבים בספרו.

48 לעיל, הערה 19.

49 הקדמת רבני ירושלים לאדמת קודש של ר' נח"מ מזרחי, ב, שאלוניקי תקט"ו; גאון, עמ' 32–33; ברנאי, שלם, עמ' 297–298, שם הבאתי בקיצור את עיקרי הדברים.

50 פרומקין, ג, עמ' 98.

51 לדוגמאות ראה: ברנאי, שלם, שם. הדוגמאות שהבאתי לקוחות מרבני אמשטרדאם ואיומיר, ושימושו של התואר 'ראשון־לציון' היה נפוץ לרבנים. אפשר להוסיף לדוגמאות שהבאתי שם עוד כהנה וכהנה.

52 י"י ריבלין וב' ריבלין, אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם — תקפ"ו-תקפ"ז, א, ירושלים תשכ"ה, איגרת 86, עמ' 185 [להלן: אגרות הפקוא"מ]: 'חכמי ורבני ומנהיגי עה"ק... ומלכם בראשם ר"מ ור"מ הרב המופלא... שלמה משה סוזין הי"ו. ראשון לציון גדול השלום שניתן במרומים'. יש לציין שהביטוי 'ראשון־לציון' בא כאן בפסקה חדשה הפותחת את המכתב גופו, ולא כתואר המקדים שמו של הרב סוזין. אף־על־פי־כן ייתכן כי כבר כינוהו בתואר זה, שכן הדבר עולה מעדויות נוספות שיוכאו להלן. ידידי, מר צבי קרגילה, שעבר על אגרות הפקוא"מ המצויות ב'מכון יצחק בן־צבי', העירני כי בשנות השלושים של המאה הי"ט כבר השתמשו הפקוא"מ בתואר 'ראשון־לציון' לרבה הספרדי של ירושלים.

53 ספר התקנות והסכמות, ירושלים תרמ"ג. מהדורה קודמת יצאה בשנת תר"ב, אלא שלצורך דיונו השתמשנו במהדורת תרמ"ג [להלן: ספר התקנות].

54 ההקדמה, ובה פולמוס ארוך על 'תקנות העזבונות', נמצאת שם, א ע"ב-כד ע"א. השנה נקבעת בדף א ע"ב: 'אתן שנת לא תסור מן הדבר אשר יגידו ל"ך לפ"ק' — היא תקפ"ד.

55 ספר התקנות, ב ע"א: 'הגאון וקדוש מוהרי"ט אלגאזי ז"ל אשר הי' מלך ירושלים עשרים וששה שנים ראשון

זה.⁵⁶ אף מכאן אין ללמוד על תוארו בימיו, אלא בימי הרב מ' סוזין, בשנות העשרים של המאה הי"ט. השימוש גבר והלך אחרי שנת 1841, עם מינויו של הרב גאגין ל'חכם באשי'.⁵⁷ קשה לענות בוודאות על השאלה בדבר הסיבה למתן התואר החל מראשית המאה הי"ט. יש לשער שהיה זה בעקבות השינויים שהחלו להסתמן בקהילת ירושלים ומחוצה לה. ייתכן שיש לגידול יישוב הפרושים בעיר ולראשית התארגנותם העצמאית, עם הערעור שהטילו על 'תקנות העובונות', קשר למתן התואר — כדי לתת גושפנקא חזקה יותר לרב הספרדי של ירושלים. אפשר שחיווק לדיעה זו יש בעובדה שהתואר נזכר בפולמוסו של הרב סוזין נגד האשכנזים בעניין העובונות בהקדמה ל'ספר התקנות'. שמא קשור הדבר גם בהקמת הפקוא"מ ובכבוד ובמעמד שהעניקו לרב הספרדי של ירושלים. וייתכן שראשית חדירת המיסיון הבריטי והמעורבות האירופית בירושלים היא שהניעה לתת תואר לרב העיר, בדומה לראשי הדתות הנוצריות. ברי כי התואר לא נתהווה ללא סיבה, ויש לחפשה בתמורות שבאו על ירושלים בראשית המאה הי"ט.

מ ע מ ד ו ש ל ' ח ח כ ס ב א ש י ' (1841-1917)

שינויים מפליגים חלו באימפריה העות'מאנית בכלל ובסוריה וארץ-ישראל בפרט החל משנת 1840,⁵⁸ כשחזר האיזור לשלטון העות'מאני אחרי עשור שנים של שלטונו של מחמד עלי. התנט'מאת — הריפורמות העות'מאניות — השפיעו על מעמדם של הנתינים הלא-מוסלמים באימפריה, והשפעה גדולה היתה למעורבותן של מעצמות-אירופה. גם על 'הרבנות הכוללת' בירושלים בא אז עידן חדש, שהושפע מן התהליכים והמאורעות החיצוניים הכבירים שהתחוללו באימפריה העות'מאנית ומשינויים חשובים שערך השלטון המרכזי בקושטא במעמד הרבנות באימפריה. כך היתה ירושלים לעיר מחוז, בדומה לז'אנאית הכפופה ישירות לקושטא, תחת כפיפותה המינהלית לדמשק.⁵⁹

תהליכי-הריפורמה הפנימיים באימפריה העות'מאנית ראשיתם בשלהי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט.⁶⁰ עוד בשנת 1835 קיבל 'הרב הכולל' של קושטא פֶּרְמָן בדבר מינויו כ'חכם באשי' ראשון מטעם השלטון.⁶¹ היתה זו הפעם הראשונה שהשלטון מינה והתערב בצורה כה בולטת

56 שם, כג ע"ב: 'שהרב חק"ל [חקרי לב, שם ספרו — י"ב] ז"ל מן שמיא אוקמהו ראש על הארץ ראשון לציון...'. הרב ח"א גאגין מכנה בתואר 'ראשון-לציון' את הרב מ' סוזין בשנת תקפ"ה. ראה: ח"א גאגין, מנחה טהורה, שאלוניקי תקפ"ה, כו ע"א.

57 הדבר עולה מתעודות רבות בפנקסי הפקוא"מ (לעיל, הערה 52): וכן: ב"צ דינבורג, 'מארכיונו של החכם באשי' ר' חיים אברהם גאגין, מאסף ציון, א (תרפ"ו), עמ' 84-121 [להלן: דינבורג].

58 לעניינו ראה בעיקר: M. Maoz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine*, Oxford 1968 [להלן: מעוז, ריפורמות]. בקיצור: מ' מעוז, 'שינויים במצב הישוב היהודי בא"י באמצע המאה הי"ט', קשת, מח (קיץ, חש"ל), עמ' 5-16 [להלן: מעוז, קשת].

59 להוציא תקופות קצרות במאה הי"ח.

60 ב' לואיס, צמיחתה של תורכיה המודרנית, ירושלים תשל"ז, עמ' 32 ואילך.

61 גלנטי, איסטאנבול, א, עמ' 108.

באוטונומיה היהודית. פרמאנים דומים נשלחו באותה שנה גם לרבנים אחרים בקהילות תורכיה.⁶² הח'ט-י שריף של גלח'אנה — הריפורמות של שנת 1839⁶³ — היו צעד חשוב לקידום הריפורמות באימפריה, ובעיקר ללא-מוסלמים. בעקבות צעד זה קיבלו כל הרבנים בערי-המחוז הגדולות פרמאנים וכתבי-מינוי לתואר 'חכם באשי' מטעם השלטונות ובהמלצת 'החכם באשי' של קושטא. בשנים אלה ניפר היחס הליבראלי והסובלני של השלטון כלפי המיעוטים הלא-מוסלמים, ופרמאנים רבים נשלחו לקהילות היהודיות, שעניינן הארגון והביטחון.⁶⁴ עם עליית מעמדה המינהלי של ירושלים בשנת 1840, קיבל גם רבה הספרדי של העיר תואר 'חכם באשי'. הדבר נעשה בכתב-מינוי ('ביראח') שניתן לרב אברהם חיים גאגין בשנת 1841.⁶⁵

צעדים אלה היו השלב הראשון של התנטימאט. בשנת 1856 התפרסם הח'ט-י הומאיון, שהוקדש רובו לזכויות-היתר החדשות של הלא-מוסלמים באימפריה העות'מאנית.⁶⁶ עם צו זה שוב חל שינוי לטובה במעמדם של הלא-מוסלמים ברחבי-האימפריה. בעקבות הריפורמה חוקקה הממשלה העות'מאנית בראשית שנות השישים חוקות מיוחדות לארגון הקהילתי של שלוש הדתות הלא-מוסלמיות הגדולות באימפריה: היוונים-האורתודוקסים, הארמנים והיהודים. בהן הוסדרו, בין השאר, מעמדם החוקי של הקהילה וארגונה, הנהגתה והרבנות שלה.

החוק המיוחד לבחירת הרבנים הראשיים בקושטא ובערי האימפריה נקרא 'ח'אח'אם ח'אנה',⁶⁷ ונחלו לו שני אספקטים חשובים: (א) השלטון הגדיר במדויק את זכויותיו וחובותיו של 'החכם באשי', שאת בחירתו היה מאשר או דוחה. הוא הדין ב'ועד הרוחני' וב'ועד הגשמי' של הקהילה. התערבות השלטונות באוטונומיה הפנימית של היהודים החלה עוד בשנות השלושים, ובכך טמון השוני המהותי בין תקופת התנטימאט למאות השנים שקדמו לה. (ב) הרבנות היתה מעוגנת אמנם במינוי רשמי שהעניק לה מעמד וכבוד, אך למעשה ירד כוחה בעקבות הקמתם של הוועדים השונים לידה — שאף הם היו מעוגנים בכוח החוק הממשלתי ותפקידם היה לפזר את סמכויות ההנהגה בקהילה.

חוקרים שונים עסקו בסוגיית מעמדו של ה'חכם באשי' בירושלים במחצית השנייה של המאה ה-19. את דבריהם אפשר לסכם בכמה עניינים עיקריים:

א. כתוצאה מהתנטימאט ומן הפרמאנים הרשמיים שניתנו לרבה של ירושלים, חלה עלייה תלולה במעמדו כלפי חוץ, כראש העדה היהודית בארץ-ישראל וכמייצגה בפני השלטונות. חשיבות זו

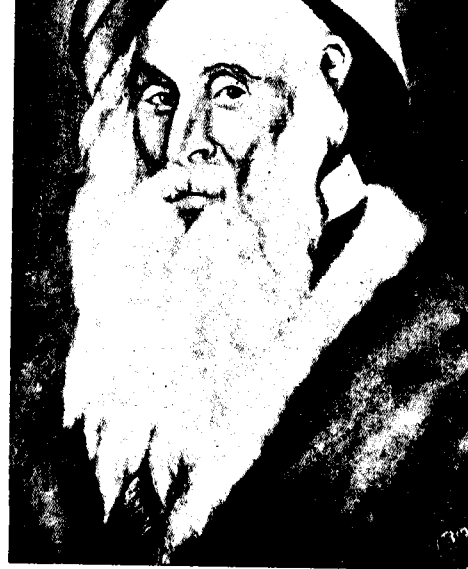
62 לקהילת בורסה, למשל. ראה: גלנטי, אנאטוליה, ב, עמ' 344–347.
63 לתגום עברי של הצהרת הריפורמה ראה: ד' פרחי, עת'מאנים צעירים ותורכים צעירים (מבחר תעודות), אוניברסיטת חיפה תשל"ו, עמ' 2–3 [להלן: פרחי].
64 ראה: י' ברנאי, 'עלילות דם באימפריה העות'מאנית', אנטישמיות ושנאת ישראל, מרכז זלמן שזר [בדפוס].
65 לכתב-המינוי בתרגום העברי (על-ידי ד' ילין) ראה: לונץ, עמ' 203–208. על המקור התורכי של המינוי ראה: מעוז, קשת, עמ' 7, הערה 15. וראה גם: בן-יעקב (לעיל, הערה 10), שם.

66 לנוסח העברי של הריפורמות משנת 1856 ראה: פרחי, עמ' 4–7. והשווה הנוסח האנגלי: J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and the Middle East*, I, London 1975, pp. 315–318.

67 על חוקה זו דנים באריכות: לונץ, עמ' 188 ואילך; פראנקו, עמ' 166 ואילך; גלנטי, איסאחאבול, א, עמ' 130 ואילך; הירשברג, הקהילות, עמ' 196–202; הנ"ל, 'המפנה במעמדה של ירושלים במאה ה-19', יד יוסף יצחק ריבלין.

הרב רפאל מאיר פאניזיל

הרב יעקב שאול אלישר (יש"א ברכה)

הודגשה כבר על-ידי לונץ, ראשון העוסקים בנושא זה, שהתרשם בעיקר מגינוני-הכבוד להם זכה 'החכם באשי'.⁶⁸ הירשברג אף הרחיק לכת וכתב:

בזמן שירושלים היהודית הלכה והתרחבה ונתווספו בה שכונות חדשות חשוב היה שאפשר להקים בתי כנסיות ובתי מדרשות בלי הגבלה והתערבות השלטון. והעיקר: יש משמעות רבה בעובדה שכשמונה מאות שנה לאחר שירושלים חדלה להיות מקום מושבה של הסמכות הדתית העליונה בארץ, שוב חודשה בה משרת ראש החכמים כבעל סמכות דתית עליונה כזאת. והחידוש נעשה בידי השלטון המרכזי במדינה.⁶⁹

יש להדגיש שלפנינו הפרזה רבה: מינויו של גאגין נעשה בשנת 1841, עוד לפני בניית השכונות, דווקא בעת בנייתן של השכונות הראשונות, בשנות השישים והשבעים, לא ניתן מינוי אימפריאלי ל'חכם באשי', כפי שיתברר להלן. גם מעמדו של 'החכם באשי' כבעל הסמכות הדתית העליונה בארץ-ישראל, מעין החזרת עטרה ליושנה, רחוק ממצאיות מעמדו הריאלי, כפי שיובהר להלן.

68 לונץ, עמ' 187.

69 הירשברג, ריבלין, עמ' 100. החוקרים האחרים שהוזכרו לעיל, הערה 67, חוזרים ברובם על דברי לונץ.

ב. בשל מעמדו החיצוני ומכוח מעמדה של ארץ-ישראל בעולם היהודי היה 'החכם באשי' בעל סמכות בלתי-מעורערת על הקהילה בירושלים, על יהודי ארץ-ישראל וקהילותיה, ואף בעיני יהדות העולם. הקהילה הספרדית בירושלים זכתה אפוא להגמוניה ביישוב. כך כתב, למשל, אפרתי: 'מפאת חשיבות מעמדו של הרב הראשי לארץ-ישראל לגבי העולם היהודי כולו, הוחלט כי גם הראשון לציון ייבחר לפי אותו החוק — חוק "חכם חאנה"'.⁷⁰ והדברים מופרזים מאוד, כפי שנראה להלן. נעיר רק כי המושג 'רב ראשי לארץ-ישראל', בו השתמש החוקר, אין לו שום אסמכתא, וגם מעמדם של רבנים אלה בעולם היהודי מופרז מאוד.

ג. בראש מוסד זה עמדו רבנים גדולים בתורה ובהנהגה.⁷¹

ראוי אפוא לבחון את המוסכמות הללו, תוך כדי עיון מחודש בתעודות ההיסטוריות שלפנינו ולאור המחקרים שנעשו על התקופה. המקורות העיקריים העומדים לרשותנו בסוגיה שאנו דנים בה הם שני פרמאנים שניתנו ל'חכם באשי' בירושלים. האחד — משנת 1841 לר' אברהם חיים גאגין,⁷² והאחר — משנת 1893 ליש"א ברכה, ר' יעקב שאול אלישר.⁷³ פרמאן נוסף, שניתן בשנת 1890 לר' מאיר פאניז'ל, אינו מצוי לפי שעה.⁷⁴ הגיעו לידינו גם כמה פרמאנים דומים, שניתנו ל'חכם באשי' בערים אחרות באימפריה העות'מאנית: בקושטא, באיזמיר, בבורסה, באדירני, בבגדאד ובסראיבו, שכולם נמסרו לרבני ה'ולאיתים' באימפריה.⁷⁵ לאלו נוסף פרמאן בכתב-יד מאיזמיר.⁷⁶ לשם השוואה נציין גם בפרמאן מינוי שניתן לפאטריארך הארמני של ירושלים בשנת 1888.⁷⁷ בידינו גם תעודות ואגרות רבות שנשלחו אל 'החכם באשי' מהפקוא"מ באמשטרדאם וממקומות אחרים, וכן תקנות ירושלים וקונטרסים שונים המלמדים על מעמדו של 'החכם באשי'.

70 אפרתי, עמ' 135. דברים דומים כתב גם גח (עמ' 72 ואילך), אלא שהיה מסויג וזהיר מאוד. וכן כתב גם: א' חיים, 'תעודות נוספות על יחסיה של עדת הספרדים עם השלטונות העות'מאניים ועם האוכלוסיה הערבית בירושלים' פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב (תשל"ו), עמ' 216–217. שם גם ציונים ביבליוגרפיים נוספים.

71 אפרתי, שם; אלמאליח, לאורך כל הספר.

72 על נוסחיו ראה: לעיל, הערה 65. לנוסח העברי ראה: לונץ, שם (על-פי ילין); פורסם שנית על-ידי: אלמאליח, עמ' 193–195, בשינויים קלים; הירשברג, ריבלין, עמ' 96–98. חיים (לעיל, הערה 70) ציין בטעות את אלמאליח כמי שפרסם את הפרמאן לראשונה.

73 הנוסח למינוי זה פורסם לראשונה על-ידי: פ' גרייבסקי, מגנוי ירושלים, יג (תרצ"א), עמ' יג–טו; דפס שנית על-ידי: אלמאליח, עמ' 327–329.

74 לונץ (עמ' 214) כתב שר"מ פאניז'ל נתמנה לתפקיד הרב בקהילה בחדש אב תר"ם, אלא שחשש שנים כיהן רק כ'קאימאקאם חכם באשי' [ממלא-מקום ראש הרבנים] אך בשנת תר"ן נתקיים מאת הממשלה הראשית בתור "חכם באשי" ע"י מאמר המלך ומדי כבוד". אין לפקפק בעדותו של לונץ שחי באותם ימים בירושלים, אלא שהפרמאן לא הגיע לידינו.

75 ראה: לעיל, הערות 1, 7. וכן: רוזניס, ה, עמ' 407. בן-יעקב (לעיל, הערה 10), שם. M. Levy, *Die Sepharadim in Bosnien, Sarajevo* [1911], pp. 65–70. [להלן: לוי].

76 הפרמאן ל'חכם באשי' ר' יהושע קריספין מאיזמיר משנת 1855 הועתק ותורגם על-ידי חברי ד"ר ח' גרבר, והוא נמצא בארכיון השרעי של איזמיר. תודית נתונה לח' גרבר. יש להדגיש כי כל הפרמאנים הללו שניתנו ל'חכם באשי' דומים להפליא, ומדובר כאן בנוסח אחיד, להוציא הבדלים קטנים.

77 ש' עג'ימאן, 'השולטן עבר אל חמדי והפטריארכיה הארמנית של ירושלים', קשת, מח (קיץ תש"ל), עמ' 64–71; השווה גם: S. Ajamian, 'Abdülhamid and the Armenian Patriarchate of Jerusalem', *Studies on*

בין השנים 1840–1917 כיהנו בירושלים 13 רבנים בתפקיד רב הקהילה הספרדי. זמן שלוש מאות קיבלו פרמאן מן השער העליון כ'חכם באשי', לשלושה אחרים ניתן כנראה רישיון מן השלטונות המקומיים בלבד,⁷⁸ ושבעה אחרים כיהנו בסוף התקופה העות'מאנית כממלאי־מקום.⁷⁹ אין אפוא אמת בדברי כמה חוקרים שסברו כי כל רבני ירושלים החל משנת 1841 קיבלו מינוי מטעם 'השער העליון'.⁸⁰ הפרמאנים מקושטא נמסרו כאמור לר' אברהם חיים גאגין (1841), לר"מ פאניז'ל שנתמנה אמנם לכהונתו בשנת 1881 אך את הפרמאן קיבל רק לאחר תשע שנות־כהונה, בשנת 1890 (מסיבה שאינה ברורה; עיין על כך להלן). הפרמאן השלישי ניתן בשנת 1893 ליש"א ברכה. לגבי השאר טען לונץ מפורשות⁸¹ שלא קיבלו מינוי רשמי מ'השער העליון', משום שלקהילה לא היו אמצעים לשלם את המס המיוחד שהוטל על מתן כתב־מינוי. על גרסה זו חוזר גם הירשברג.⁸² בידינו מקור קדום יותר המאשר גרסה זו, בכמה שינויים. לדודויג אוגוסט פראנקל עבר בקושטא בדרכו לארץ־ישראל כדי להקים את בית־ספר למל בשנת 1856. הוא שהה בקושטא לאחר פרסום הח'ט־י הומאיון. בין שאר דבריו הוא כתב:

...הממשלה, והיא תשארו ותקיימהו. בעת תשלם העדה מכסת שלשים אלף פיאסטר לשנה עבור, תוקירהו גם באותות כבוד... אך העוני והמחסור יעצרו את המקהילות כמעט תמיד מקחת את הכבוד הזה בעד המחיר הרב.⁸³

בפרמאן הראשון, שניתן לרח"א גאגין, נאמר במפורש: 'וגם נתבאר התנאי שיפרע לאוצר מלכותי מס המנחה שנקצב עתה לסך שלשים אלף אקצ'ה כסף מזומן'.⁸⁴ ואכן אנו יודעים שבשנות השלושים והארבעים שולם מס זה גם בעת מתן פרמאנים לרבנים בערים אחרות באימפריה, אלא שהסכומים השתנו מקהילה לקהילה. בשנת 1854 שולמו בקושטא 60,000 אספר בעת מתן הפרמאן, נוסף למס שנתי הנזכר בפרמאן (שמא שריד למס־הרב — רב־אקצ'הסי) כסף של 338,000 אקצ'ה.⁸⁵ בבורסה שולמו 10,000 אקצ'ה בשנת 1835.⁸⁶ באיזמיר, לעומת זאת, שולם סכום זהה לזה של ירושלים — 30,000 אספר.⁸⁷ ובסראיבו — 15,000 אקצ'ה.⁸⁸ הירשברג טוען שהסכום שנקב

78 לונץ, עמ' 210–217.

79 אפרחי, עמ' 246–254, ושם מקורות לסוגיה זו.

80 אפרחי, עמ' 135. הוא כותב שם: 'מימי הראשון לציון גאגין ועד לסופו של השלטון הטורקי בארץ קיבלו כל הראשונים לציון את המינוי למשרת "חכם באשי" ע"י פירמאן מלכותי'.

81 לונץ, עמ' 211: 'זהנה מפאת המצב הרע והנורא אשר בו נמצאה העדה לא שמו על לב לבקש בעד הרב הזה והבאים אחריו קיום מאמר המלך ויכהן רק בתור רב ראשי [לא בתור 'חכם באשי' רשום]'.

82 הירשברג, ריבלין, עמ' 101.

83 ל"א פראנקל, ירושלימה, וויען תר"ך, עמ' 44. והשווה בנוסח הגרמני המקורי: L.A. Frankl, *Nach Jerusalem*, I, Leipzig 1858, p. 196.

84 לונץ, עמ' 204–205.

85 גלנטי, איסטאנבול, א, עמ' 243–244. גרסה שונה (ונדמה לי שאינה מהימנה) יש אצל: M.A. Ubicini, *Letters on Turkey*, New York 1973, p. 361. וראוי מקור זה לבדיקה מעמיקה.

86 גלנטי, אנאטוליה, ב, עמ' 245.

87 גלנטי, אנאטוליה, א, עמ' 358. כתב־היד הנזכר לעיל, הערה 76.

88 לוי (לעיל, הערה 75), עמ' 67.

בפרמאן של ירושלים (30,000 אקצ'ה) הוא שריד למס־הרב ששולם במאה ה־17 כדי לזכות ברבנות הראשית והוא לא השתנה מאז.⁸⁸ אין לקבל דיעה זו מכל וכל. ראינו לעיל כי בפרמאנים של המאה ה־17 לא היו הסכומים שווים בכל הקהילות וכי יש קשר בין גודל הקהילה וחשיבות העיר מבחינה עות'מאנית לבין הסכום ששולם. ייתכן כי גובה הסכום נקבע לפי מעמד הקאד'י של העיר, שלא חפף תמיד באימפריה העות'מאנית למעמדה המינהלי של העיר.⁸⁹ בבדיקת הסכומים ששולמו כ־מס־הרב במאה ה־17 עולה שגם אז לא היו הסכומים שווים ואין ללמוד מכך, לדעתי, על המאה ה־17. בקהילות קטנות היה המס נמוך במאה ה־17, ואילו בקושטא מוזכר מקור אחד במאה ה־17 סך של 3,000 גרוש.⁹⁰ יש לציין כי נושא מס־הרב (רב־אקצ'הסי) במאות ה־17 וה־18 עלום מבחינות רבות וקשה מאוד להסתמך עליו בדיון על מס־הרבנות של המאה ה־17 מחוסר ידיעות וללא מחקר מבוסס.⁹¹ לקשיים שהועלו יש להוסיף גם את הסתירה בין דבריו של פראנקל, שהובאו לעיל, בדבר תשלום לפרמאן כמס שנתי, ובין הפרמאן לרבה של קושטא המבחין בין תשלום חד־פעמי על הפרמאן ומס־רבנות שנתי. לדעתי, לא היה זה מס שנתי במאה ה־17, שאלמלא כן לא היו השלטונות מוותרים על מתן הפרמאן בגלל חוסר אמצעים. סביר יותר להניח שהיתה זו קניית הפרמאן תמורת סכום־כסף קצוב. המס השנתי הנוסף על הרבנות נמצא רק בפרמאן של קושטא, והוא גדול בהרבה מהסכום ששולם לפרמאן. ייתכן כי המס השנתי שולם עבור כל נושאי משרת 'החכם באשי' באימפריה העות'מאנית (שכן מצינו אותו רק בקושטא).

נראה כי המטבע אקצ'ה או אספר, הנזכר בפרמאנים שניתנו ל'חכם באשי' השונים באימפריה במאה ה־17, מכוונים ל'גרוש', שהיה אז המטבע הסחיר ביותר, כפי שעולה מדבריו של פראנקל המשתמש במושג piaster.⁹² הזיקה למונחים של מטבעות שיצאו מן השימוש קשורה כנראה למסורת של ניסוח צווים מלכותיים. הירשברג ציין בהמשך דבריו כי בריפורמה של שנת 1856 (הח־ט־י הומאיון) בוטל המס המיוחד הזה על מינוי רבנים ופאטריארכים באימפריה העות'מאנית (ובמקומו נתנו מתנה). דבר זה סותר את דברי פראנקל, אותם כתב בשנת 1856 לאחר שהח־ט־י הומאיון קיבל תוקפו.⁹³ פראנקל ציין במפורש שהתשלום תקף היה גם לאחר הח־ט־י הומאיון. בדיקה מדוקדקת של נוסח הח־ט־י הומאיון⁹⁴ תאשר כי אין בו כל סימוכין לדברי הירשברג על ביטול המס ב־1856. נראה אפוא כי המס בוטל אמנם, אך מאוחר יותר, אולי לאחר היכנסה של חוקת הרבנות של שנת 1864 לתוקפה ('הח־אח־אם ח'אנה'). שכן בפרמאנים לרבני איזמיר מן השנים 1854 ו־1855⁹⁵ ניתן עדיין המס הנזכר, ובפרמאן ליש־א ברכה משנת 1893⁹⁶ אין הוא

88 הירשברג, ריבלין, עמ' 99.

89 על כך העירני חברי, ד"ר ח' גבר.

90 ראה: בורנשטיין, עמ' 234; ע' שוחט, 'ענייני מסים והנהגות הציבור בקהילות יוון במאה ה־17', ספונות, יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' שט.

91 ראה: בראודה, עמ' 130-131; הקר (לעיל, הערה 3), שם; בורנשטיין (לעיל, הערה 5), שם.

92 פראנקל, מהדורה גרמנית (לעיל, הערה 83), עמ' 196.

93 הירשברג, ריבלין, עמ' 101; פראנקל, שם, עמ' 190, 221.

94 פרחי, עמ' 4-7.

95 לעיל, הערה 87.

אין בידינו פרמאנים משנת 1856 ואילך. ואולי היה זה כתוצאה של מדיניות כוללת של השלטון העות'מאני, שכן קשה להניח שוויתרו על גביית מס־הרבנות בתקופה זו. אפשר גם שהיה זה בשל הקשיים שהיו באמצע המאה הי"ט לקהילת קושטא. על אף חוקת הקהילות, שנחקקה בשנת 1864 על-ידי 'השער העליון' וארגון קהילת קושטא, הרי ידוע כי הקהילה סבלה מזעזועים פנימיים קשים: הן ברבנות הראשית שלה והן בהנהגתה החומרית היו עימותים בין מתקדמים ושמרנים ובין קבוצות-כוח שונות. לפיכך התערבו השלטונות, וידוע שכמה רבנים ראשיים בקושטא לא אושרו, אחרים הודחו ובמקומם מונו ממלאי-מקום.⁹⁷ מכיוון שאישורו של 'החכם באשי' בפרובינציות היה טעון המלצה ואישור של 'החכם באשי' בקושטא,⁹⁸ יש אולי קשר בין אירועים אלה בקהילת קושטא והיעדר פרמאנים ל'החכם באשי' בירושלים ובערים אחרות באימפריה אחרי 1856. ייתכן שיתברר העניין עם בדיקת כתבי-היד של הפרמאנים המצויים ללא-ספק בארכיון באיסטאנבול. שכן נראה שהפרמאנים שפורסמו עד כה על-ידי גלנטי, לונץ וגרייבסקי לקוחים מארכיוני הקהילות. מכל מקום בדיקת הארכיון השרעי באיזמיר בין השנים 1853–1890 לא העלתה אלא העתק פרמאן אחד (נוסף לזה שנדפס) משנת 1855, והדבר מסייע לדיעה זו. נראה אפוא שהיעדר פרמאנים לרבני ירושלים במשך כחמישים שנה לא נבע רק מאי-תשלום כסף לשלטונות (דבר הנכון אולי בחלק מן התקופה), אלא מקורו גם בסיבות הנעוצות בשלטון העות'מאני ובמצב קהילת קושטא.^{98א}

סמכויות הרבנים

בעצם הענקת כתב-מינוי מלכותי לרב הקהילה היה משום הכרת השלטון במעמדו ועלייה בכבודו בקרב היהודים. אולם יש להבדיל בין הפעולה הפורמאלית ובין הסמכות המעשית שנבעה ממנה. הפרמאנים שניתנו משנות השלושים ואילך, ובעיקר משנת 1840, העניקו ל'החכם באשי' סמכויות רחבות בקהילתו. אלא שיש לזכור כי המינוי שנשלח לרב בפרובינציה, כמו בירושלים, בא בהמלצת 'החכם באשי' של קושטא שטיפל גם בהשגתו. כך ניטל מקהילת ירושלים או הפרובינציה חלק ניכר מסמכותה לבחור את רבניה באורח אוטונומי. מכאן תלותו של 'החכם באשי' בירושלים בזה של קושטא, ותלות זו גדלה והלכה עם התקנות הנוספות הנקבעות למיעוטים במסגרת הריפורמות העות'מאנית. אף-על-פי-כן עדיין היו סמכויות לא מעטות ל'החכם באשי' בפרובינציות. בפרמאן שניתן לו נאמר שהוא 'ינהיג את הרבנות הראשית של היהודים הנזכרים בירושלים ואגפיה'⁹⁹ ומן הראוי לברר את כוונת הדברים. מקובל לראות בכך מינוי של 'החכם באשי' של ירושלים כרבן של קהילות ארץ-ישראל.¹⁰⁰ אך מהשוואת הפרמאנים הנוספים ומבדיקת סמכותו הטריטוריאלית

97 הירשברג, הקהילות, עמ' 196–202; דוויסון, עמ' 129–131.

98 פראנקל, מהדורה גרמנית (לעיל, הערה 83), עמ' 196.

99א גלנטי, איסטאנבול, א, עמ' 249, כותב שבשנת 1890 שוב חלו שינויים בחוק הרבנות. שמא זו הסיבה להופעת הפרמאנים ל'החכם באשי' שוב בשנה זו?

99 לונץ, עמ' 204.

100 כך אפרתי, עמ' 135; גת, עמ' 72 ואילך; ואחרים.

המעשית מתברר כי 'החכם באשי' של ירושלים — כמו הרבנים האחרים בערי-המחוז — היה הרב של המחוז העות'מאני של ירושלים ולא של הקהילות היהודיות בארץ-ישראל. במסגרת זו נכללו בתחום-שיפוטו הקהילות בחברון, ומאוחר יותר כנראה גם ביפו, אך לא הקהילות הגדולות בגליל — טבריה וצפת, ששייכות היו לולאית של דמשק.¹⁰¹ לא נכללו בתחום-סמכותו גם הקהילות החדשות בעכו ובחיפה, ובסוף המאה — במושבות החדשות. את המלה 'ואגפיה' שבפרמאן יש לפרש כמשמעותה בפרמאנים שניתנו לבורסה, לאיזמיר ולקהילות אחרות, והכוונה היתה לתחום השיפוט המינהלי והדתי העות'מאני של העיר.¹⁰² ואכן, הדוגמאות שהביאו החוקרים לחיזוק דבריהם על מעמדו הטריטוריאלי והסמכותי של 'החכם באשי' של ירושלים כולם מחברון לבדה. כך הדבר בסוף המאה הי"ח וכך הוא בעת הסכסוכים הגדולים על הנהגת הקהילה בחברון באמצע המאה הי"ט ובסופה.¹⁰³ בתקופה העות'מאנית פנו מפעם לפעם מערי ארץ-ישראל ומחוץ-לארץ לרבנים בירושלים בשאלות הלכתיות שונות, אך אין זה בגלל סמכותם השיפוטית או מטעם השלטון, אלא בשל סמכותם הרוחנית וההלכתית. כך הדבר בימי הרדב"א, ר' משה גלנטי, וגם יש"א ברכה. מבחינת החוק העות'מאני היה 'החכם באשי' של ירושלים כפוף, יחד עם שאר עמיתיו בערי-המחוז, ל'חכם באשי' של קושטא (בעיקר החל משנת 1864, עם הכרזת החוקה החדשה ליהודי האימפריה). לא היה אפוא בפרמאן שניתן לרב גאגין בשנת 1841 משום תוספת למעמדו מבחינת הטריטוריה שבה הפעיל סמכותו.

שאר הסמכויות שנמסרו בפרמאן זה עוסקות בכך ש'החכמים וראשי הקהל... ושאר עם היהודים בהמקומות העומדים תחת הרבנות הראשית הנוכרת, יכירו אותו לרב עליהם ויביאו לפניו כל הענינים'.¹⁰⁴ נשאלת השאלה אם הכוונה בביטוי 'ושאר עם היהודים' לכל יהודי המחוז. והנה ברור כי בתקופה זו חלה ירידה אטית במעמדו הפנימי של 'החכם באשי' של ירושלים בסמכויותיו על כל יהודי המחוז. עוד בשנות העשרים ניתקו עצמם האשכנזים בירושלים מכפיפותם לעדה הספרדית ולמרותה. בשנת 1840 הגיע לירושלים הרב שמואל סלאנט, שבמשך שנים רבות היה למעשה הרב האשכנזי של העיר, גם אם ללא פרמאן.¹⁰⁵ יתר על כן, כתוצאה מהקאפיטולאציות היו האשכנזים, הנתינים הלא-עות'מאנים, כפופים לקונסולים שלהם. כן ניתקו מהעדה הספרדית וממרותו של 'החכם באשי' בהדרגה ובאורח חלקי גם קבוצות יהודים שהשתייכו בעבר לעדה הספרדית, כמו המערבים.¹⁰⁶ ואחר-כך גם התימנים.¹⁰⁷ מסתבר אפוא שבסעיף זה שבפרמאן לא היה ממש ו'החכם

101 תחום-השיפוט של סנג'ק ירושלים עבר במאה הי"ט כמה שינויים, אך מעולם לא כלל את הגליל. ראה: ח' גרבר, 'המנהל העות'מאני של סנג'ק ירושלים 1890-1908', המזרח החדש, כד (1974), עמ' 2. ולאחרונה בבהירות רבה: B. Abu Manneh, 'The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late 19th Century', *The Palestinians and the Middle East Conflict* (ed. by G. Ben-Dor), Ramat Gan 1978, pp. 21-32.

102 גרבר, שתרגם את הפרמאן ל'חכם באשי' מאיזמיר משנת 1855. שנוסחו דומה בכל סעיפיו לפרמאן של ירושלים, השתמש במושג 'איזמיר ובנותיה'. סמכויותיו הטריטוריאליות של רבה של איזמיר במסמך זה הוגדרו בדיוק ונוכרו גם שמות הקהילות הכפופות לו: כולן סמוכות לאיזמיר ומצויות בולאית של העיר.

103 אפרתי, עמ' 153 ואילך.

104 לונץ, עמ' 204.

105 גת, עמ' 75 ואילך.

106 י' ברנאי, 'העדה המערבית בירושלים במאה הי"ט', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א (תשל"ג), עמ' 140-129.

אני המלך הנני חסדים למה ששנן הדברים ונכבדי העדה ויין החתמים לעיל ובאשר יום ג' ע"ז אב תרפ"ו

JKR Pine

64

הסעיפים הבאים בפרמאן עניינם בזכויות שניתנו ליהודים בתחום הפולחן הדתי, אין הם דנים בסמכותו האישית של 'החכם באשי' ולא נדון בהם במאמר זה. סעיף אחד העניק לו סמכות בתחום הנישואין והגירושין: 'הקידושין והגירושין בלא רשיון החכם הגדול'.¹⁰⁸ אף כאן הוגבלה ההוראה לעדה הספרדית 'בירושלים ואגפיה'; שכן לאשכנזים, למערכים ולתימנים הוקמו בתי-דין משלהם והם עסקו בכל העניינים הללו שנזכרו בפרמאן ללא התערבותו של 'החכם באשי'. הוא הדין בסעיפים על הקבורה, על השחיטה ועל כשרות הבשר.¹⁰⁹ אנו יודעים שהתערעה סמכותו של 'החכם באשי' בעניינים אלו לאחר מאבקים קשים בעיקר בין האשכנזים והמערכים לבין העדה הספרדית ובהתערבות הקונסולים. במחצית השנייה של המאה ה'ט' לא היתה עוד סמכות זו בידי 'החכם באשי' והעדה הספרדית, ולכל עדה היתה חלקת-קבורה ורשינות לשחיטה.¹¹⁰

בהמשך הפרמאן נדונה ההגנה שמקבל 'החכם באשי' בעת גביית המסים לשלטונות, הג'זיה או הח'ראג' (מס-גולגולת) שהועברו לסמכותו.¹¹¹ אף כאן ידוע כי האשכנזים, שלא היו נתינים עות'מאנים, לא שילמו את המס וסמכותו של 'החכם באשי' בעניין זה היתה רק על העדה הספרדית והנתינים העות'מאנים שבירושלים.

מסתבר אפוא כי הפרמאן ל'חכם באשי' הראשון בירושלים העניק לו סמכויות רשמיות רחבות בתחומים רבים, אך למעשה כוחו חזק היה רק בעדה הספרדית בירושלים ולא מחוצה לה (להוציא אולי חברון, עזה ויפו) ואף לא על העדות השונות הלא-ספרדיות שישבו בירושלים והלכו והתרבו במספרן בתקופה זו.

נראה ששינוי נוסף במעמדו של 'החכם באשי' בירושלים ופיחות נוסף במעמדו חל עם מותו של הרב גאגין בשנת 1848. הבאים בעקבותיו לא מונו מטעם השלטון המרכזי בקושטא במשך 42 שנה, כפי שראינו לעיל. שינוי נוסף היה לאחר הח'ט-י הומאין של שנת 1856, כשהוסדרו חוקות הקהילות היהודיות באימפריה בשנת 1864. חוקה זו, 'הח'אח'אם ח'אנה', הגבילה את מעמדו וסמכויותיו של 'החכם באשי' בקהילות הגדולות באימפריה לעומת הפרנסים וראשי-הקהילה האחרים. והנה 'החכם באשי' של ירושלים כפוף היה ל'חכם באשי' של קושטא, שהמליץ עליו ואשר את מינויו; גם הפאשא של ירושלים היה מאשר את המינוי. כאשר קיבל 'החכם באשי' פרמאן מלכותי היה כפוף גם לשלטון המרכזי בקושטא. לידו הועמדו שני ועדים, גשמי ורוחני, שפיקחו על פעולותיו וקיצצו בסמכויותיו. בתקופה זו התחזקו גם המגמות שהוזכרו לעיל: התחזקות העדות הלא-ספרדיות בירושלים, התערבות רבה יותר של הקונסולים האירופים במקביל לירידת האימפריה העות'מאנית. לקראת סוף המאה ה'ט' חלה אפוא ירידה במעמדו הרשמי ובכוחו בפועל של 'החכם באשי' בירושלים.

אפשר לומר כי למעשה היתה זו 'רבנות מטעם', שכוחה תלוי בשלטון מבחוץ והוא רופף ביותר בפנים. נראה כי חיזוק לטענה זו יש דווקא באישיותו של יש"א ברכה, שמונה בפרמאן ל'חכם

שצבר כוח ונסיון כעסקן בקהילה וכמוש"ב בוחסים מאחורי הקלעים לפני שהם נכנסים לזירה. למעשה היה האיש החזק בקהילה עוד בימי כהונתם של קודמיו בתפקיד 'החכם באשי'.¹¹² כשנתמנה באחריותימיו לכהונה זו, לא ינק את כוחו מן הפרמאן, אלא מהסמכות שהיתה בידו כעסקן. ייתכן אף שזו הסיבה לכך שמיד קיבל פרמאן. הפרמאנים ל'חכם באשי' של ירושלים משקפים אפוא את התמורות שחלו במינהל העות'מאני בתקופת הריפורמות. הם מסמלים גם את חשיבותה של ירושלים בעיני השלטון העות'מאני, אך לא את עליית מעמדה וכוחה של הרבנות היהודית שבה. הנה נשווה, למשל, את מעמדו של 'החכם באשי' ל'רב הכולל' של ירושלים במאה הי"ח ועד לשנת 1841. 'הרב הכולל' היה כפוף ל'פקידי ירושלים בקושטא' שהתערבו בבחירתו, בדומה ל'חכם באשי' במאה הי"ט שהומלץ לתפקידו על-ידי 'החכם באשי' בקושטא. במאה הי"ח לא התערבו השלטונות בבחירתו — לא השלטון המקומי בירושלים ולא השלטון המרכזי — ונשמרה האוטונומיה היהודית הפנימית. במאה הי"ט היתה התערבות ברורה מצד השלטונות המקומיים והמרכזיים בבחירות לרבנות בכל רחבי האימפריה. אך השלטון העניק סמכויות מסוימות ל'חכם באשי', שלא היו ל'רב הכולל' במאה הי"ח ולפני-כן. במאה הי"ט היה הרב ראש המילת היהודי אותו ייצג בפני השלטון; דבר זה בולט בעיקר באחריותו לגביית מס-הגולגולת ומסים אחרים. במאה הי"ח היה הקשר עם השלטון המרכזי והמקומי בגדר תפקידם של פקידים מיוחדים שנבחרו על-ידי הקהילה והיו בדרך-כלל מקורבים בדרך זו או אחרת לחצר-השליט. ואכן, בסוגיה זו חלה עלייה במעמדו של 'החכם באשי'; גם אם ניתנה לו בכך עמדת-כוח, דאג השלטון לווסת את כוחו על-ידי הקמת ועדים שפיקחו על פעולותיו וכיוונו לפעמים את מעשיו. בוועדים אלו ישבו חברי הקהילה החשובים ובעלי-ההשפעה, ובהם נחתכו פעמים עניינים רבים ש'החכם באשי' היה רק מאשר אותם, בגדר אישור רשמי. בקושטא היו אלה בני המשפחות המיוחסות והעשירות, הקרובות ל'שער העלין', בנקאים, סוחרים עשירים וכיוצא בהם — בני-משפחות קאמונדו ודומיהם. בירושלים היו אלה הממונים על החלוקה ובעלי-האמצעים והייחוס המשפחתי, כמו ואלירו ואלישר. אולם התיאור האידילי בספרות של 'החכם באשי' המלווה 'קוואסים' (שומרים) תורכים ולובש 'בגדי מלכות' הטעה מאוד את המתארים בני-הזמן ואת החוקרים שבאו בעקבותיהם. אפשר כי גם כאן, כמו בעניינים רבים הקשורים בתולדות היישוב, תפסו הרומאנטיקה ואופנת האקזוטיקה המזרחית את מקום המציאות הריאלית.¹¹³

ככל שהתרחבו זכויות-הפרט של הלא-מוסלמים באימפריה העות'מאנית, עם הריפורמות של המאה הי"ט, הלכה והתפוררה המסגרת של הקהילה היהודית. תהליך זה דומה היה למה שחל בקהילות היהודיות באירופה בתקופת האמנסיפציה. הפאראדוקס הוא שבתקופה של מתן זכויות לפרט גבר פיקוח השלטונות על הקהילות — תופעה שלא ידענוה עד התנטימאט. הצבענו לעיל על הירידה המשמעותית שחלה באוטונומיה היהודית הפנימית באימפריה העות'מאנית בתקופת התנטימאט ואף קודם-לכן, בראשית המאה הי"ט. יש להוסיף את מעורבותו

112 אפרתי, עמ' 58 ואילך.
113 "ברטל, "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" — הדימוי והמציאות, קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 3-19.

הרבה של הפקוא"מ — ועד הפקידים והאמרכלים באמשטרדאם — בנעשה ביישוב במאה הי"ט, בשליטתו על משאבים רבים שנשלחו ליישוב ובהתערבותו במעמד 'החכם באשי'. מתוך חליפת-המכתבים העניפה של הפקוא"מ לירושלים ולרבניה, שפורסמה בחלקה ובחלקה מונחת לפנינו בכתבייד, ניתן ללמוד על ההשפעה הרבה של הפקוא"מ על רבה של ירושלים ועל כפיפותו להוראותיהם.¹¹⁴ כך, למשל, התערבו הפקוא"מ בבחירתם של הרבנים הראשיים בירושלים, כמו בבחירת הרב גאגין שקדם לה סכסוך קשה עם תומכי הרב יהודה נבון.¹¹⁵

שאלה אחרת עניינה בסמכותו של 'החכם באשי' מבחינה 'יישובית': האם ראה בו היישוב בארץ-ישראל את מנהיגו, כמתואר בספרות המחקר? ראינו לעיל שהדבר אינו עומד במבחן המעמד הפורמאלי שהיה לו. הוא הדין מבחינה יהודית פנימית. הצבענו על המעמד שהיה לו בקהילת חברון ועל מעמדו החזק יחסית בתוך הקהילה הספרדית בירושלים. אולם כפיפותו לגורמים חיצוניים ויהודיים שונים הפחיתה מכוחו. לכך יש להוסיף שקבוצות וגורמים שונים בתוך הקהילה בירושלים לא היו תלויים בו: הכוללים האשכנזים, המערבים, התימנים ואחרים. נותרה בידו בעיקר הסמכות בתחום 'החלוקה'. ואכן יש הסבורים כי העברת כספי 'החלוקה' מהפקוא"מ לקהילות ארץ-ישראל נעשתה דרכו ונתנה לו כוח והשפעה חזקים על הקהילות בארץ-ישראל — אם לא להלכה, באורח רשמי, הרי למעשה.¹¹⁶ יש לפקפק בקביעה זו, שכן לא 'החכם באשי' קבע את דרך חלוקת הכסף ואת המפתח לחלוקתו. הדבר נקבע על-ידי הפקוא"מ וקבוצות-הלחץ השונות שהיו אז ביישוב היהודי בארץ-ישראל ואף בקהילות שונות בחוץ-לארץ.

יתר על כן: עיון מדוקדק בפנקסי הפקוא"מ על-ידי צ' קרגילה הראה כי הכספים מהפקוא"מ לא נשלחו כלל ישירות לירושלים ולא הועברו לידי 'החכם באשי' או להנהגת העדה הספרדית בעיר לשם חלוקתם. מסתבר כי הכספים נשלחו לביירות, ונציגי הכוללים, העדות והקהילות בארץ-ישראל נסעו לשם וקיבלו את הכסף מידי נציג של הפקוא"מ תושב ביירות.¹¹⁷ כך מתערערת למעשה התפיסה כי כוחו של 'החכם באשי' בא לו מסמכותו לחלק את כספי 'החלוקה'.

לכך יש להוסיף שבמחצית השנייה של המאה הי"ט הועברו בהדרגה כספים רבים ליישוב שלא דרך הפקוא"מ ו'החכם באשי'. 'הכוללים' האשכנזים והיהודים המערבים, וכך גם ערי-הקודש האחרות, הקימו לעצמם קופות שונות ושלחו שד"רים כדי להגדיל את הכנסותיהם — בניגוד לדעת הפקוא"מ ועל-ידי עקיפת המימסד הספרדי בירושלים.¹¹⁸ היעדר סמכותו של 'החכם באשי' על קהילות ארץ-ישראל הישנות והחדשות בלט גם ב'פולמוס השמיטה' בשלהי המאה הי"ט. לא 'החכם באשי'

114 דינבורג, שם; אגרות הפקוא"מ ופנקסי הפקוא"מ המצויים ב'מכון יצחק בן-צבי'. ועתה עיין מבואו של י' ברטל: ב' ריבלין, אגרות הפקידים והאמרכלים, ירושלים תשל"ט.

115 דינבורג, שם; גת, עמ' 72.

116 מ' אליאב, 'ההתגבשות של מוסדות היישוב היהודי הישן בא"י במאה ה-19', רישום שלי מתוך דבריו שהושמעו בסמינריון (ארץ-ישראל במאה הי"ט — תהליכים ותמורות), שהתקיים באוניברסיטה העברית בשנת תשל"ח, ביום 8.1.1978.

117 ראה, למשל: פנקסי הפקוא"מ, מכתב הפקוא"מ לר' יצחק אלפאנדרי בביירות מיום כ"ח בניסן תקצ"ו, ועוד דוגמאות שם.

האדם הנ"ל... (The text is a dense, handwritten manuscript in Hebrew, likely a legal or official document, written in a cursive style. It contains several lines of text, some of which are underlined or written in a different ink. The handwriting is somewhat difficult to decipher due to its cursive nature and the density of the script. The text appears to be a formal declaration or a legal proceeding, given the context of the page number and the surrounding text.)

פרמאן המינוי של ר' יעקב מאיר כ"חכם באשי בירושלים, שנת 1911

של ירושלים הוא שהתבקש לפסוק בסוגיה ולא הוא האוטוריטה אליה פנו. דעתו הושמעה במקביל לדיעות רבות ושונות בארץ ובחוץ-לארץ, ולא היה בידו ובכוחו להכריע בוויכוח.¹¹⁹

בחירת 'החכם באשי' לתפקידו¹²⁰

במאה הי"ט הסתמן שינוי בדרך בחירתו של רבה הספרדי של ירושלים. במאה הט"ז בחרה את הרב קבוצה מצומצמת של פרנסים, ואילו במאה הי"ז התרחב מעט המעגל וגם 'המעמד' (מעין אסיפה של רבנים, פרנסים ונכבדים) לקח חלק בבחירה. במאה הי"ח התערכו בכך גם 'פקידי קושטא', שקבעו הרבה בבחירתו. והנה בתקופת התנשי"מאת, ובעיקר לאחר 1864 עם חקיקת 'הח'אח'אם ח'אנה', נוצקו דפוסיים קבועים וברורים לבחירת 'החכם באשי', ולכאורה לפחות גדלה

119 לעיל, הערות 116, 117, ועוד.

120 אפרתי, עמ' 125-127.

הדימוקראטיזציה בבחירתו. לפי חוקה זו הוקמו בקהילות של ערי-המחוז 'מג'לס עוממי' (מעין אסיפה כללית), שבהן ישבו 80 צירים: 60 פרנסים ו-20 רבנים שייצגו את איזור-השיפוט העות'מאני של ערי-המחוז. לצורך בחירת 'החכם באשי' בקושטא צירפו ל-80 הנציגים גם 40 נציגים משמונה ערי-המחוז החשובות: אדריאנופול, איזמיר, בורסה, שאלוניקי, דמשק, ירושלים וקהיר. בחירת 'החכם באשי' בכל מחוז חויבה באישור של הפאשא המקומי, של ראש המג'לס ושל 'החכם באשי' בקושטא.¹²¹

והנה עד שנת 1841, עם בחירת 'החכם באשי' הראשון בירושלים, אין בידינו ידיעות ברורות על עימותים שקדמו לבחירה, להוציא תקופה קצרה בשלהי המאה הי"ז שבה לא היה מועמד מוסכם ולא בחרו כנראה בראשון בין שווים.¹²² לעומת זאת, משנת 1841 ואילך יש כמה עדויות על סכסוכים, לפעמים קשים, שקדמו לבחירת רבה הספרדי של ירושלים. אפשר שאין בידינו מקורות מספיקים על התקופה הקודמת ואפשר שהדבר קשור במאבקים הקשים שהיו בחברה היהודית בירושלים במאה הי"ט, אשר השפיעו גם על ההתמודדות על התפקיד. נראה שכך היו פני-הדברים בעת המאבק החריף בין רח"א גאגין ור' יהודה נבון בשנת 1841. גאגין נולד בקושטא והיה תקיף ושמרן. הוא נתמך על-ידי מכובדי קושטא והפקוא"מ. ר' יהודה נבון נתמך כנראה על-ידי החוגים האופוזיציוניים בקהילת ירושלים, ובעיקר על-ידי אותם יסודות שניסו להתפלג ולמרוד במרות הקהילה הספרדית והפקוא"מ.¹²³ במכתב שהובא בפנקסי הפקוא"מ האשימו הללו את ר' יהודה נבון במתן סיוע להקמת כולל הו"ד וארגונו בסוף שנות השלושים בירושלים.¹²⁴ בתקופת כהונתו הקצרה של גאגין בתפקיד 'החכם באשי' (1842–1848), החלו להופיע בקהילה כל התופעות שנגדן נלחמו קנאי ירושלים והאורתודוקסיה במערב-אירופה ולא יכלו להן: נסיונות מונטיפיורי להקמת בית-ספר, פירוד הכוללים הראשונים והעדה המערבית, הפנייה לקונסולים ולמיסיון הבריטי. מאז מותו של גאגין התחזק כאמור כוחם של העסקנים בעדה הספרדית, אלא שכוחם לא עמד להם לשמור על מעמד הבכורה של עדתם ביישוב. אליעזר בן-יהודה חש בכך וביקש בשנות השמונים לבחור ב'חכם באשי' שיהיה המנהיג הרוחני של כל היישוב בירושלים. וכך כתב: 'ראשית כל עליו לדעת כי הוא לא רב לעדה קטנה, לא רב ספרדי, כי אם רב לכל עדת ישראל בירושלים'.¹²⁵ עדות זו מחזקת את הדיעה על המצוי במעמד 'החכם באשי' לעומת הרצוי בדברי בן-יהודה, אבל גם ברצוי על בן-יהודה אין חריגה מתחום ירושלים.

היתה זו תקופה שהיישוב כבר היה מפוצל מאוד, ואף-על-פי שנבחר לתפקיד 'החכם באשי' היש"א ברכה, אדם תקיף ובעל סמכות, הרי שמבנה היישוב והתמורות שחלו בו בשלהי המאה הי"ט לא אפשרו עוד לחכם באשי להיות למנהיג היישוב, על אף טקס-ההכתרה המרשים שערכו לו והפרמאן שקיבל מקושטא. ואמנם, אחרי מותו (1903) לא התאוששה הרבנות הספרדית והעדה הספרדית בירושלים. רבו הסכסוכים לבחירת המועמד, ויש הרואים בכך מאבק בין המימסד הוותיק והצעירים המודרניים יותר. שבעה ממלאי-מקום כיהנו עד למלחמת-העולם הראשונה בתפקיד ממלא-מקום ('וכיל') 'החכם באשי', ולא עלה בידי הקהילה לבחור במועמד מוסכם.

121 על כל זה ראה: לונץ; הירשברג, הקהילות; דוויסק.

122 ראה לעיל, הערות 19, 20.

123 דינבורג, שם; גת, עמ' 72.

124 פנקסי הפקוא"מ, מכתב הפקוא"מ לר' אליעזר ברגמן, כ"ה בניסן תקצ"ז. גם על מכתב זה העמידינו מרצ' קרגילה.

תעודה

ביקור ארץ־האבות'
יומנו של ויליאם טופקיס, 1923

דוד גפן

משרד לתירים. — ה' טופקיס, יהודי מאמריקה, פתח בירושלים 'משרד להמציא ידיעות לתירים'. משרד זה הוא 'דבר בעתו'. מורי הדרך הערביים, כידוע, היו מונעים את התירים מבקר את המקומות ההיסטוריים של היהודים, היו מרחיקים אותם בכל מיני תחבולות מבוא במגע ומשא את ארץ ישראל העברית. ומשרדו של ה' טופקיס, במשך זמן קיומו המועט, הספיק כבר להוכיח, כמה ברכה יש בו להביא לעתיד לבוא. אל המשרד (הוא נמצא במקום מרכזי, מול בית-הדואר וביתן 'כצלאל' ברחוב יפו) באות קבוצות-קבוצות של תירים יהודים לקבל ידיעות שונות. המנהל, כמובן, מציג לפנייהם מורי-דרך יהודים והללו מקרבים אותם אל ארץ ישראל העברית. אף גם זריז הוא בעל המשרד להודיע למוסדותינו הלאומיים את שמות האורחים מיהודי אמריקה הבאים אל הארץ בתור תירים.

ידיעה זו, שהופיעה ב'העולם',¹ יש בה כדי להאיר את מפעלו של ויליאם טופקיס, שב-1923 היה למנהיג היהודי הראשון באמריקה שבא לביקור ממושך בארץ כדי להעריך ולנתח את תנאיה.

חיי ויליאם טופקיס

ויליאם טופקיס נולד באודסה שברוסיה בשנת 1878 ובשנת 1882 היגר עם בני-משפחתו לאמריקה.² לאחר חודשים אחדים כפרבר של צ'סטר, פנסילבניה, העתיקה המשפחה את מקום-מגוריה כ-32 קילומטרים דרומה, לוילמינגטון שבמדינת דלאוור. תחילה עבד שם אביו במספנה, בתור חרש-

* ברצוני להודות לגב' אסתר טופקיס-פוטס מלואיסוויל, קנטאקי, בתו של ויליאם טופקיס, על שהרשתה לי לעיין ביומנו של אביה ולפרסמו. תודתי לפרופ' משה דיוויס, שהרשה לי להשתתף בסמינריון שלו על אמריקה וארץ-הקודש ועודדני לפתח מבט רחב יותר על טופקיס ותקופתו. תודתי נתונה לד"ר מיכאל היימן ולצוות עובדי הארכיון הציוני המרכזי בירושלים על עזרתם הרבה. תרגם מאנגלית רפאל יוליוס.

1 העולם, 20 באפריל 1923.

2 The Reform Advocate (Chicago), November 1916, p. 9. דוד ולואיס טופקיס, שני אחיו הבוגרים, וסאלי טופקיס-גינס, אחותו היחידה, שנולדה ב-1880, נולדו באודסה. אחיו הצעירים ממנו, צ'ארלס והארי, נולדו שניהם בפנסילבניה. ראה: W. Bevan (ed.), *History of Delaware—Past and Present*, IV, New York 1929, pp. 485-486.

נחוש³, ואחר-כך פתחו ההורים בית-מסחר בקמעונות. כשרונותיו נתגלו מוקדם למדי והוא היה תלמיד מצטיין בבתי-הספר הציבוריים, אבל בעקבות הפצרותיה של אמו נעשה לאיש-עסקים ובשנת 1895 פתח חנות קמעונאית משלו בוילמינגטון.⁴ זמן קצר לאחר-מכן החל בפעילותו הציונית, כאשר הצטרף לסניף המקומי של 'בני-ציון', שנפתח אז.⁵ פעילותו היהודית החלה בשנת 1901, משנבחר לגבאי של בית-הכנסת האורתודוקסי 'עדת קודש' בוילמינגטון. הפרטיכל באנגליה הוא הרישום המוקדם ביותר שנשתמר של ארגון יהודי בדלאוור שלא נכתב בידידש.⁶ בספטמבר 1901 סייע לחבר את הדרשה של ערב ראש-השנה שדחתה את טענותיה של הקהילה הפולנית של וילמינגטון כי רוצחו של הנשיא מקינלי קיבל את ההשראה למעשהו מן 'האנארכיזם היהודי'. למחרת, בשבת, התפרסם נוסח הדרשה בעמודו הראשון של העיתון המקומי, לצד דברי-ההספד לנשיא מקינלי.⁷ רק מעט ידוע על פעילותו של טופקיס בעניינים יהודיים בעשר השנים שלאחר-מכן, אולם כשרונו הכספי עורר תשומת-לב. ב-1910 ביקש ממנו הבנק 'חברת הנאמנות של דלאוור' (The Delaware Trust Company), שכבעלותם ובניהולם של ויליאם ואלפרד דופונט, להצטרף למועצת-המנהלים

3 על-פי דברי סאלי טופקיס בראיון שנערך עמה ב-17 באוקטובר 1955 (מסמכי אמיל טופקיס השמורים בארכיון החברה ההיסטורית היהודית של דלאוור [להלן: ארכיון]). מששכרה ב-1891 קהילת 'עדת קודש', שאליה השתייך אביו של ויליאם, בניין בוילמינגטון כדי שישמש בית-כנסת, הוא תרם את ציפוי-הנחושת למקווה שנבנתה בו והוא אף התקינו במרידיו. ראה: B. Gluckman, *Adas Kodesch Dedication Book*, Wilmington 1908, p. 29; C.E. Hoffecker, *Wilmington, Delaware—Portrait of an Industrial City, 1830-1910*, Charlottesville 1974, pp. 129-131.

4 *Wilmington Morning News*, 22 November 1925. במאמרים שנרפסו עם מותו של ויליאם הובאו תיאורים מדויקים של מאורעות חייו.

5 שם, 20 בספטמבר 1898.

6 הפרטיכל נמצא בבית-הכנסת 'עדת קודש של אמת' בוילמינגטון והוא כתוב אנגלית טובה מאוד. הפרטיכלים של חברת משה מונטיפיורי בוילמינגטון, שנוסדה ב-1879, והפרטיכלים של אגודות יהודיות קטנות אחרות בדלאוור אינם כוללים רישומים קודם ל-1901. כל הפרטיכלים המוקדמים יותר של בית-הכנסת, מ-1894 עד 1901. כתובים בידידש. לראשית התפתחותה של הקהילה ראה מאמרי: 'Delaware Jewry—The Formative Years 1872-1889', *Delaware History*, XVI (1975), pp. 269-271, 280-291, 284-297.

7 ביום שלישי, 11 בספטמבר 1901, ימים אחדים אחרי שנורה הנשיא מקינלי, התכנסו יוצאי פולין מקרב אזוריה של וילמינגטון לאסיפה וניסחו שורה של החלטות המביעות צער על ההתנקשות; ביניהן היתה גם החלטה זו:

אם יתברר שמוצאו של הפושע קשור גם קשר רופף ביותר עם מוצא פולני או מצהירים בתוקף שזהו אדם אשר האנארכיזם הרוסי והיהודי הוטבעו בו עד ששוב אינו ראוי להיקרא פולני.

ביום שישי, ה-14 בספטמבר, בראש-השנה, התכנסו יהודי וילמינגטון כדי להתפלל למען מקינלי וכדי למצוא לעצמם מעט ביטחון. בדרשה שנישאה באוזניהם נאמר, בין השאר:

היהודים כעם דוחים בשאט-נפש את האנארכיה, כמוהם כמו על עם אחר השומר חוק ושומר חופש. היהודים במדינה זו, כאשר האזרחים, מצטערים צער עמוק על ההתנקשות בחייו של הנשיא. הם היו הראשונים שהתכנסו להתפלל להחלמתו המהירה של הנשיא בשבת שעברה.

One Dollar

THANK the men of America!

Because they buy millions of Topkis Union Suits, you are enabled to get the comfort-fitting, long-wearing underwear for one dollar.

Making Topkis by the millions means finer fabric, it means generous cut and more fabric to the suit. It means the highest standard of workmanship.

It means value far greater than that of today in any other wearing apparel.

Your Dollar Topkis investment doubles itself—in satisfaction to you. Ask your dealer for Topkis. Look for the Topkis label.

Topkis Underwear Company, makers
Wilmington, Del.

פרסומת לחליפות הלבנים

של 'חברת הלבנים של טופקיס'. *The New Palestine*, 27.3.1925.

שלה.⁸ טופקיס היה היהודי הראשון שמילא תפקיד כזה בוויילמינגטון, ובגלל קשר זה היה מקורב לבני-משפחות דופונט וליירד, שמנה וסלטה של דלאוור.⁹

עיקר מאמציו של טופקיס בשנים שלפני מלחמת-העולם הראשונה כוונו לפיתוחם הכלכלי של מפעלי המשפחה, שכללו עתה בית-מסחר, כמה בתי-קולנוע והחשוב מכל — 'חברת הלבנים של טופקיס' (Topkis Underwear Company). חברה זו, שנשיאה היה אחיו הבכור לואיס, היתה ליצרן הגדול ביותר של חליפות לבנים (Union Suits) באמריקה בימי מלחמת-העולם הראשונה ובשנות העשרים.¹⁰

טופקיס נשאר חבר במועצת-המנהלים של החברה עד לינואר 1924. במסמכי ויליאם טופקיס [להלן: מסמכי טופקיס] השמורים בארכיון החברה ההיסטורית, נמצא מכתב מ-23 בינואר 1924, שבו מודים לו על שירותו הממושך והנאמן. לתולדות הבנק ראה: C.A. Silliman, *The Biography of Delaware Trust Company*, 1899-1965, Wilmington 1965, pp. 28, 52, 63-64, 149-150 של דופונט בלאוור, שממנה צמחה אחרי מלחמת-העולם הראשונה חברת הכימיקאליים 'דופונט', הגדולה שבחברות הכימיקאליים בעולם כיום.

ויליאם ליירד כתב אל ג'ב' טופקיס ב-23 בנובמבר 1925, כשנודע לו על מותו של ויליאם:

... מזה זמן רב ייחדתי לו מקום בלבי בתוך אותה קבוצה קטנה של גברים אמיצים ונשים אמיצות שעזרו לשמור על מעבר התרומפילי של העולם נגד כל התקפה של השקר ושל אי-הצדק. משום-מה הוא הזכיר לי את הנביאים הקדמונים, וכאשר אני חושב עליו הוא מתבלט לעיני מתוך מיליוני בני-האדם כמי שזרח עליו אור רב, כמי שדמותו פתחה אופקים רחבים וגבוהים יותר לפני אלה שהכירוהו...

10 *Wilmington Morning News*, מיום 20.9.1915. משפחת טופקיס מתוארת ברומאן *Grapes of Canaan* מאת אלמה אלריך לווינגר (בוסטון 1931). בעלה של מחברת הרומאן, הרב לי לווינגר, היה רבו של בית-הכנסת הריפורמי 'בית אמת' בוויילמינגטון בשנות העשרים. הרמות הראשית ברומאן, אייב קופר, מסמלת את לואיס טופקיס. קופר הוא 'מלך הבירות' של אמריקה.

אחרי שנת 1913 היה ויליאם נשיא 'אגודת הצעירים העברים' (Young Men's Hebrew Association) בוילמינגטון, אולם בשל בריאותו הרופפת נאלץ לשהות בקליפורניה בשנים 1914-1915 כתשעה חודשים. עם שובו, חזר לפעול במרץ למען הציבור וכ-1917 נבחר כרוב גדול לנציגה היחיד של דלאוור ב'קונגרס יהודי אמריקה'.¹¹ בשל הכרה זו ומשום פעולותיו ב'אגודת הצעירים העברים', ביקשו פליקס וארבורג ב-1918 להצטרף למועצה המייעצת הארצית של 'ועד העזרה היהודית', שהוקם אז.¹² מאוחר יותר באותה שנה היה ויליאם ציר לוועידה האחרונה של הפדראציה של ציוני אמריקה, שבישרה את לידתו של 'ארגון ציוני אמריקה' (Zionist Organization of America).¹³ עתה חל מפנה בדרך-חיו. בגלל אינטרסים שהיו למשפחתו בתחום הקולנוע ובשל קשריו בקליפורניה הזמינוהו אחדים מבני-משפחת דופונט להצטרף אליהם כשותף בחברת הסרטים 'גולדווין'. סמואל גולדווין תמך בהקמת השותפות כדי שיהיה בידו הון מספיק להקמת אולפן בהוליווד, ובו יוכל להפיק סרטים טובים יותר בפחות כסף.¹⁴ השותפות פורקה כעבור שנים אחדות, אולם עוד לפני-כן החליט גולדווין, לפי הצעתו של טופקיס, לנסוע לארץ-ישראל בשנת 1922, כדי להפיק סרט מקראי. אך בגלל קשיים כספיים לא יצאו תכניותיו של גולדווין אל הפועל.¹⁵ לואיס ליפסקי, מנהיגו החדש של 'ארגון ציוני אמריקה', קיים קשרים הדוקים עם ויליאם ולואיס טופקיס, שעזרו לו ביוני 1921 להביס את קבוצת ברנדייס בוועידת קליבלנד. שבוע ימים לאחר הוועידה כתב ליפסקי אל ויליאם:

אני מעוניין מאוד שתבוא עמנו לקארלסבאד בתור ציר לקונגרס הציוני. אנו רוצים שבקונגרס יהיו אנשים המבינים בעניינים מעשיים ויוכלו לסייע לנו בקונגרס לגבש רעיונות עסקיים.¹⁶

טופקיס לא יכול היה לצאת לקונגרס זה, אולם הוא קיבל על עצמו תפקיד בוועד-המנהל הארצי של קרן-היסוד, שהוקם אז. ידיעותיו בענייני כספים סייעו בידו לתכנון פעולותיה של קרן-היסוד באמריקה.¹⁷

בגלל מעורבותו העמוקה בעניינים ציוניים החליט טופקיס, בסתיו 1922, לצאת עם רעייתו ובתו לביקור בארץ-ישראל ולשהות בה תקופה ממושכת. ידידו הקרוב, ד"ר ויסוצקי מלוס-אנג'לס, עוררו לכך במכתב ששלח אליו מירושלים בקיץ 1922. ויסוצקי הדגיש עד כמה זקוקה ארץ-ישראל לדולרים מאמריקה, עמד על חשיבות הדרכתם של התיירים הבאים ארצה והצביע על הבעיות

11 Sunday Star (Wilmington), מיום 24.6.1917. ויליאם טופקיס גילה צניעות בעניין פרסום תצלומו בעיתון. כשנתפרסם תצלומו סמוך למאמר שתיאר את נצחונו בבחירות, נף במחבר המאמר על שהשתמש ללא-רשות בתמונתו. יתירה מזו: כשפורסמה בניו-יורק חוברת ובה שמותיהם ותצלומיהם של גדולי התורמים לקרן העזרה היהודית לנפגעי המלחמה בשנת 1917, הירשה ויליאם טופקיס רק להזכיר את שמו בלי תצלום.

12 מכתב מיום 17.2.1918 (מסמכי טופקיס).

13 בידי בתו, גב' פוטס, יש כרטיס-ההזמנה שלו לשיבות הוועידה. טופקיס נבחר גם חבר בוועדת התקציב הלאומית של ארגון ציוני אמריקה.

14 מכתב מיום 12.1.1921 (מסמכי טופקיס). טופקיס השקיע 17,000 דולר מכספר-הוא.

15 מכתבו של אברהם גולדברג אל ויליאם טופקיס, מן ה-9 באוקטובר 1922 (מסמכי טופקיס).

16 מכתב מן ה-16 ביוני 1921 (מסמכי טופקיס).

17 מכתב מיום 15.9.1921, תיק קרן-היסוד, 8/E 1, ארכיון ציוני מרכזי [להלן: 'אצ"מ] בירושלים. ויליאם טופקיס הפך את וילמינגטון ופנסילבניה לאזורי התרמה לדוגמה. באופן יחסי הרימו האזורים שלו את התרומות הגדולות

אמונתו בדבר הצורך בהשקעות פרטיות בארץ ישראל כדרך להמשיך את כלכלתה במהירות.
החלטתו לבדוק את מצבה הכלכלי.¹⁹ בינואר 1923 הפליגו ויליאם, אשתו ויובתם אסתר מגניירוק, לפי התכנית עמדו להגיע לארץ-ישראל בסוף פברואר.

היומן

טופקיס ניהל יומן עוד ב־1914 כאשר ערך טיול לקליפורניה.²⁰ יומן ארץ-ישראל שלו נועד להיות מזכרת אינטימית לביקורו בארץ-האבות. הוא החל לרשום ביומנו עם צאתו את אמריקה והחלק על ארץ-ישראל נפתח ב־26 בפברואר.²¹ אולם הוא הפסיק לכתוב כעבור שלושה ימים ולא חזר לכך חודשיים כמעט. כדי לגשר על חסר זה אפשר להיעזר בשני מכתבים שכתב בחקופה זו וכן בהזכרתו פעמים מספר ביומנו של הקולונל קיש.²² ידיעות אחרות על תקופה זו, מתחילת חודש מארס ועד לסוף חודש אפריל, יש במאמרים שראו אור על 'משרד המודיעין האמריקני' שהקים בחודש מארס,²³ והוא מפעלו העיקרי בארץ-ישראל. משרד זה נוסד כדי לספק מידע על הארץ, לתת

18 מכתב מיום 11.9.1922 (מסמכי טופקיס). המכתב המרגש נכתב ביום ההכרזה הרשמית על המנדט הבריטי. ויסוצקי כתב:

ברגע זה אני שומע קולות ירייה... הרברט סמואל מכריז באופן רשמי על המנדט ועל הקונסטיטוציה של ארץ-ישראל. תזמורת הצבא מנגנת. אני חש שהיום הוא יום כללותיהם של העם היהודי וארץ-ישראל... הזמנים קשים: מורים בבתי-הספר לא קיבלו משכורת במשך 4 חודשים. עובדי המשרד הציוני — במשך 3 חודשים. הדבר פוגע ברבים והארץ סובלת. כל זאת מפני שאמריקה אינה נותנת די כסף... לדוגמה: העלייה לרגל בפסח האחרון לא הביאה כל רווח ליהודים כאן. [חברת] 'קוק' ואחרים הובילו אותם במסעם והחרימו [!] את נהגי המכוניות היהודיים, את האתרים היהודיים וכו'... אני מוכן לעשות כל מעשה ציוני כדי לעזור לציוני אמריקה שיבואו ויתיישבו כאן. אנו זקוקים להם מאוד, ובמיוחד לאנשים בעלי אמצעים ויוזמה.

ראה מאמרי: 'The Wedding Day of the Jewish Nation to the Jewish Land', *Forum*, XXX-XXXI (1978), pp. 194-198

19 *Every Evening* (Wilmington), מיום 1.2.1923. טופקיס היה מודאג גם בגלל ההגבלות על העלייה שהטיל בית הנהחרים האמריקני. וכך כתב לידיד, בהצביעו על ארץ-ישראל: 'לפיכך יש להכין איזה מקלט עבורם [מהגרים היהודים], שאלי יוכלו לצאת מתוך הארצות שנהרסו במלחמה... ארץ-ישראל תוכל לקלוט מיליונים אחדים. בשבילם זו רק שאלה של זמן, כסף והודמנות עד שיוכלו להראות מה הם מסוגלים לעשות בארץ-ישראל'. מכתב מן ה־24.1.1923 (מסמכי טופקיס).

20 1 באפריל 1914. היומן נמצא ברשות בתו, גב' אסתר טופקיס-פוטס.

21 למעשה מתחיל היומן ב־2 בפברואר 1923, ביום ההפלגה. אולם אני ראיתי רק את החלק שמן ה־25 בפברואר ועד ה־20 ביוני 1923.

22 מכתבים אל משפחת טופקיס בוילמינגטון מן ה־6 במארס ומן ה־13 באפריל 1923 (מסמכי טופקיס). יומנו של קולונל פרדריק קיש שמור באצ"מ, S25/564. השניים נפגשו לראשונה ב־7 במארס, וקיש כתב: 'סעדתי במלון אמדורסקי בחברת טופקיס בשעה האיזמה 6:30'. ברישום מיום 17 ביוני, שבו נזכר טופקיס בפעם האחרונה, כתב קיש: 'הוא ברנש נעים באופן יוצא מן הכלל וצנוע מאוד. אני חושב שהוא יועיל לקונגרס'.

23 בעיתון *Jewish Daily Bulletin* (London), ד, גליון 81, מיום 6.4.1923, נתפרסם כך:
מר טופקיס [צ"ל טופקיס] פתח בירושלים משרד מודיעין ליהודים מאמריקה הבאים לפלסטינה. המשרד נועד בראש ובראשונה למלא את צורכיהם של תיירים מאמריקה ולהעמיד לרשותם מורי-דרך יהודים מוסמכים. לאחרונה רבו כאן התלונות שסוכנויות הנסיעות הרגילות מספקות אך ורק מורי-דרך לא-יהודים גם לתיירים המצהירים על רצונם במורה-דרך יהודי. למשרד הגיעו בקשות לספק מורי-דרך גם מתיירים לא-יהודים.

המאמר פורסם לפחות בעשר מדינות בארצות-הברית (פנסילבניה, מרילנד, אילינוי, מאסצ'וסטס, קליפורניה, מיסורי, מישיגן, ניו-יורק, ניו-ג'רזי וג'ורג'יה).

American Information Bureau of PALESTINE

All persons intending to visit Palestine should consult this Bureau. Information cheerfully furnished with regard to travel in Palestine. Persons traveling to Palestine may have their mail forwarded to this Bureau which will hold it for them.

Address

AMERICAN INFORMATION BUREAU

WILLIAM TOPKIS, Director

JERUSALEM

PALESTINE

פרסומת ראשונה מטעם
'משרד המודיעין האמריקני'
שהקים טופקיס בירושלים.
The New Palestine, 13.4.1923

לתיירים מורידרך יהודים, לסייע ולעודד אנשי-עסקים להשקיע בארץ-ישראל.²⁴ בידיעה שהובאה
ב'העולם' נאמר כי המשרד הוקם בדרך יפו.²⁵ במכתב אל המשרד הציוני בלונדון הביא הקולונל קיש
עוד ידיעות על המשרד ועל כשרונו של טופקיס בענייני מסחר:

מר טופקיס מתעניין בעיקר בטובתם של התיירים מאמריקה; לשם כך פתח משרד באולמיה-
התצוגה של בצלאל וקרא לו 'משרד המודיעין האמריקני'. מתוך חוש אמריקני אמיתי תלה
שלט גדול בקרן הרחוב, ועליו מלים אלה. שאלתיו אם אינו חושש לצרות מצד הקונסול
האמריקני, אך הוא הבטיח לי שלא יהיו כאלה. על כל פנים נראה שהצעד שלו היה מוצלח
למדי, ויש לו מספר לקוחות שאותם שלח לסוירים ברחבי-הארץ; כמובן שהשתמש לשם כך
במורידרך יהודים. עלי לציין שהוא משלם מכיסו הפרטי את דמי-השכירות של משרדו וכן
את משכורת המזכיר שלו.²⁶

די אם נאמר שהתלהבותו וכוח תושייתו היו נקודות-השיא בפעולתו של המשרד, וטופקיס הוכיח
שאפשר לתת עבודה למורידרך יהודים על-ידי עקיפת סוכנויות הנסיעות הרגילות, כגון 'קוק',
שהיו פרו-ערביות באותה תקופה.²⁷

24 *New Palestine*, מיום 15 ביוני 1923, עמ' 429:

עד היום התקשו מאוד יהודים מאמריקה המבקרים בארץ-ישראל למצוא מקור למידע מהימן על הנעשה
בארץ. המשרד שמקיים מר טופקיס מקבל מבקרים אמריקנים, וביודעו מה רצונם לראות הוא מציע להם
מקומות-תצפית שמהם יכולים להתבונן בנעשה תחת הדרכה שאינה עוינת את האינטרסים שלנו.

25 ראה לעיל, עמ' 72.

26 מכתבו של קיש אל שטיין מיום 15.4.1923 (אצ"מ, III 1424/Z4).

27 יומנו של קיש, רישום מיום 23.2.1923 (ראה לעיל, הערה 22). קיש רומז על פניות של חברות ספנות בדבר החרם
שהטילה חברת הנסיעות קוק על מורידרך יהודים. יש מכתבים רבים שבהם מדובר על נושא רגיש זה. הלחץ היה
חזק למדי, במיוחד אחרי שהקים טופקיס את משרד המודיעין האמריקני שלו. לפיכך נאמר ב'מדריך הטיולים
בארץ-ישראל' של חברת קוק, לשנת 1924-1925 כך: 'הכללת המושבות (היהודיות) תדרוש, כמובן, זמן רב יותר
מזה המוקצב לסוירים הרגילים, אבל נשמח לעשות זאת. לשירותם של התיירים היהודים שירצו בכך יועמד מורה-

הקיימת לישראל 'סרט תעמולה'.²⁸ בעבודתו כבמאי קשר טופקיס קשרים הדוקים עם בן-דב, המסריט והצלם הירושלמי הוותיק, ושותפות זו היא שהולידה את הסרט. טופקיס כתב תסריט על תייר אמריקני שפיתוהו לרדת מאונייתו ולבקר יום אחד בארץ-ישראל. 'אבל רק למשך 24 שעות', הדגיש התייר, 'אין מה לראות במזרח המזוהם הזה'. סופו שנשאר למעלה מחודש ופיו מלא דברי-שבח על הארץ.

צוות-ההסרטה ביקר בכל רחבי-הארץ ויצר סרט-מסע על ארץ-ישראל של שנת 1923.²⁹ הרישומים ביומן ממחישים את החלטתו של טופקיס לסיים את מלאכת הסרט ואת דאגתו כיצד יתקבל בעיני פקידי הקרן-הקיימת. מתוך אורך של ארבעים וחמש דקות נשתמר רק חלק, בן תשע-עשרה דקות, אך עדיין שמורים התסריט והכתורות שכתב לסרט אילם זה. התסריט הוא מסמך היסטורי חשוב לעצמו על התקופה.³⁰

בעת שהותו בארץ לקח טופקיס חלק בכל האירועים החשובים. הוא צפה במפגן האווירי שנערך ברמלה והשתתף בחגיגות ל"ג בעומר מחוץ לירושלים, בטקס הקמתו של קיבוץ גור, בחנוכת בית הרב קוק בירושלים והוא מזכיר את חגיגת יום-הולדתו של מלך בריטניה בעת פתיחת רחוב המלך ג'ורג'.³¹ ביומנו לא העמיק בתיאור האירועים אלא הסתפק בציון הנוכחים בשמוחיהם.³² מסע לא-רגיל לתייר אמריקני באותם ימים היה באיזור ים-המלח. תצלומיו משם מיטיבים לספר את רשמיו מן התיאורים שביומו, אבל ניכר שהתרגש מאוד במצדה ובעין-גדי.³³ בדרך חזרה לירושלים התנפלו שודדים בדווים על אחת מקבוצות התיירים, אך לא על זו שבה נסע.³⁴ חלקו החרף ביותר של היומן — העולה גם ממכתבים ששלח מן הארץ — עניינו בבעיות הכספיות שהתעוררו בשלהי תקופת העלייה השלישית. בסגנון מתרברב הכריז טופקיס לאחר שובו לארצות-הברית, ש'מאה אנשי-עסקים יהודים מאמריקה' יכלו לפתור ללא-קושי את כל בעיותיה של ארץ-ישראל.³⁵

- 28 ראה רישום ביומנו בימים 30.4 ו-1.5.
- 29 אצ"מ, KKL5/958 I. וראה רישומים ביומנו של טופקיס מן ה-3 במאי ועד ה-15 במאי 1923, שבהם נזכרים כל המקומות שבהם נערכו הצילומים.
- 30 אצ"מ, KKL5/958 I. בתסריט שהכין טופקיס יש תשעים ואחת כותרות לסרט. התסריט כתוב היטב, בסגנון הפרחה של טופקיס. החלק היחיד מן הסרט שנשתמר נמצא בארכיון הסרטים על-שם ראד, האוניברסיטה העברית בירושלים. הכותרות הן בעברית.
- 31 ראה רישומים ביומנו מן ה-6, ה-8, ה-15, וה-25 במאי ומן ה-2 ביוני.
- 32 בין השאר הוא מזכיר אישים כגון הרב קוק, סר הרברט סמואל, הרברט בנטוויץ', ד"ר רופין, רונאלד סטורס, ג'סי סאמפטר, הארי פישל, רבי הרברט גולדשטיין.
- 33 רישום ביומנו מן ה-21 במאי 1923. בעיתון *Sunday Star* (Wilmington) מיום 24 ביוני 1923 ראה אור קטע ממכתבו: 'רק כשאדם רואה את המראות במרעיו הוא מסוגל להרגיש את הרטט שמעבירה בו הידיעה כיצד לחמו אבותינו הגיבורים ומה פעלו כדי להגן על עמנו'.
- 34 רישום מיום 21 במאי 1923, *Palestine Weekly*, מיום 25.5.1923, עמ' 333.
- 35 *New Palestine*, מיום 9 בנובמבר 1923, עמ' 344-345. המאמר הוכתר בשם: 'Revolutionize Palestine' 'American Business Men's Opportunity' (נחולל מהפכה בארץ-ישראל — הזדמנות לאנשי-עסקים מאמריקה).

הטענת ספינה בעת מסעו של טופקיס ביס-המלח

טופקיס היה חסיד של אסכולת ברנדייס ולפיכך האמין שרק בכוחן של השקעות-הון פרטיות להביא את כלכלת הארץ למלוא פיתוחה. הוא היה תומך נלהב, בסגנון של יוזמה אמריקנית טיפוסית, במתן הזדמנויות לאנשי-עסקים, גדולים כקטנים, להקים עסקים, מפעלים וכיוצא באלה, שכן כך יגיע הון להשקעות ובסופו של דבר ייווצרו מקומות-עבודה נוספים.³⁶ ביומנו יש רמזים רבים לתכניות שונות של עסקים שניסה לסייע להם.³⁷ הוא גם עמד על ערכם של המאמצים האמנותיים שעושים בית-הספר בצלאל ותלמידיו, ולפיכך סייע להוצאתם לאור של ציורי התנ"ך של אָבֶל פֶּן.³⁸ הוא גילה עניין גם במפעלים מדעיים, וסייע בין השאר לבוטנאי אפרים הראובני.³⁹

אולם את מורשת מסעו לארץ-ישראל ניתן למצוא לא רק ביומנו ולא רק בסרט שעשה או בעזרתו לאחרים, אלא בחיוניותה של תעשיית התיירות בישראל כיום. טופקיס היה הראשון שעמד על גודל ההשפעה של התיירות ב'מכירת' הארץ. הוא ידע שמדריך-התיירים הוא 'חלוץ המכנה' ולפיכך פתח לפני ארבעת המדריכים הראשונים את דרכם בספקו להם תיירים להדריכם ובהעניקו להם מענקים כדי להשלים את משכורותיהם הדלות.⁴⁰ כדברי הארי הנאו (Harry Hannaux), מורה-הדרך

36 *New Palestine*, מיום 15 במארס 1923.

37 רישום ביומן מיום 30 באפריל. מן ה-11 במאי עד לסיום ביקורו בחודש יוני נזכר הנושא כמעט מדי יום ביומו.

38 יומנו של קיש (אצ"מ, S25/564), רישום מיום 4-10 באפריל, רישום ביומנו של טופקיס מיום 24 במאי. ב-30 במאי הסכים טופקיס לחתום על שטר של 2,500 דולר, אם ישמשו 60 מתמונותיו של אבל פֶּן על בריאת העולם והמבול כעירבון. בתקופת שהותו קנה יצירות רבות וכמה מהן מצויות בבית בתו בלואיסוויל, קנטאקי.

39 רישום ביומן מיום 4 ביוני.

40 רישום ביומן מיום 5 ביוני 1923. טופקיס נתן 750 דולר כדי לסייע למורי-הדרך שיוכלו לקיים את נפשם, 'שכן הם

חברי ארגון מוריהדרך היהודים, אוגוסט 1923

המוסמך הראשון בארץ-ישראל: 'ויליאם טופקיס היה אציל נפש, ויותר מכל אדם אחר העניק למדריך-התיירים היהודי הטירון הרגשה של כבוד עצמי'.⁴¹ שבוע ימים לפני שעמד לעזוב את ירושלים, ב-13 ביוני 1923, אחרי ששהה בארץ כמעט ארבעה חודשים, ערכו לכבודו מסיבה; זו אורגנה על-ידי ארבעת מורי-הדרך היהודים הראשונים וידידים קרובים אחרים מן ההנהלה הציונית. ביריעה על המאורע תיאר 'דאר היום' ב-17 בחודש את דבריו השבח שנאמרו לכבודו, וסיים במלים אלה:

לפני צאתי מאמריקה — אומר ה' טופקיס — לא סדרתי נשפית-פרידה כשאר החירים, אלא ישבתי סגור בחדרי וחשבתי על-אדות הארוע החשוב בחיי — 'בקר ארץ האבות'. הוא בא לארץ למלאות את חובתו בחור יהודי ושמח מאד על שעלה בידו לעשות דבר-מה.

ב-1925, שנתיים לאחר שובו מארץ-ישראל, בהיותו בשיא עבודתו למען העניין הציוני, מת ויליאם טופקיס והוא בן 42.⁴² חוויותיו בארץ-ישראל היו אחד הגורמים שהניעו יהודים אמריקנים לבקר בארץ-ישראל בשנות העשרים ולפעול למען הקמתה של מדינה יהודית.⁴³

41 ראיון עם הארי הנאו בירושלים, 15 במארס 1977.

42 דברי-הספד עליו נדפסו ביותר משישים עיתונים בעולם, בגרמנית, בידיש, בעברית, בצרפתית ובאנגלית. בלווייתו, שהיתה הגדולה ביותר שנערכה מעולם בקהילה היהודית של וילמינגטון, דיברו סלומון וינשטיין, נשיא איגוד ציון האמריקני (American Zion Commonwealth), צמנואל ניומן ומוריס סמואל. וראה דברי-ההספד שכתב עליו לואיס ליפסקי, להלן, עמ' 94.

43 *New Palestine*, מיום 27 בנובמבר 1925, עמ' 433.

Steamship Lusitania sunk and 1179 lives lost on May 7, 1915.

Met Mole at Cantons. unprepared
Have cooled him down with his shoulder
says Zionist Org. should be political body
while Jews should fight & economically facts
that depression has done good. need a man
business man to come here to help.
On location most of the day
Walking wall. old City Bezalel
Museum. Govt House University
site. beautiful view of city
also Jordan and Dead Sea.
At meeting with Goldstone
editors in afternoon

עמוד מתוך יומנו של טופקיס, 7.5.1923

יומנו של ויליאם טופקיס

25 בפברואר. על סיפון האונייה 'הומריק'. יום נאה וצח. מחכים שתיראה היבשה. ויכוח עם הרב שולמן⁴⁴ על הכרתו שהיהודים הזקנים יישארו בארץ-ישראל והצעירים יעזבוה; אך כולם ישמרו על אורחותם הורה. איזו טעות. טוען שהציונות מתה. ויז⁴⁵ אמר לו זאת איזה שקר.

26 בפברואר. הגענו לחיפה בשעה שש בבוקר. מראה נהדר מן הספינה. ירדנו אל החוף בסירה. על הרציף – חלוץ פורק קרשים. אחרים מסתתים אבנים ובונים בית-יחומה. הלכנו לבית-כנסת, מקום מלוכלך ומוזנח. 'קדיש' לנשמת אמא היקרה.⁴⁶ הרחובות בחלקה התחתון של העיר צרים מאוד ומזוהמים. איזה רושם מפגישתנו הראשונה עם המולדת שלנו, ארץ-ישראל. התאכסנו במלון 'הרצל';⁴⁷ שבהנהלת אפשטיין.

27 בפברואר. עלינו על הכרמל. ביקור בקבר אליהו ובמנזר. איזה מראה נהדר מראש-ההר. שטח נאה השייך לגרמנים. ראינו את המושבה החדשה שמפתחים החלוצים. בדרכנו חזרה התעכבנו בבית-ספר

44 שמואל שולמן (1864-1937), רב רפורמי ששימש ברבנות ב'טמפל בית-אל', בניו-יורק למעלה מ-40 שנה. היה נשיא 'האיגוד המרכזי של הרבנים באמריקה' ובמשך שנים רבות היה אנטי-ציוני.

45 סטפן ויז (1874-1949), בכיר הרבנים בארצות-הברית; אף-על-פי שנמנה עם הזרם הרפורמי היה ציוני נלהב.

46 במכתב אל משפחת טופקיס בוויילמינגטון מן ה-6 במרס 1923 (מסמכי טופקיס): 'קיימתי יאהרצייט בבית-כנסת ישן ומוזנח שבו נאמרו התפילות בהברה ספרדית, דבר שהיה מוזר מאוד באוזני, אולם בעזרת אלה שעמדו לידי הצלחתי לעקוב אחר התפילה.'

שיעור ציור בחיפה, יוני 1923

עממי אחד. שיטות מודרניות מצוינות, שיעורים, תרגול, שפות, התנהגות מנומסת.⁴⁸ אחרי-הצהריים ביקרנו במחנה החלוצים. מטופח ונקי. התקשינו למצוא את המשרד הציוני. פגשנו את המזכיר והגזבר. משם – לבית-הספר הטכני. בניינים נאים, מכונות, מעבדה וציוד אחר שתרמו יהודים מגרמניה. הבניין המרכזי לא הושלם. נפגשנו עם אחותו של ד"ר וייצמן.⁴⁹ בית-החולים 'הדסה' מטופח היטב. מן הראוי לעסוק גם בעבודה מונעת. אחר-כך לשכונות החדשות של היהודים. בניינים נאים. הטכניקום חשוב מאוד.⁵⁰

48 מכתב מן ה'6 במארס 1923 (מסמכי טופקיס):

בדרך חזרה התעכבנו בבית-ספר [עממי]. ראינו שנהוגות שם השיטות החדשות ביותר, התלמידים מגיל רך עד עשר שנים כולם מדברים עברית, אך לומדים אנגלית מפי מורים-גברים. אלה נראים כאנשים מצוינים, אולם האסון נתגלה בעת השיחה אתם. עם דמעות בעיניהם סיפרו לנו שלא קיבלו את שכרם זה חמישה חודשים ואינם יודעים כמה זמן עוד יוכלו להמשיך.

49 אחותו של חיים וייצמן.

50 מכתב מן ה'6 במארס 1923 (מסמכי טופקיס):

בהקמת הבניין החלו לפני המלחמה, ובפנים הוא גמור רק בחלקו. גם כאן ניתן לראות חדרי-לימוד מודרניים עם מכשירים חדישים שונים. התורכים שדדו מבית-הספר את כל המכונות המשמשות ללימוד, אבל שמעתי שיובאו שוב מכונות על-ידי יהודים באירופה. אף-על-פי שזהו בית-ספר יהודי, תלמידים ערבים יתקבלו ברצון.

28 בפברואר. יצאנו מחיפה במכונית. מיס קאלן⁵¹ באה עמנו. בבוקר היציאה מחיפה – גשם. ערמהרה רואים עמק יזרעאל. מן המכונית רואים את מישורי מקוה-ישראל [עמק יזרעאל !]. אדמה פורייה ביותר שאפשר למצוא. פה-הושם נראים כפרים קטנים. הלאה והלאה בכבישים מתפתלים בהרים,⁵² תחילה במעלה ההר ואחר-כך במורדו, עוברים את נצרת ועירות רבות נוספות ובכלל זה שכם, שם ביקרנו בבית-הכנסת היהודי-השומרוני. ראינו ספר-תורה שלפי המסורת הוא בן 3000 שנה, ואמנם כך הוא נראה. מן העדה נותרו 160. משם לירושלים. מראה נפלא מראש הרה-הזיתים. התאכסנו במלון אמדורסקי.⁵³

[אין רישומים ביומן מן ה-28 בפברואר עד ה-30 באפריל.]

30 באפריל. סילברשטיין ובלפוריה⁵⁴ באו בעניין הסרט. בן-דב⁵⁵ בעניין סרט הקרן-הקיימת לישראל. ברגר נתן מכתב לשיל עבור בנו. לקח 5 חתיכות מדירה,⁵⁶ 2 שטיחי מרבדיה בשביל המשרד בניו-יורק. סילברמן סיפר לי שהוא שולח הוראה לטופקיס. קבעתי פגישה עם קיש⁵⁷ בעניין בעיית התיירים. בערב, ביקור אצל קסלמן,⁵⁸ אותו סיפור: דרושים אמריקנים נוספים בארץ-ישראל. יום חם מאוד. שווארץ הביא 4 כסאות.

1 במאי. חם, יבש מאוד-מאוד. סר הרברט סמואל⁵⁹ במשרד. יעץ בעניין הפצת חומרי-הסברה של הממשלה. שאל על עבודה התיירות. כמה [?] רבי ברגר בא. נתתי לו 5 דולר עבור שתי מגילות. שיחה עם אטינגר⁶⁰ בעניין הסרט בשביל הקרן-הקיימת לישראל. החלטתי לביים. מיסטר פירס מקנדה במשרד.

51 דבורה קאלן (1889-1957), אחותו של הורס, הפילוסוף החברתי. הושפעה משיטותיו של ג'ון דיואי על החינוך המתקדם, עלתה לארץ ב-1920 וב-1921 פתחה בית-ספר, שהתקיים במשך למעלה משלושים שנה. טופקיס שלח את בתו אסתר ללמוד במוסד. ראה מכתבה של אסתר טופקיס-פוטס אלי, מיום 18 בינואר 1977. השווה: H. Kallen, *Utopias at Bay*, New York 1958, pp. 262-270

52 מכתב מן ה-6 במאוס 1923 (מסמכי טופקיס):

יצאנו במכונית מחיפה לירושלים, מרחק של 95 מילין. צריך לעלות בהר ולרדת, לאורך צלעות ההרים. הפליא אותי במיוחד כביש האספלט המצין לאורך כל הדרך והנוף הנפלא הנשקף אל הגבעות. האיזור מעובד או מצפה לעיבוד והרגשנו כאילו אנו נוסעים בקליפורניה, אלא שהעצים והיישובים הקטנים היו מעטים והמרחק ביניהם גדול, אבל אפשר לראות בדמיון מה יעשו הזמן והמרץ.

53 מלון אמדורסקי ניצב מיד אחרי שער יפו. את המלון ניהל ירחמיאל אמדורסקי, שאביו יוסף היה מייסדו. סילברשטיין ובלפוריה עבדו בקרן-הקיימת לישראל.

54 יעקב בן-דב (1882-1968) היה הצלם ואיש-הסרטים הבולט בארץ-ישראל באותה תקופה. עלה לארץ ב-1908.

55 סוג משי שהביא טופקיס מן האיים הקנריים (לפי חומר מן הארכיון).

56 קולונל פרדריק קיש (1888-1943) שירת בצבא הבריטי בהצטיינות וב-1923 בא לפי הזמנתו של וייצמן לשמש יושב-ראש ההנהלה הציונית בירושלים. הוא שיתף פעולה עם טופקיס.

57 רוברט קסלמן (1881-1942) היה לפי הכשרתו רואה חשבון מוסמן. הוא היה פעיל בתנועה הציונית באמריקה ומיד אחרי מלחמת-העולם הראשונה שלח אותו ברנדייס לארץ-ישראל לשמש מבקר המשרד הציוני בארץ. עם סיום תפקידו, התמנה חשב ראשי במחלקת העבודות הציבוריות של ממשלת המנדט.

59 סר הרברט סמואל היה הנציב העליון הראשון של ארץ-ישראל בתקופת המנדט (1920-1925). סמואל פגש את טופקיס לראשונה ב-4 באפריל 1923. קיש רשם ביומנו:

ניצלתי את הזדמנות נוכחותו של הנציב העליון כדי להציג לפניו את מר טופקיס, העובד-המתנדב שלנו מאמריקה, העוזר לתיירים. טופקיס, העושה עבודה מצוינת באמת, שמח מאוד כשאמר לו הנציב העליון שלדעתו עבודתו חשובה ביותר (אצ"מ, S25/564).

60 עקיבא יעקב אטינגר (1872-1945), מומחה בתחום החקלאות שסייע ליישובים הראשונים בארץ. מראשי הקרן הכהונה לישראל מחוג לארץ-ישראל ומשהועברו המשרדים לירושלים המשיך לעבוד עם הקרן-הקיימת. הוא

במשרד כל היום. רופין⁶² הגיע מאמריקה. מוסר שהתנאים לא מעודדים. מה הם יעשו כאן?

3 במאי. יצאתי מן הבית ב־3 בבוקר, כדי לעלות לרכבת לחדרה. בלוד הצביעו על רכבת לא נכונה. עצרתי ברמלה. במכונית ליפן. התחלנו להסריט. הגיעה ספינה עם 400 מהגרים, מטריאסט.⁶³ צילומים בנמל יפו. טוב. אחרי־כך על־גבי חמור דרך רחובות מוזהמים. תל־אביב. צילום של מוסטנזון,⁶⁴ אחד־העם, ילדים יוצאים מבית־הספר. מתעמלים. צילום של גבעות־חול. גמלים עוברים. רחוב אלנבי. שתי מראות. מושבה קטנה. סיליקאט. מפעל רוטנברג.⁶⁵ כפר פורחוב.⁶⁶ רחצה בים־התיכון. ברכבת ללוד ומשם לחדרה. הגענו בלילה. ראינו ילדים חוגגים ליד מדורות. חג ל"ג בעומר מעניין מאוד.

4 במאי. בחדרה, צילומים של שוק הבקר הראשון. נכבדי המקום. צילום של חלק מן היער. המושבה היפה ביותר שראינו עד כה. אנשים נהדרים. ראש המושבה שניאורסון וכו'. ביקור אצל יתומי בלקין.⁶⁷ 122 ילדים. כולם נראים בריאים. בלקין באירופה, אוסף כספים נחוצים. הבטחתי לעזור. צילומים של חלוצים עובדים בגנים, של אוהלים תפוסים וחלוצים. בן־דב צילם צילומים רבים של ילדים אחדים, המטפלת ואנוכי. גם תצלום ניח (still). נסענו לגן־שמואל. ראינו גברים ונשים מתרחצים. הגברים בעירום. יישוב של הקן־הקיימת לישראל. 32 נפש. משק נאה וחדש. פרדסים נאים של פרי־הדר, בנות, לימונים. צילומים של שדות העמק, דבורים, מטע, ברווזים ואווזים באגם. תצפית על המשק. אחרי־כך פגשתי את תשבי⁶⁸ ברכבת החוזרת לירושלים, בשעה שמונה בערב.

5 במאי. נִי אינה חשה טוב. בבית רוב היום. ד"ר וגברת גלאסמן⁶⁹ באו לבקר. ביקור אצל ד"ר אטינגר עם בן־דב בעניין הסרט. מרוצה מאוד.

61 מארבעת מורי־הדרך היהודים הראשונים. שלושת האחרים היו הנאו, סנדרהוף ופוקס וכולם נעשו מורי־דרך בעלי רשיון בסוף 1922 או בתחילת 1923.

62 ארתור רופין (1876–1943), ראש המשרד הארצישראלי של ההנהלה הציונית ומעת היכנסו לתפקיד ועד מותו פעל במרץ למען יישוב הארץ. בשנים שקדם מלחמת־העולם הראשונה היה אחראי להעמדת קרקע לרשות הקיבוצים והמושבות. בשנות העשרים נתן דחיפה נוספת להקמת מושבות חדשות. טופקיס פגשו לראשונה לאחר שרופין שב ממסע לגיוס כספים באמריקה.

63 *Palestine Weekly*, מיום 11.5.1923.

64 ד"ר בן־ציון מוסנזון (1878–1942) עלה לארץ ב־1907 והתחיל להורות בגימנסיה הרצליה. ב־1912 נבחר למנהל הגימנסיה, תפקיד בו החזיק עד מותו. מוסנזון היה אחד האישים המרכזיים בתחום החינוך בתקופת המנדט והפך את הגימנסיה לבית־ספר מעולה.

65 פנחס רוטנברג (1879–1942) הקים ב־1923 את חברת החשמל והמפעל שהוקם ליד תל־אביב היה אחד הראשונים שייצר חשמל. ויליאם טופקיס תרם 1,000 דולר למה שנקרא 'תכנית רוטנברג' ב־1922.

66 כפר בורכוב – שכונת בורכוב, הוקמה ב־1922 כשכונת פועלים.

67 ישראל בלקינד (1861–1929), ממיסדי תנועת ביל"ו, הביא ארצה מיתומי פרעות אוקראינה למוסד חינוכי שהקים בצפת. המוסד עבר לכפר שפיה, ושם ביקר טופקיס.

68 נחום תשבי (1885–1952) בא ארצה מלונדון ב־1922. ראש אגף המסחר והתעשייה של ההנהלה הציונית וסייע למשקיעים רבים מחוץ־לארץ בהקמת חברות ומפעלים בארץ. תשבי היה גם הראשון שהטיף להשתמש בתוצרת הארץ. ידיד קרוב של טופקיס וסייע לעולים מאמריקה בשנות העשרים לייסד עסקים בתל־אביב, בחיפה ובירושלים.

69 ד"ר משה גלסמן (1888–1970), מראשוני רופאי־השיניים בארץ־ישראל.

6 במאי. ל"ג בעומר. מכתבים מא' גולדברג⁷⁰ ומליפסקי⁷¹ מרוצים מאוד מן העבודה כאן. ד"ר פלאוונר ובנו ביקרו במשרד. הבטיחו 1,000 דולר לקרן-היסוד. יצאתי לחגיגות ל"ג בעומר במערת שמעון⁷². צילומי סרט ותצלומים נייחים (stills). מעולם לא חשבתי שכה רבים טיפוסי היהודים בעולם. יהודים בתרבוש ובכל מיני מגבעות נוסף על מלבושיהם המוזרים של הגברים. איה העט שיוכל לתאר את בגדי הנשים. שמלות ורדודות, אדומות ובצבע ארגמן וצהוב גווני את המישור. איזה מראה. כולם הביאו עמם את מזונם לפיקניק. צולים בשור על האש. רוקדים. וכולם נראים כאילו אין להם דאגה אחת בעולם. בטוח אני שמחזה כזה אפשר לראות רק במולדתו ארץ-ישראל.

7 במאי. פגשתי את מוהל⁷³ אצל משפחת קנטור⁷⁴. התרשמתי. ציננתי את דבריהם השמצה שלו. אומר שהארגון הציוני צריך להיות גוף פוליטי, בעוד שקבוצות צריכות לבנות על בסיס מסחרי. חושב שהשפל היה מועיל. נחוץ שאנשי-עסקים אמריקנים יבואו לכאן לעזור. באתר הצילומים מחצית היום. כותל הדמעות. העיר העתיקה. מוזיאון בית-הספר בצלאל. בית-הממשלה. שטח האוניברסיטה. מראה נפלא של העיר. כמו כן הירדן וים-המלח. פגישה עם נושי גולדשטיין⁷⁵ אחרי-הצהריים.

8 במאי. פגשתי בד"ר רופין בגור. מושבה חדשה נחנכה היום בידי הוד-מעלתו הנציב העליון. שבע ערים נחשפו כאן לפני שנים אחדות בידי קולונל מקאליסטר⁷⁶. כאן היה ביתו של יהודה המכבי ומכאן יצא למלחמותיו [?]⁷⁷. הרבה אנשים מעניינים נוכחים. הרבנים קוק ומאיר⁷⁸ בנטוויץ⁷⁹, אטינגר, רופין, קיש, אוסישקין, גולדברג, אייזנברג, סטורס⁸⁰, רבינוביץ, הופין⁸¹, מוהל, העלמה ברגר, ג'סי סאמפטר⁸² ורבים

70 אברהם גולדברג (1883-1939), מראשי הפובליציסטים של התנועה הציונית באמריקה. לפני מלחמת-העולם הראשונה ובמשך 15 שנה היה עורכו של 'ידידע פאלק', והיה מראשוני העורכים של השבועון העברי האמריקני 'התורן', שהיה ברבות הימים 'להודאר'. כחבר פעיל בוועד המנהל של הסתדרות ציוני אמריקה, קשר קשרים עם ויליאם טופקיס.

71 לואיס ליפסקי (1876-1963), נשיא הסתדרות ציוני אמריקה בשנים 1921-1930 (וראה דברי ההספד שכתב אחרי מות טופקיס, להלן, עמ' 94).

72 הכוונה למערת שמעון הצדיק, שליד ירושלים. מסורת היתה בידי היהודים הספרדים להתאסף ליד המערה בל"ג בעומר.

73 מוהל היה סוכנה של ה-Palestine Development Corporation, שמומנה על-ידי מחנהו של ברנדיס. הוא התייחס בביקורת רבה לעבודתה של הסתדרות ציוני אמריקה.

74 לואיס קנטור היה מהנדס סאניטאציה שעלה לארץ-ישראל מאמריקה מיד לאחר מלחמת-העולם הראשונה. משפחת טופקיס התגוררה בשכנות למשפחת קנטור על הרי-הצופים.

75 ס"י גולדשטיין היה איש עסקים מאיובה, שבא ארצה כדי לעסוק כאן בסחר רהיטים דניים. טופקיס השיג עבורו הלוואה כדי לפרוע את חובותיו. אחרי-כך מינה אותו לנהל את משרד המדיעין האמריקני. גולדשטיין לא הצליח במעשיו וחזר לאמריקה ב-1924.

76 קולונל ראיס מקאליסטר, הארכיאולוג הבריטי הנודע, שערך בשנים 1902-1912 חפירות בתל-גור. טופקיס החליפו בשמעון החשמונאי.

77 רבי יעקב מאיר (1856-1939), הרב הראשי הספרדי משנת 1921.

78 הרברט בנטוויץ (1856-1932) נולד בלונדון והיה מראשוני התומכים בהרצל. ב-1897 הביא ארצה קבוצה ראשונה של עולי-רגל; זו היתה קבוצה של חברי המכבים. הוא סייע להם רבות ברכישת האדמות ולחקמת היישוב גור.

79 סר רונאלד סטורס (1881-1955), המושל הבריטי של מחוז ירושלים בשנים 1920-1926.

80 אליעזר זיגפריד הופין (1881-1957) נולד בהולנד ובא לארץ ב-1912 כדי לשמש סגן המנהל הכללי של בנק אנגלר-פלשתינה. מ-1924 עד 1947 היה מנהל הבנק, שהוא עתה בנק לאומי לישראל.

82 ג'סי סאמפטר (1883-1938), סופרת ומשוררת שבאה לגור בארץ-ישראל ב-1921. היתה נכה ועסקה בפעילויות

9 במאי. עם בן-דב, קאטלר, פנואלי, קטוסקי לסבאסטיה. צילומי חורבות המלך הורדוס (אחרון מלכי היהודים). מקדש או ארמון. עמודים קורינתיים גדולים. מזכיר את הפרתנון, אבל לא יפה כמוהו. משם לעין-חרוד. היסטורי מאוד. זרם מים עז מתוך ההר זרם כאן במשך שנים רבות, ועכשיו הוא זורם לתוך בארות.⁸³ נשאבים אל המושבות השכנות בעזרת מנוע. צבי [כנראה, צבי ניסנוב] שומר על סוס עירני. טיפוס נהדר. בתל-יוסף נשים וגברים קוצרים תבואה ואוספים אותה. כפרי-חוקאל ומוניס. תצפיות שונות על המושבה. משם לחיפה. לינה בפנסיון ליכטנשטיין.

10 במאי. בחיפה. צילמנו ילדי בית-ספר. אחר-כך, הטכניקום, פגישה עם ד"ר בירם.⁸⁴ צילומים של לימוד עבודה מעשית, גם שיעור שרטוט והבניינים הראשיים. תצלומי בית-חרושת לסבון משמן-זית, טחנת-קמח חדשה. הרה-כרמל. מראה נהדר על כל העיר חיפה וסביבותיה; המושב נהלל ובו 80 [בני-אדם] חרוצים. צילום של עגלות המביאות חציר ופריקתן. גם פנורמה קטנה של הכפר.

11 במאי. בירושלים. די הרבה מכתבים הדורשים תשובה. כתבתי מכתב לבובליק.⁸⁵ ד"ר אטינגר ושווייג באו לדון בעניין הסרט. באו הרב גולדשטיין ואשתו.⁸⁶ תשבי בא לשוחח על בעיית העובדים בתל-אביב.

12 במאי. בבית כל היום. לא הרבה מבקרים. בבוקר השתתפתי בתפילה בביתו של ברגר.

13 במאי. ראיון עם קולונל קיש בעניין המשור. אמר לי שקיים בו צורך. כתב דין-וחשבון לקונגרס על עבודתי. עם סטניסקי הבאתי עבודות בצלאל [...]. עבודות יפות מאוד. חילקתי עם סטניסקי. קניתי כפית בעיר העתיקה. ון פריזלנדר⁸⁷ התפטר. קיש רחוק מלהיות מרוצה.

14 במאי. ביקור בראשון-לציון, נחלת-יהודה. צילמנו שדרת-דקלים, נערות עובדות במעון-ילדים, גידול טבק, גן-ילדים. שיבת-ציון, מושבה של תימנים. בונים בית-כנסת חדש. התימנים שחורים כמעט כמו

83 בעת ההסרטה בעין-חרוד צילם מישוהו את טופקיס יחד עם שניים משחקני הסרט. ארכיון הצילומים של הקרן הקיימת, עין-חרוד 2970.

84 יצחק (ארתור) בירם (1878-1967) נולד בגרמניה ועלה לארץ ב־1914 כדי לעמוד בראש בית-הספר הריאלי בחיפה. אחרי שירות בצבא בימי מלחמת-העולם הראשונה, שב לבית-הספר וניהל אותו עד 1948. ב־1923 הציע שילדים יהודים מאמריקה יישלחו ארצה כדי ללמוד בבית-הספר במשך שנה אחת.

85 גדליה בובליק (1875-1948) התיישב בניר-יוק ב־1904 והיה מחשובי הסופרים האמריקנים בידיש ובעברית. בשנים 1915-1928 היה עורכו של ה־*Jewish Daily News*. מייסדו של ארגון 'המזרחי' באמריקה ושל ארגון 'קהילה' בעיר ניו-יורק. ממייסדי 'הקונגרס היהודי האמריקני' וסגן-נשיא שלו בראשיתו. מתמכיו הפעילים של ליפסקי.

86 הרברט גולדשטיין (1890-1970), רבו של בית-הכנסת ה־Institutional Synagogue בניר-יוק. חתנו של הנדבן היהודי האורתודוקסי הארי פישל והוא ואשתו ליוו את פישל ורעייתו בנסיעתם ארצה כדי לחנוך את משכנו של הרב הראשי לישראל.

87 צדוק ון פריזלנדר (1886-1939) נולד בהולנד, שם למד משפטים והיה עורך-דין בשנים 1910-1919. נשא לאשה את שמחה, אחותו של אליעזר הופין, והשניים עלו לארץ בשנת 1919. תחילה גזבר 'ועד הצירים' וב־1923 צורף לוועד הפועל הציוני. עשה רבות להשתית את היישוב על יסודות כלכליים איתנים, ובנסיעו המשפטית הגן על זכותו של היישוב לשאת נשק. ב־1927 נתמנה לקונסול הכללי של הולנד בארץ-ישראל. עזר לנובומייסקי בפיתוח מפעלי-ים המלח.

לוסיל גולדשטיין ואסתר טופקיס סמוך לשער שכם, 1923

הכבושים. מקוה — בית־ספר חקלאי נהדר, סביבה נהדרת. ביקרנו שוב את ד"ר. ⁸⁸ צילמתי את רות בל, ⁸⁹ חלקת אפונה וכו'. היו עמי זלוקוב, העלמה ברגר וני.

15 במאי. בבוקר במחזיאון לחקלאות. צילומים של פירות, יערות וכו'. בצהריים נסיעה לרמלה. צילמנו תמונות רבות — תחרויות מטוסים מעניינות של טייסים אנגלים של הצבא האנגלי. פגשתי שם אנשים רבים. בחזרה לירושלים בשעה 10:30 בלילה. עייף מאוד. קבעתי פגישה עם ד"ר רופין כדי לדון בבעיית התיירות. העלמות באום ⁹⁰ מפורט ויין במשרד.

88 מכתב למשפחה מן ה־6 במארס 1923 (מסמכי טופקיס):

הייתי בד"ר [קרית־ענבים], מושבה של חלוצים, שהוקמה לפני שלוש שנים. הם מונים 70 נפש לערך. מה שראיתי שם באמת שימח את לבי. כאן תוכלו לראות מצד אחד את ההרים, שסלעים חשופים בוקעים מתוכם, בדיוק ממול תוכלו לראות מה עשו האנשים. שבנו מדרגות־אבן, באורך של מאות ירדים, כדי למנוע את הגפנים מלהיטחף בבוא הגשמים החזקים. אחר־כך הלכנו לראות את גני־הירק שלהם; את מגדלי־המים הגדולים שלהם העשויים בטון. ראינו כשבעים זנים של עצים שניטעו על ראשי־הגבעה ומשם חזרנו כדי לראות את הרפת שלהם, שהיא מודרנית וחדישה, נקייה ומאוזנת (נבנתה מאבנים שנחפרו כדי להכשיר את האדמה לעיבוד). ובה שלושים פרות גירסי יפות (המקבלות מזון מחצית היום בפנים ומחצית היום במרעה), הנותנות חלב מצוין לשתיה, שממנו שתיתי מלוא־הספל. ומשם, לראות ברוחים ותרנגולות ועוד, משק לתפארת! אך למראה השורה הארוכה של ציריפ־עץ, שאנשים נפלאים אלה קוראים להם 'בית' והם שבע־ירצון למרות שהם מקבלים כיום רק מענק של 5 דולר לחודש, אדם אינו יכול שלא להתפעל מהם ולהתמלא שביעות רצון על שתרם את חלקו כדי לעזור.

89 בלומברג.

90 מינט באום היתה ממדינת אינדיאנה שבארצות־הברית. מעולם לא נישאה, והקדישה את חייה למפעלים פילאנטרופיים, בייחוד ב'ארגון הפועלים של אינדיאנה למען העיוור'. כאשר עזב טופקיס את הארץ, ניהלה את 'משרד המודיעין האמריקני'. ב־8 ביולי 1923 כתבה לטופקיס (מסמכי טופקיס):

לאחר עשר שבועות שאני כאן בטוחני... ש'משרד המודיעין האמריקני' וארגון מורי־הדרך היהודים' ממלאים תפקיד חשוב מאוד בהסתדרות הציונית, ואני תקווה שלא זו בלבד שה'משרד' ימשיך פעולתו אלא

18 במאי. יצאנו לטיול ביס-המלח.⁹¹ ירידת הטמפרטורה מוזרה מאוד. מירושלים לים-המלח בערך 2,600 רגל במרחק של 26 מילין. ים-המלח דומה במראהו למפרץ מכסיקו. שינה על הסלעים בחוץ כדי לקום מוקדם, בשעה 4 לפנות-בוקר – וכך עשינו. בקבוצה שלנו 29 איש.

19 במאי.⁹² הקבוצה שלנו גדולה מדי. 37 בסירה, במקום שידיו 20 לכל היותר. עצרנו בשמונה כדי להתרחץ במעיין. מפל-מים קטן. עמדתי תחתיו ועשיתי מקלחת. אחר-כך מצאנו מעיין גופרית לוהט. היה נפלא. נשארתי בתוכו חצי שעה או יותר. אחר-כך ארוחת-בוקר בדרך. תצורות נהדרות על החוף. במקומות אחדים סלע אדום בגובה של מאות רגל, קרוב לוודאי במקום שבו זרם פעם נחל. יפה מאוד וכדאי לראות. חם, אבל נסבל.

20 במאי. שינה על אי קטן של חול.⁹³ קימה ב-4 בבוקר. הגשתי קפה חם לכולם. יצאנו מוקדם. הים סוער. רבים חולים במחלת-ים. הגענו לצוק-המלח של לוט. יש כאן אולי מיליוני טונות של סלעי-מלח. טיפוס למערה.⁹⁴ תצורה נהדרת כאן. כיפה גבוהה עם חללים פתוחים בראשה. בילינו כאן כמה שעות. קריר כל-כך. אחר-כך הלכנו למקום רחצה. חזרה לאי ללינה.

21 במאי. קימה ב-4 בבוקר. חם מאוד. הוגש קפה חם. הגענו למעיין. אורך הים 45 מילין. המים – נוזל מלוח ושמןוני. כשאדם מתרחץ כאן הוא דביק וחש עדי-מהרה תחושה של גירוי. רוחב הים 6 מילין לערך ועומקו – 1,300 רגל. הירידה לחוף כרוכה בקשיים. לכן התכווצו נעלי, ורגלי כואבות. הלכנו כברת-דרך אל המקום שבו היתה תחנתם האחרונה של המכבים [!]⁹⁵ ושבו הרגו כ-900 מהם את עצמם. ואחר-כך למקום שבו נכתב שיר השיירים.⁹⁶ שכיבה במשך שעה בבריכה של מים זורמים בצל הגומא. כמה מרענן. אחר-כך חזרה למעיין קיוב [?] בשעה 5 אחר-הצהריים לערך. תפסתי ביד צינור חם של מנוע ונכוויתי קשה. האחיות שעמנו נתנו עזרה ראשונה. הגענו הביתה ב-10 בלילה. בדווים התנפלו על אחדים מן הקבוצה ושדרו אותם.⁹⁷

22 במאי. בבית רוב היום, בגלל היד. כואב מאוד. לא קרה שום דבר מעניין.

23 במאי. פגישה עם ד"ר רופין. דיון בבעיית מוריי-הדרך והתיירים. כתבתי לו מכתב המפרט את הצורך לתמוך במוריי-הדרך. פגישה עם קולונל קיש. שיחה באותו עניין. שניהם מתעניינים מאוד. רופין הסמיך את תשבי לתמוך בהם. בערב נפגשתי עם מוריי-הדרך. עברנו ביחד על חלקים שונים של עבודתם. פגשתי את מזהל. סנדרהוף⁹⁸ ותשבי באו למשרד בעניין מוריי-הדרך בשביל למפורט.⁹⁹

91 *Palestine Weekly*, מיום 25.5.1923. היתה זו משלחת מדעית והשתתפו בה ד"ר טיכו, ד"ר בודנהיימר, ד"ר ריישארד וקפטן רקינצור.

92 שם.

93 הלשון.

94 *Palestine Weekly*, שם.

95 מצדה. טופקיס החליף את הקנאים במכבים.

96 עין-גדי.

97 *Palestine Weekly*, שם: 'בקילומטר ה-31, חמישה קילומטרים מירחו, עצרו עשרה בדווים חמושים ברובים גרמנים את המשלחת ונטלו מחבריה את כספם, חפציהם, מכשירים וציוד'.

98 סנדרהוף היה אחד מארבעת מדריכי התיירים היהודים הראשונים.

99 שמואל למפורט (1880-1934). פעיל במפעלים הציוניים בארצות-הברית ובעולם. היה יועץ להשקעות וסוכן כללי בניו-יורק. עזר רבות לישיבות, סמינרים, בתי-חולים יהודיים ובפעולות צדקה בארץ-ישראל.

24 במאי. מכתבים ממנספילד, אוהיו, ומבלומפילד בעניין סיורים בארץ-ישראל. הפניות הראשונות מאז פרסום המודעה בינו פלסטיין. ביקור בבצלאל. מוקן¹⁰⁰ על קמיעות ואחר-כך באולפן של רבן.¹⁰¹ כאן ראיתי כמה יצירות אמנות נפלאות. באמת מעשה-ידי אמן. אבל הכל בצבעי-מים. גם מן הדמיון וגם תיאורים אמיתיים. שני ספרים כבר גמורים. קלף המשחק – רעיון חדש באמת.

25 במאי. פגשתי את למפורט ופישל¹⁰² אצל אמדורסקי. אה, כמה שפישל יכול להתפרץ, אבל הוא נתן בית לרב הראשי ובית-כנסת קטן, שיעלו לו 20,000 דולר. הוא גילה לי שהארגון של מוהל¹⁰³ יעלה 20,000 לשנה לערך. פגישה עם גלאזר,¹⁰⁴ פן,¹⁰⁵ תשבי. הבטחתי להלוות 125 דולר ולערוך ל-2,500 דולר בתנאי שפן יפקיד 60 מתמונותיו בידי צד שלישי. פגישה עם הזוג גולדשטיין לדיון בבעייתם. סעודת ערבית אצל קאנטור.

26 במאי. יום שקט. יעקב ושרה¹⁰⁶ כאן. גם הזוג קאנטור. אצל ברגר מסיבה בערב, נחמד מאוד. פגשתי הרבה אנשים נחמדים.

27 במאי. בבנק עם מוהל וגולדשטיין בעניין ההסדר עם נושיו של גולדשטיין. יום חם מאוד. פרופ' שץ על תמונותיו של פן. שמידט מאלכסנדריה בעניין הקמת רשת-חנויות שם.¹⁰⁷ הארי פישל חנך את ביתו החדש של הרב קוק ואת בית-הכנסת. נכח קהל גדול, כולל הנציב העליון ורעייתו. בערב פגישה עם מורי-הדרך עד שעה אחת אחר-חצות.

28 במאי. פגישה עם מרינסקי מקונסטאנטינופול, גיסו של שפירא. נתתי לו דוגמאות של לְכִנים בשביל קונסטאנטינופול.¹⁰⁸ קניתי ממנו שתי מסגרות רוסיות מכסף. דנתי עם תשבי על הצעת פן. מציע עירבון של תריסר תמונות לפחות. דנתי עם כץ על הסוכנות. גם על כרטיסים לאיטליה.

29 במאי. הלכתי לבקר במסגד עומר עם וי, הילדה וסילברשטיין. מקדש יפה מאוד – עבודת פסיפס וחלונות נפלאים. ראינו את הסלע המגודר, שם הוקברו קורבנות ואליזו הביא אברהם את יצחק להעלותו קורבן. ראינו את שער-הזהב שלפי המסורת ייכנס דרכו המשיח. המוסלמים סתמו אותו מחשש שיבוא.

100 מורן, חבר בסגל-העובדים של בצלאל בשנות העשרים. חלוץ פיתוח-האבן המעוטרים בארץ-ישראל.
101 זאב רבן (1890-1970) עלה ארצה ב־1912 ומאז ועד שנת 1930 שימש מורה וסגן-מנהל של בית-הספר בצלאל. מאייר מעולה והוציא לאור מהדורות מאוירות של שיר השירים, רות, אסתר והגדת פסח. הראשון שהוציא לאור קלפי משחק עם איורים יהודיים.

102 הארי פישל (1865-1948), איש-עסקים אמריקני, אדוק ביותר. את הזוג עשה בתחום הבניין ולעובדיו נתן חופש-מנוחה בימי שבת וראשון, מעשה שלא נשמע כמזהו. נוסף על הקמת בית הרב הראשי הקים בירושלים את 'מכון הארי פישל לררישת התלמוד ומשפט התורה'.

103 Palestine Development Corporation (PDC), שהקים ברנדייס לאחר פרישתו.
104 יוסף גלאצר (1890-1945) עלה לארץ ב־1912 מגרמניה. אחרי שעבד בפתח-תקה היה מורה בבית-המדרש של רח' ילין בירושלים. גלאצר היה חבר ההנהלה הציונית אחרי מלחמת-העולם הראשונה והתעניין במתן פרסום להתיישבות היהודים על-ידי יצירות אמנות וסרטי-קולנוע.

105 אבל פן (1883-1963) בא לארץ ב־1913. הוא לימד בבצלאל ויצר מספר אלבומי-ציורים שהראשון בהם הכיל את הציורים לספר בראשית הנזכרים כאן.

106 יעקב ושרה לקח, שמרצאם מבוססות, היו דודנים של הגברת טופקיס. הם עלו ארצה ב־1921 וחיו בקיבוץ סמוך לטבריה.

107 ויליאם טופקיס לא החמיץ מעולם הזדמנות לקדם את האינטרסים של העסק המשפחתי ולהשיג שוק חדש ללְכִני טופקיס.

אברהם פינה של האוניברסיטה העברית בירושלים. מימין – טופקיס

העלמה באום הבטיחה להמשיך בניהול משרד-המודיעין וגם להמשיך ולהדריך את פנואלי ואת סילברשטיין.

30 במאי. פגישה עם פן, תשבי וגלאצר בעניין תמונות פן. נתקבלה הצעתי לערוב לשטר של 2,500 דולר, אם יופקדו 60 תמונות מקוריות, בתנאי שהבנק ילווה כסף.¹⁰⁹ העלמה באום לומדת את העניינים במשרד. בפתח-תקוה בערב. נפגשתי עם די הרבה מתישבים. המושבה הוותיקה בת 35 לערך [1]. יושבים בה 3,000 תושבים לערך. מגדלים תפוחים, זיתים, שקדים. נפגעו קשות בעת המלחמה מפני שלא יכלו לשווק את הפרי ולכן חלה נסיגה.

31 במאי. בפתח-תקוה, מר גרשוני מן המלון. איבד את בנו במאורעות 1921. ליד קברו אמר שהביא [...]. זה לארץ-ישראל ושעליהם להמשיך. שיחה ארוכה עמו. ביקורת קשה על הארגון הציוני על שלא הגיש להם עזרה לבד מעצות. זקוקים להלוואה לטווח ארוך בריבית נמוכה ולמכירת תוצרתם. תשבי עמי כדי לעודד מכירת מוצרי המקום. התחלה טובה שוכתה להערכת האנשים כאן. נסיעה לתל-אביב. פגישה עם דיאמנט.¹¹⁰ מצליח יפה. מצפה למכור את מוצריו בספרד.

109 ויליאם טופקיס חתם על השטר, והאלבום הראשון, הכולל את סיפור הבריאה עד המבול, יצא לאור ב-1924 על-ידי אבן פן.

110 הוא היה אמריקני שטופקיס השיג עבורו סיוע נוסף באמצעות קיש ותשבי.

- 1 ביוני. בירושלים. סידרתי שיתנו לדיאמנט הלוואה. פגישה עם ה' פישל וגולדשטיין. הבטחתי לחתום על 1,000 דולר למניות גולדשטיין. סיפר לי שהוצאות חברת P.B. & L. [?] הגיעו ל-20,000 דולר לשנה אלא שהם עושים אותה עבודה עצמה שעליה הסכמתי. למפורט אמר שאינו יכול לחתום. שלחתי המזוודה עם אייזיק ואלפול לניר-יורק. באמצעות כץ.
- 2 ביוני. לילה קשה, קרוב לוודאי בגלל אכילת דגים בפתח-תקוה. רע כל היום. באו לביקור קאנטור ואשתו, העלמה באום, מוהל, האדון והגברת וייצמן, ד"ר ומרת גלאסמן, ד"ר ומרת זלצברגר.¹¹¹ האנגלים חוגגים את יום-הולדתו של המלך.¹¹²
- 3 ביוני. שיחה על הסרט עם אטינגר. אטינגר הבטיח להשיג 2 דונם קרקע עבור קווסאנסקי ודיאמנט. שיחה עם קיש. קבעתי עם כרדב לצלם את [...]. הלכתי עם העלמה באום, וי והילדה לבצלאל. ראינו תמונות של כהן.¹¹³ עשיתי סידורים למשלוח האפריו וכן התמונות של וי ושש אחרות הביתה. פגישה בבנק עם מגנס, מוהל ונושי גולדשטיין. פגשתי את פישל, גולדשטיין ונשותיהם אצל מגנס.¹¹⁴ ערב בביתם של בני-משפחת גולדשטיין.
- 4 ביוני. היד הכויה מטרידה אותי כל-כך עד שאינו יכול לכתוב עוד. ראיונות עם חברים שונים של הארגון. עם רבינוביץ¹¹⁵ בביתו. הבטחתי לו 150 דולר כדי לכסות את הוצאות נסיעתו לאמריקה.
- 5 ביוני. כסף התמיכה במורי-הדרך ניתן להם, 750 דולר. חשוב מאוד לשמור על מורי-הדרך לבל ייפגעו, משום שהם האמצעי להראות את הארץ לבני-אדם. תיירים אחדים במשרד. למפורט, מארקס (עורך-דין מנירג'רסי). הפגשתי את מארקס עם קולונל קיש.
- 6 ביוני. אטינגר בחן את הסרט לבדו. נוקט עמדה מנוגדת בגלל שווייג. גרמני טיפוס, הסבור שהוא יודע הכל ובמיוחד כיצד לכתוב כותרות לסרט. אחדים מאלה שראו את הנוסח שלי של הסרט עם הכותרות היו מרוצים מאוד, אבל שווייג ואטינגר רוצים רק קרן-קיימת לישראל בסרט, ולכן הם עורכים אותו מחדש.
- 7 ביוני. סעדתי בצעהיים עם קולונל קיש ועם ד"ר ון פריזלנד בביתם. עמי גם וי והילדה. ון פריזלנד תיאר כיצד מלווה מוהל, באמצעות חברת PLD [?], כסף תמורת משכנתא למלמדים, למורים וכדומה, והעלה ספיקות אם זה הדבר שנכון לעשותו. ון פריזלנד וקיש שניהם אנשים מעולים.

111 ד"ר מרכוס זלצברגר, אביו של ד"ר מכבי זלצברגר מנהל בית-החולים 'משגב לרך' בירושלים. היה רופא אף, אוזן וגרון, ומשרדו היה מול בית-החולים רוטשילד. משפחת טופקיס ביקרה את הוריו של ד"ר זלצברגר בווינה, כאשר נסעו לקונגרס הציוני בקארלסבאד.

112 ביום-הולדת זה נתת לראשונה רחוב המלך ג'ורג' בירושלים.

113 יהודה כהן קיבל הזמנה לאפריו הוא מתאר במכתב אל ויליאם טופקיס מן ה-3 בדצמבר 1923 (מסמכי טופקיס):

שלושת הקירות מתארים את הנושאים הבאים: משמאל למרכז – העולים לרגל ... מימין למרכז נראה דוד המלך מביא את ארון-הברית ... באמצע נראים הכהן הגדול והזקנים המקבלים את פני המוני הבאים ומברכים אותם.

משפחת טופקיס הציבה את העיסוק בבית-המשפחה, בשדרות ביינארד בוילמינגטון, ולאור.

114 יהודה מגנס (1877-1948). רב ריפורמי, נשיא ארגון 'קהילה' בניר-יורק בשנים 1908-1922, בשנת 1922 עלה לארץ והיה נגיד ראשון של האוניברסיטה העברית ואחר-כך נשיאה מ-1925 ועד מותו. את ביתו הקים סמוך לבנייני האוניברסיטה העברית בהר-הצופים, קרוב למקום-מגוריה של משפחת טופקיס והם התיידדו מאוד.

9 ביוני. הלכתי לראות את פרופ' דסגנסקי¹¹⁶ מ'הדסה'. מנתח מעולה מאוד. כבן 60. הלכתי עם ד"ר זלצברגר. יעץ לטבול את היד בתמיסה של ביקרבונט בשיעור 5 אחוזים, וכך עשיתי כל היום. מבקרים רבים כל היום.

10 ביוני. הפרופסור ניתח את ידי. נאלץ להעמיק עוד יותר. בלי הרדמה, אלא מקומית, ליד הפצע. מכאיב מאוד. עמדתי בכך היטב, בלי להתעלף. הרבה מוגלה ודם רע. טבלתי בביקרבונט למשך חצי שעה. ד"ר זלצברגר שבא עמי לקח אותי לביתו, שם נשארתי שעה ואחר-כך הלכתי הביתה.

11 ביוני. נשארתי בבית כל היום, פרט לזמן שהלכתי לבית-החולים כדי שיחבשו את היד לאחר טבילה של חצי שעה בביקרבונט. ד"ר מגנס ואשתו ועוד כמה באו לבקרני במשך היום.

12 ביוני. שום דבר חשוב. פגשתי את העלמה קפלן¹¹⁷ ואחיות רחמניות אחרות בבית-החולים.

13 ביוני. כל מוריה-הדרך, פנואלי, סילברשטיין, פוקס, יהודה חנוך,¹¹⁸ שווארץ, פינסקר, סאנדרהוף, תשבי, לוסיל,¹¹⁹ העלמה באום, יעקב לקח, אשתו ושרה באו אלינו בערב כדי להיפרד. אמרו דברים נעימים, שוב מחמאות, אבל אין ספק שנאמרו בכנות. נאמרו מפי פנואלי, פוקס ותשבי. אני עניתי וקיבלתי תשורה: שלט נחושת לזכרון, מלאכת-יד, מידי חנוך.¹²⁰ ריקודים ושירה עד חצות-הלילה. נהניתי מאוד.

14 ביוני. ד"ר כגן,¹²¹ שטיפלה בידי יום-יום, היא עוזרתו של הפרופסור שעמד קודם לכן בראש בית-החולים 'הדסה' ביפו. רופאה מעולה באמת, אך עובדת יותר מדי. אמרה לי שיהיה עלי לדחות את נסיעתי לאירופה. תכננתי לנסוע ב-15 ביוני. היד נרפאת לאט מאוד. חשבתי שאוכל לנסוע בשבוע הבא, בעוד מועד כדי לתפוס את האונייה מאלכסנדריה ב-22.

15 ביוני. יום עצוב מאוד, מפני שנאלצנו לעבור למלון אמדורסקי בגלל הצורך לפנות את הבית ב-17. סעודת ערבית בבית גולדשטיין. מוהל היה שם. דיון סוער מאוד עם מוהל על עניינים שונים ובמיוחד על דברים שאמר לאנשים שונים. הבטיח להיות זהיר יותר להבא. מכריו שאנו זקוקים יותר לאנשי-מעשה אמריקנים מאשר לדברנים.

16 ביוני. עובדים טובים וישרים מאמריקה נחוצים מאוד כדי לסייע בבניין וכדי להכניס מידת-מה של סדר באי-הסדר. זרם בלתי-פוסק של בני-אדם הבאים לראותנו. קניתי לי ידידים רבים וקשה מאוד לעזוב אותם ואת הבית הנאה שהיה לנו שם.

116 פרופ' דסגנסקי, מנתח שהחל לעבוד בבית-החולים 'הדסה' בתחילת שנות העשרים ולאחר כמה שנים עזב את הארץ.

117 אליס קפלן היתה אחת מן האחיות הרחמניות הראשונות ששלחה 'הדסה' לארץ-ישראל.

118 חנוך היה מורה-הדרך היהודי הראשון שקיבל רשיון, והוא מתגורר עדיין בירושלים.

119 לוסיל גולדשטיין, בתו של ס"י גולדשטיין, היתה מזכירתו של ויליאם טופקס.

120 לחיות זו מצויה עדיין בידי בתו.

121 ד"ר הלנה כגן (1889-1978). ב-1916 ייסדה את בית-החולים לילדים הראשון בירושלים. במשך כמה שנים עבדה בבית-החולים 'הדסה' ומ-1923 ועד 1948 היתה מנהלת רפואית של 'בית התניקות על-שם ספאפורד' לילדים ערבים בעיר העתיקה. עם הקמת מדינת ישראל, המשיכה בפעולתה החלוצית ב'הדסה', ב'ביקור חולים' ובאוניברסיטה העברית.

הפרידה מטופקיס בתחנת-הרכבת בירושלים. מימין לשמאל: שלושה מורידרך, ויליאם ווי טופקיס, יעקב ויוכבד לקח. במרכז התמונה – יהודה חנוך

17 ביוני. הלכתי לאמדורסקי השכם בבוקר. ביקרתי ברובע ההולנדי [אולי בעיר העתיקה?] כדי להיפגש עם מר [...] בעניין ספר-התורה. הבטיח להביאו ביום ג'. ביקור במוסד לעוורים¹²² אחרי-הצהריים. אחד המוסדות המוצלחים בארץ. הבטחתי לתמוך בו ולאסוף 500 דולר מדי שנה בתנאי שיארגנוהו מחדש.

18 ביוני. בן-דב בא לבקרני והביא לי תצלום צבעוני נהדר של מקדשו ההרוס של הורדוס בסבאסטיה, שם היינו. הוא צילם אותי בשעה ששוטטתי בין החורבות. נתן לי גם חתיכת סרט שצולם בשדרת-הדקלים בראשון-לציון עם וי, הקלדה וילדי בית-הספר, שאטינגר לא רצה להשתמש בו. כמו כן כ-40 תצלומים נייחים של מראות שצילמנו בעת עשיית הסרט. בן-דב אמן מצוין – זקוק לעזרה.

19 ביוני. רבינוביץ בא לבקרני. עומד לנסוע לאמריקה. נתתי לי מכתב אל לו וכן צ'ק על סך 150 דולר¹²³ וגם חבילה שיקח הביתה בשבילי. קולונל קיש שלח לי מכתב-תודה נחמד מאת הוועד המנהל, שבו הביעו את הערכתם למה שעשיתי.¹²⁴ פגשתי את כץ, זקס. הבטחתי להתחיל בתעמולה באמריקה בין התיירים. מספר גדול של ידידים באו לבקרני. ספר-התורה לא הגיע. השארתי אצל סטנסקי את יתרת הסכום כדי לשלם תמורתו. השארתי בידי סטנסקי שטר של 100 דולר בשביל העוורים.

20 ביוני. לאחר שקבעה ד"ר כגן שאנו יכולים לנסוע – עזבנו ברכבת של שמונה בבוקר לקהיר כששתי

122 המוסד היהודי למען העיוור נוסד בירושלים ב-1902. ויליאם טופקיס היה תחילה גזבר הארגון האמריקני וסמוך למותו – נשיא הארגון.

123 פתק המאשר את קבלת הכסף מיום 15 ביוני 1923 שמור במסמכי טופקיס.

124 ...לא אמרת די בהקמת 'משרד המודיעין האמריקני' ובקיומו על חשבונך, אנו ערים לכך שגילית עניין רחוק ממצליח מעשינותם מבחינת שלום הנשים וצדק מוסרי בעלי ערך רב. הערכתנו לשיתופיות גדולה

גלאסמן, מר ומרת גולדשטיין ולוסיל וכן זקס, יעקב, אשתו ושרה [?] באו לזמון, והיפוהו. זה צבא גז הוביא לנו צלחת אמנותית וכן זר-פרחים נהדר. מרת ולצברגר וועדה של מורי-דרך, שרה, יעקב וג'ולי, נסעו אתנו עד התחנה הראשונה ואילו מרת ולצברגר נסעה אתנו עד לוד, שם החלפנו רכבת. איזו פרידה. כמה נפלא, טוב שיש לאדם ידידים.

דברי-הוקרה אישיים מאת לואיס ליפסקי¹²⁵

חוג רחב של ידידים קרובים יתאבל על מותו של ויליאם טופקסי; אך יותר מהם יתאבלו על לכתו אלה האחראים לניהול הארצי של ענייני הציונות, שלהם היה עמית יום-יום. אנשים כמוהו מעטים. הוא היה מסור וידע אחריות מהי. לא היתה חובה ציונית שהוטלה עליו שלא מלא בצורה מכובדת ורבת-ערך לענייננו. בכל זמן אפשר היה לגייסו לשירות הציונות. למרות המחלה הבוגרנית שאכלה את כוחו, היה שקוע עד הרגע האחרון במשימות שנטל על עצמו. הוא היה צנוע עד כדי גומה, אך עניינו בארץ-ישראל עורר בו לא אחת הלך-רוח לוחם למען הנושאים שמשכו את לבו. הוא התעניין בפרטים, בעניינים הפעוטים, שרוב הציונים מתעלמים מהם כנראה ומזלזלים בחשיבותם. מיד עם בואו לארץ-ישראל הבחין בהיעדר שיתוף-פעולה בקבלת פניהם של התיירים. על חשבונו הקים משרד-מזיעין לתיירים והקדיש חודשים מזמנו כדי להביאו לניהול תקין. מצוקתם של האומנים בארץ-ישראל עוררה בלבו אהדה והבנה. הוא נתן את עזרתו האישית לאגודת האומנים ותמך בהם בכל מאמציהם. הוא התעניין ב-American Commonwealth¹²⁶ לא רק משום שהיה אחד ממנהליו, אלא גם מפני שראה עד כמה חשוב נעשה ה-American Commonwealth ליישוב הארץ. הוא הכיר כל פיסת-קרקע שרכש ה-Commonwealth וביקשו את עצתו מפני שהוא ידע בדיוק על מה הוא מדבר בשעה שדנו בבעיות עסקיות הכרוכות בפיתוח קרקעות. התערוכה שנערכה בתל-אביב בחסותה של קבוצה שבראשה עמד ידידנו יהושע גורדון עוררה את תשומת-לבו והוא חקר את בעיית התערוכות בארץ-ישראל. בעת מותו גילה עניין אישי בארגון שהוקם למען תערוכה של ארץ-ישראל ביריד פילדלפיה.

הוא היה איש-עסקים שהשקיע את עצמו בהדרגה בכל הבעיות העסקיות של ארץ-ישראל. היו לו השקפות משלו, אבל הוא ניחן ברוחב דעת ורק לעתים רחוקות כפה דעות שגיבש מראש על מצב שהציג מערכת שונה של עובדות. הוא לא היה מאותם אנשי-מעשה הנכנסים לעולמה של הציונות עם שאיפה עזה לשנות כל דבר שאינו הולם את נסיונם-הם בעולם העסקים הכללי.

שקט ולא-מתבלט, לא יהיר, היה בו מקור לא אכזב של התלהבות ותקווה ציונית. הוא היה באמת אדם שנוכחותו – ובייחוד עתה – תחסר. תמיד יישאר סמל לאותם אנשים בעלי אופי שהציונות באמריקה הצליחה להעמיד. לאחיו המסור ולא למנה, שבאבלם אנו משתתפים, אנו מגישים את תחנומינו.

¹²⁵ The New Palestine, XI, no. 20 (27.11.1925), p. 423
¹²⁶ ארגון לרכישת קרקעות בארץ-ישראל, שהוקם על-ידי ההסתדרות הציונית באמריקה.

שכונות ראשונות לעולי תימן בירושלים

תרמ"ב–תרע"ד *

ניצה דרויאן

עלייתם של יחידים מקרב יהודי תימן לארץ-ישראל לא פסקה מעולם, על אף שהמסע היה כרוך בתלאות ויסורים רבים. אולם העלייה הראשונה בקבוצה גדולה – או בהמון, לפי ממדי הימים ההם – הגיעה רק בשנות השמונים של המאה הי"ט. הקומץ הראשון של העולים הגיע לירושלים בערב ראש-השנה תרמ"ב. אחריהם באה בניסן תרמ"ב שיירה של כמה עשרות נפש ובראשית אב הגיעה לעיר שיירה קטנה נוספת.¹ בקיץ תרמ"ב נמצאו אפוא בארץ קרוב למאתיים עולים מתימן שלא השתייכו למסגרת ארגונית כלשהי, ומחמת התנאים הקשים בירושלים, המחסור בעבודה ויוקר המחיה – נזקקו לעזרה כספית מידית. המציאות הירושלמית שבה פגשו היתה קשה ואכזרית. הם סיפרו בזכרונותיהם כי כבואם נשתררה סביבם אווירת חשד שמא אינם יהודים, אלא ערבים, משום חזותם השונה מזו של יהודי אירופה.² עולי תימן היו צנומים, שחומי-עור ובעלי קומה נמוכה; תלאות הדרך הותירו אותותיהם בפניהם ובגופם וכל הליכותיהם נראו מזרות בעיני היישוב. אך בעיקר עוררו את פליאת היהודים צבעם הכהה והשפה העברית-הערבית-התימנית השגורה בפהם, ולאודווקא המראה של אנשים מזר-רעב. אולם עד-מהרה חלפה אווירת החשד, ובימים הראשונים הובלו עולי תימן לשיכון ארעי, חלקם בעזרת הנשים בבית-הכנסת 'איסטנבולי' של הספרדים וחלקם בבית-הכנסת האשכנזי המרכזי 'החורבה'.³ ברור היה כי אי-אפשר להישאר לימים רבים במחסה הזמני ובעיית המגורים תבעה פתרון מדי.

* ראשיתו של מאמר זה בכנסי 'שכונות ירושלים' שנערכו בקיץ תשל"ח ב"ד יצחק בן-צבי. מלכתחילה לא באנו לתת פרטים על חיי הרוח, החברה והכלכלה של יוצאי תימן בירושלים, אולם תוך כדי הרצאת הדברים הוספנו מעט הסברים וביאורים גם בתחומים אלה. נושאים אלה נדונים בהרחבה בעבודתי לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה: 'צמיחתה והתפתחותה של העדה התימנית בארץ-ישראל בשנים 1881–1914', בהדרכת פרופ' מרדכי אליאב, במחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן (בדפוס).

1 על עולים בודדים מתימן לארץ-ישראל קודם למאה התשע-עשרה וכן על העליות מתרמ"ב ואילך עיי' א' יערי, 'עלית יהודי תימן לארץ ישראל', שבות תימן, תל-אביב תש"ה, עמ' 11 ואילך. ראה גם: י' רצהבי, 'עלית תימן בתרמ"ב לאור תעודות חדשות', סיני, סג (תשכ"ח): וכן: י' ניני, 'יהודי תימן במאה הי"ט והעליות מתימן לארץ ישראל תרמ"ב–תרע"ד', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשל"ו.

2 ש' כסאר, 'ראשית עלייתם של יהודי תימן', הראל – קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 236 ואילך.

המשפחה כולה בחדר קטן אחד, מרתף חשוך או חדר אחורי, חסר חלונות לאור ולאוויר. בחדרים האלה היה הבישול נעשה בפינה, ובמקרים רבים – תחת כיפת-השמים, כחצר; חדר-השירותים עמד אף הוא בחוץ. סמוך לכניסה לחצר,⁵ ושימש לצורכיהן של כמה משפחות. בעיר העתיקה, ובמיוחד בשכונות שמחוץ לחומות, היו תנאי-מגורים נאותים יותר. היו חצרות שבהן השתדלו הדיירים להקפיד על הנקיון; בעלות-הבית דאגו לסייד לעתים קרובות את המטבח הקטן ואת הכניסה לחצר, ועציצים עמדו בפינות והפיחו ריחות נעימים סביב. אולם שיכונים משופרים אלה לא היו מנת-חלקה של דלת-העם.

עדות למצב השיכון הקשה בעיר-הקודש אנו מוצאים ב'חבצלת': עורך העיתון הרי"ד פרומקין יצא מדי שנה בקריאה נואשת לעזור לעניים שהתקשו לשלם לשנה מראש את שכר-הדירה שהאמיר או למצוא מקום-מגורים אחר.⁶ לתוך מצב עגום זה נקלעו עולי תימן בהגיעם לעיר. לא רק שחסרי נסיון היו היכן וכיצד למצוא דיור 'הולם', אלא שלרובם אף לא היה כסף לשלם עבור מקום לינה, אפילו בכך אפל או במרתף טחוב; הנסיעה הארוכה לארץ-ישראל וההוצאות הלא-צפויות כילו את ממונם. על כן, הוצאה מראש האפשרות כי יוכלו לטפל בשאלת הדיור בכוחות עצמם והם נזקקו מיד לסיוע.

מצוקת-הדיור היתה, אם כן, בעייתם העיקרית של עולי תימן.⁷ אלה שלא זכו לדירה נאלצו לגור במערות ובכוכים מחוץ לעיר, מהם מצאו מקום ליד קבר שמעון הצדיק או ליד הכפר הערבי סילואן. מעטים נאלצו להתגורר בסוכות על-פני השדה.⁸ האחרים – שנתמזל מזלם – דרו בחדרים ובמרתפים שונים בירושלים, בעזרת כספים לשכר-דירה שקובצו למענם על-ידי גבירי העיר.⁹

4 על תנאי הדיור בירושלים ראה, למשל: ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 47-57; וכן: לונץ, לוח ירושלים, א (ווינץ תרמ"ב), עמ' 255-256 [נדפס מחדש בישראל, תשכ"ט].

5 חדר-השירותים לא היה אלא בור או מושב-אבן שמעליו גגון וקירות, ושטחו פחות מד' על ד' אמות.

6 ראה לדוגמה: חבצלת, תרמ"ד, גליון 35, עמ' 273; שם, תרמ"ו, גליון 4, עמ' 26. הסבר לעניין שכירת הדירות ותשלום לשנה מראש ראה גם: לונץ, לוח ארץ ישראל, יד, עמ' 181, בהערות.

7 עולי תימן עצמם הגדירו את קשיי הדיור כבעיה העיקרית בירושלים. ראה לעניין זה גם מכתביהם לקרובים בתימן שפרסם רצהבי ('אברהם אלנדאף וצ"ל על עליית ראשונים', סיני, פ, כסלו-טבת תשל"ז, עמ' קמד). על מצבם הקשה מעידה גם מודעה שפרסם הרב יוסף בן שלמה מסעוד, ממנהיגי העולים, ב'חבצלת', בשם כל בני תימן הגרים בירושלים (תרמ"ב, גליון 39, עמ' 300-301). מחבר המודעה תיאר את מצבם הקשה של עולי תימן וקרא לתרומות לפי הכתובת: שניאור (ואולי סניור) מימון עמיאל הגזבר הנאמן של ק"ק המערבים. נראה כי בשל התעניינותו של גזבר המערבים הנכבד בתימנים נזכר שמו במודעה, מה גם שלא היתה לתימנים כתובת מהימנה אחרת לקבלת תרומות.

8 ראה, למשל: 157, p. *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* (1887); פרס, מאה שנה בירושלים, ירושלים 1964, עמ' 81. יש עדויות רבות נוספות על מגורים תחת כיפת-השמים.

9 בין הנדבנים שתמכו בתימנים כפרטים אפשר למנות גם את יוסף נבון, חיים ואלירו ונכבדים ספרדים אחרים. סכומי הכסף שהועברו לעולי תימן נועדו בדרך-כלל לתשלום שכר דירה (הצבי, תרמ"ה, גליון א, עמ' ב), או לשם רכישת מצרכי-מזון. בתחום זה מעניינת תרומת נדיב אחד באשכנז שרצה בעילום-שמו ונהג לשלוח מדי שבוע מארק אחד למוזנותיהם של התימנים (הצבי, תרמ"ה, גליון כה, עמ' קה). הכסף היה מגיע ליוסף בן שלמה מסעוד, רב התימנים, והלה היה מחלקו בין ארבעים איש. ראה גם כתבה ב'*Jewish Chronicle* (1884), גליון 819 תחת

בשנים הראשונות לבואם, לא היתה העזרה מאורגנת ומסודרת, מדי פעם נמצאו מנדיכי ירושלים שנתנו את דעתם למצב העגום והשתדלו לקבץ למענם כספים לשכר-דירה, או לממן את כלכלתן של משפחות אחדות.¹⁰

בין המסייעים לעולי תימן בירושלים היתה גם העדה הספרדית; אולם לא היתה נהוגה 'חלוקה קטנה' והתימנים לא נימנו עם בני עדתם, ולפיכך לא הספיקה העזרה הזעומה לכלכל את כל העניים והנצרכים שבקרב עולי תימן.¹¹

עזרה בדיור (ובכלכלה) נמצאה לתימנים בשנים הראשונות גם ממקור אחר. ארבע משפחות נוצרים מאמריקה שבאו לשכון בירושלים נתקלו במקרה בחודש מאי 1882 בכמה משפחות תימניות, שחוו אז בשדות והמגן היחיד מעל ראשם היו קרעי-בדים מוחזקים בכלונסאות. הם סיפרו לאמריקנים על קבלת-הפנים הצוננת שבה נפגשו בקהילה היהודית בירושלים.¹² עזרת האמריקנים לעולים התבטאה בשכירת חדרים, דאגה לעזרה רפואית ואף באספקת מזון.¹³

כשנתיים לאחר בואם של ראשוני התימנים — מתרמ"ד ואילך — התגבשה מעין דעה מוסכמת בקרב הקהילה היהודית שמצבם הירוד של התימנים ובמיוחד תנאי-הדיור שלהם הוא עניין לכלל. לפיכך הזדרזו עשירי העיר לשלם לחלק מהם את שכר הדירה ולעתים קרובות אף קיבצו כספים בעצמם.¹⁴ פרק חדש במיסוד ובמיקוד העזרה לבני העדה התימנית נפתח עם היחלצותו הנמרצת של הרי"ד פרומקין¹⁵ למענם וגיוסה של חברת 'עזרת נידחים' לפעולה.

הכותרת 'Our Jerusalem Letter', שנשלח ב-31.10.1884, נזכר שם שבע משפחות תימניות שנשארו ללא קורת-גג והושלכו החוצה כי לא יכלו לשלם את שכר-הדירה לשנה מראש (למרות שבחוץ השתוללה סופת רעמים). במאמר מוסגר הוסיף המחבר 'their landlords being Jews'... שתיים מן המשפחות נאלצו לחנות בחוץ מספר ימים משום ש"the place shown them" לא נמצא מתאים יותר.¹⁶ אולם לאחר-מכן נעזרו ושוכנו במקום מתאים יותר.

10 דוגמה למצב עניינים זה מצאנו גם בדבריו של כסאר (לעיל, הערה 2) מבני העולים הראשונים. הוא מספר כי בנחלת-שבעה סייע יהודי ספרדי בשם יעקב ספורטה לבני-משפחתו ואספם לביתו. לשבת הראשונה שיכנם במרתף-הבית ואחר-כך היקצה להם חדר ואף תמך בהם בעת הצורך. המשפחה המשיכה ליהנות מחסדיו שישה חודשים תמימים. בכלל, הוא מוסף, השתדל ספורטה לסייע לעולי תימן בדיור ודאג גם למשפחות אחרות ביניהם. בעניין זה דנחי בקונגרס הבין-לאומי הראשון לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח (ירושלים, יוני 1978): 'המגע עם הראשונים בין הקהילה הספרדית בירושלים לבין העולים החדשים מתימן בסוף המאה הי"ט'.

11 ראה: חבצלת, תרמ"ב, גליון 41, עמ' 318-319 — מכתבו של יש"א ברכה על הסיוע לעדת התימנים והתנצלותו של יוסף מסעוד לחיזוק תיאור מצבם של עניי העדה בירושלים. בתרמ"ה הצטרפו בני העדה התימנית, רשמית, אל הקהל הספרדי, אך מאבקים רבים נרשמו בין העולים מתימן לבין הנהגת-הקהל. לימים, פרשו מכוללות הספרדים, ובתרס"ח הצליחו להתארגן בכולל נפרד.

12 H.B. Vester-Spafford, *Our Jerusalem—An American Family in the Holy City 1881-1949*, London 1951, pp. 145 ff.

13 האמריקנים טענו גם שהקפידו על אוכל כשר (ראה: וסטר-ספפורד, שם, עמ' 147). בשנת תרמ"ה שוב התערבו האמריקנים לטובת התימנים, כאשר הסתבר להם כי למרות בניינם של שלושת הכתים הראשונים בכפר-השילוח (ראה להלן) וסיוע הקהילה היהודית בדרכים אחרות למגורים, נשארו שמונה משפחות ללא פתרון דיור.

14 ראה, לדוגמה: הצבי, תרמ"ה, גליון א, עמ' ב; שם, תרמ"ו, גליון ד, עמ' יג; ועוד.

15 ישראל דב פרומקין (1850-1914), מחסידי חב"ד בירושלים, שעלה ארצה כגיל תשע עם הוריו מרוסיה. היה מו"ל, עורך 'החבצלת' ועסק בענייני ציבור. לפרטים נוספים עליו עיי': תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב וכוניו, א,

חברת 'עזרת נדחים' לתפארת משה ויהודית' הוקמה ביוזמת פרומקין לעידוד הפרודוקטיביות והצלת נפשות מן המיסיון, ביום ההולדת המאה של משה מונטיפיורי, בחשוון תרמ"ד (1883). החברה הכריזה כי מגמתה 'לעזור לפי כוחה לכל עניי אחינו בירושלים בלימוד מלאכה לצעירי ימים ובהמצאת עבודה או פרנסה לבאים בימים, למען יוכלו לחיות מיגיע כפיהם'.¹⁶ גם שמה של החברה מעיד על המטרה ששמה לעצמה: הצלת נפשות מן המיסיון על-ידי הכוונת הצעירים ללימוד מלאכה.¹⁷ לשם קידום מטרה זו התכוונו 'לעשות חוזים עם אומנים שונים ללמד אומנות לצעירי ישראל', ולשלם 'שכר האומנים' וכלכלת התלמידים.¹⁸ אולם סיוע החברה לאביוני ירושלים בכלל, ולעולי תימן בפרט, היה רחב עשרת מונים.¹⁹

כשנוסדה 'עזרת נדחים' ביוזמת פרומקין, היו התימנים מראשוני הפונים אליה.²⁰ אולם מפליאה תשובתו הראשונה של עורך ה'חבצלת' לבקשתם: 'אי אפשר מפני הקנאה',²¹ והסברה: וכי ייתכן שהחברה תעזור לבני עדה אחת במיוחד? כזכור, רבו עניי ירושלים מעדות שונות שדפקו גם הם על שערי החברה, שמקורות הכנסתה היו מצומצמים. ברור היה לפרומקין שעזרה מוגברת לתימנים 'תקפח' אחרים. אין להאשים אותו בזהירות יתר; הכר הכיר היטב את עמיתיו בירושלים, וכאשר התקיים טקס חנוכת הבתים הראשונים לתימנים בכפר-השילוח נזכר עניין זה. בדרשתו על הצדקה בכלל אמר מי שהיה אז ראב"ד העדה הספרדית (מתרג"ג — הראשון-לציון) הרב יעקב שאול אלישר:

... והנה כאשר יראה בעיניו האדם מעשה היום הזה שבונה בתים לאחינו אנשי תימן יתבונן וידע כמה גדלה מעלת הבטחון בהקב"ה יתש"ל שהרי כמה אלפי נפשות נמצאים עניים בעה"ק ספרדים ואשכנזים ומערבים מזמן רב ולא נתעוררו אחינו אנשי גאולתנו לבנות להם בתים שידורו בחינם...

הוא המשיך בהבעת תקווה שאכן מעתה ייושעו גם הם.²² גם יעקב גולדמן במאמרו המתאר את חנוכת הבתים — 'מבנה עיר נגב' — הוסיף בסופו: 'ובלכתנו

16 למלה 'נדחים' מספר פרושים. נראה שהשתמשו בה כמובן המגורשים והמסולקים מקהל עדת ישראל, משום שהתפתו למיסיון, וכן כמובן התועים והאובדים כיוון שחסו בצלו. עיין: ספר חברת עזרת נדחים, א, תרמ"ד, עמ' 6; ספר התקנות לחברת עזרת נדחים, ירושלים תר"ץ, עמ' 2. על החברה ופעולתה ראה: מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב חשל"א, עמ' 305-307, ובמפתח העניינים. ראה גם: חבצלת, תרמ"ד, גליון 6.

17 גם ה-*Jewish Chronicle* פרסם ב-1884 (גליון 821) במאמר מערכת 'Notes of the Week' (עמ' 4) את דבר החברה. שם בייך את פעולותיה וכתב כי הצליחה להציל עשרות יהודים מציפורני המיסיון, לרבות ילדים שלמדו בבתי-הספר הנוצריים.

18 מטרות מוצהרות נוספות של החברה היו לדאוג ולהשתדל שהיהודים ישתמשו בעבודה יהודית בלבד והלוואות לסוחרים זעירים; התמיכה היתה אמורה להתחלק מחצית לספרדים ומחצית לאשכנזים (ספר חברת עזרת נדחים, לעיל, הערה 16).

19 ראה גם במאמרו המפורט של: א"מ לונץ, 'השקפה במצב ארץ הקודש', ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 172-173.

20 חבצלת, תרמ"ה, גליון 26, עמ' 236.

21 שם.

22 חבצלת, תרמ"ה, גליון 10, עמ' 75-76. אין ספק שהיתה הגזמה רבה בדבריו של יש"א ברכה — הן בתי-מחסה והן משכנות-שאננים נבנו קודם-לכן.

העירה הציעו אחדים מבני ציון הצעות שונות כי יעלה ביד החברה לבנות בתים גם להעניים הנושנים בציון ונקזה לדבר...²³

מכל מקום, סירובו של פרומקין לא היה אלא זמני, ולאחר שנועץ בוועד 'עזרת נידחים' החליט בסיוון תרמ"ד להיחלץ לעזרת עולי תימן.²⁴ במאמר ראשי, 'אחינו בני תימן', גולל את סיפורם: כ-400 נפש בירושלים — שהגיעו בשיירות שונות מאז תרמ"ב — 'אין עוני כעני האומללים האלו'. פרומקין הטעים כי בגלות התפרנסו מעמל-כפיהם ואילו עתה תלאותיהם רבות מנשוא בארץ-הקודש, טועמים רעב ודלות ואף יושבים במערות מחוץ לעיר. במאמרו קרא לחברה 'עזרת נידחים' לדאוג לבניית בתים לתימנים ומאז רתם את עיתונו ואת החברה, שבה מילא תפקיד מרכזי, לעזרת תימני ירושלים.²⁵ אין להפחית בחשיבותם של הפרסומים התכופים ב'חבצלת' על מצבם הירוד של התימנים: עיתון זה הגיע למאות מינויים ואלפי קוראים בארץ ובחוץ-לארץ, ונדבות רבות הגיעו בהשפעת מאמריו. העורך 'עזרת נידחים' שימש כתובת מהימנה לכספים אלה ונדבני ישראל בארץ ובגולה היטיבו לדעת זאת.²⁶

כבר משנות השישים של המאה התשע-עשרה החלה בניית שכונות יהודיות בירושלים שמחוץ לחומה. הצפיפות הגדולה בעיר העתיקה, התנאים הסאניטאריים הגרועים וגם שכר-הדירה הגבוה שדרשו בעלי-הבתים הערבים — היו בין הגורמים לבניית השכונות החדשות. חלקן ניבנה בכספי הקרן המיוחדת 'מזכרת משה מונטיפיורי', וחלקן — על-ידי כוללים ובעזרת נדיבים שתרמו למטרה זו. היו שכונות שהוקמו על-ידי קבוצות יהודים שהתאחדו, יסדו אגודות וכחרו ועדים שדאגו לבניית הבתים, לסדרים ולתקנות בשכונה וכיוצא באלה; כן היו בתים שניבנו ביוזמה פרטית.²⁷ הרעיון לבנות שכונה מיוחדת לתימנים התגבש בעקבות רצונם של נדבנים לנדב קרקע לבניין בתים לתימנים.²⁸ תחילה רצה הגביר סניור בנימין יחזקאל להעניק לתימנים ככרת-אדמה בקולוניא (מוצא) לבניית בתים; אבל חברת 'עזרת נידחים' לא הזדרזה לבנות שם משום המרחק הרב של כשעתיים מן העיר.²⁹ הגביר משה ויטנברג התנדב לתת קרקע מחוץ לשער העיר לעשר משפחות לנחלה. התימנים דחו עזרה זו מסיבות שאינן ידועות, ואחר-כך ניתנה הקרקע לכולל קרלין לבנות בו בתים לעניים.³⁰

23 שם.

24 חבצלת, תרמ"ד, גליון 27, עמ' 209.

25 ראה, למשל: חבצלת, תרמ"ד, גליון 34, עמ' 265; תרמ"ד, גליון 4, עמ' 26; שם, גליון 18, עמ' 139-140.

26 ראה, לדוגמה, שבחי של פרומקין לנדבנים יוסף נבון, יוסף הלוי קוקיא, המוהר"ר קלמן וואלריין ומרדכי הכהן אדלער: 'עזרת נידחים ובתי התימנים', חבצלת, תרמ"ז, גליון 18, עמ' 140-139. ראה גם על נדבותיו של הרה"ג ד"ר סאלפנדי באמצעות ד"ר הרצברג עבור התימנים: חבצלת, תרמ"ה, גליון 14, עמ' 106; הצבי, תרמ"ה, גליון ד, עמ' טז. על נדבותיו של קאלמן וואלריין מלונדון ראה: גאלדמאן [גודלמן], 'שאר ישוב', האסיף, ב (תרמ"ז), עמ' 195. שרידי התכנונות עניפה בין פרומקין ו'עזרת נידחים' לבין נדבני חוץ-לארץ מצאנו גם בארכיונים פרטיים.

27 על הבנייה מחוץ לחומות ראה מספר מאמרים בתוך: פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א (תשל"ג); ב"צ גת (לעיל, הערה 4). ממאמריו הרבים של 'בן-אריה בנושא זה נזכיר: 'היציאה החלוצית של יהודי ירושלים מחוץ לחומות עד העליה הראשונה (1882)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 331-376; 'השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה ה-19', קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 20-58.

28 חבצלת, תרמ"ד, גליון 27, עמ' 211-209.

29 גאלדמאן (לעיל, הערה 26), עמ' 195.

ירחק ממעיין נובע.³¹ נושא המים היה חשוב והשפיע על ההחלטה לבנות את הבתים בכפר־השילוח. נראה כי מיקום השכונה היה מקרי למדי, והנחלה נבחרה כאשר הוועד הבבלי³² נתן מחצית מאדמתו, בצלע ה־הזיתים, לכולל הספרדים לבניית בתים לעניים. הכולל נאלץ להוציא סכום כסף נוסף כדי לקיים את שטרי־המקנה כראוי — משום שלא נעשה הדבר על־ידי התורם — ואח־כך ניסו כמה משפחות חימניות להתיישב שם בכוחות עצמם בדירות ארעי. נסיונם לא עלה יפה: חלקם עזב את המקום וחלקם התיישב במערות ובמחילות שבסביבה, כיוון שלא הספיקו אמצעיהם לבנות בתים כראוי.³³ בגלל 'הרפתקה' זו אפשר גם להבין מדוע ניתנו הבתים הראשונים בכפר־השילוח ללא הגרלה למספר עניים מבין העדה התימנית שהשתכנו קודם־לכן בנקיקי־הסלעים שם. על כל פנים, השטח נמסר לחברת 'עזרת נידחים' לבנות עליו בתים לתימנים.³⁴

חברת 'עזרת נידחים' — שדאגה גם לקבל מן הממשלה רישיון לבנייה — רצתה תחילה לבנות 'בתים' קטנים, אח־כך הוחלט לבנות 'בתים' גדולים יותר שיספיקו למושב משפחה גדולה או שתי משפחות קטנות. מידות כל בית 5 אמות × 7 אמות — ותו לא!³⁵ בהיותם כל־כך זעירים לא אפשרו מגורים אלא בצפיפות רבה. מחיר הבנייה היה 82 נפוליון (1,640 פרנק): לכך נוספו הוצאות לרישיון הממשלה, לעצים לדלתות ולחלונות, לבקשיש ועוד. הכסף נאסף בעיקרו על־ידי הרב יעקב אריה סאלפנדי מאשכנז,³⁶ שקיבץ בקהילות גרמניה, מסניור יוסף נבון, מנכבדי ירושלים (שאף נידב אח־כך לבנות חדרון נוסף לאחד הבתים) וממר יוסף הלוי קוקיא, מעשירי הגרזינים שעלו והשתקעו בעיר־הקודש.³⁷ אבן־הפינה לבית הראשון הונחה בט' בחשוון תרמ"ח, וחנוכת שלושת הבתים הראשונים נערכה בכ' בכסליו אותה שנה.³⁸

חנוכת הבתים הראשונים היתה מאורע גדול בירושלים ונחוגה בפאר והדר, ובמעמד קהל רב.³⁹ על

- 31 גאלדמאן (לעיל, הערה 26), עמ' 195.
- 32 בועז בן יהונתן מזרחי. עיין עליו: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ־ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 734. על מתן הנחלה ראה פרטים גם אצל: גרייבסקי, מגנוי ירושלים, יט (תרצ"א).
- 33 חבצלת, תרמ"ה, גליון 30, עמ' 236.
- 34 גאלדמאן (לעיל, הערה 26), עמ' 196.
- 35 על מידות הבתים ראה: גאלדמאן, שם, עמ' 196; חבצלת, תרמ"ה, גליון 3, עמ' 22. לפי א"מ לונץ (לוח א"י, תרנ"ח, עמ' כב), האמה היא 75 ס"מ. כך שכל ה'בית' היה חדר אחד שמידותיו 5.25 מ' × 3.75 מ'. מעניין שפרט חשוב זה לא צוין במאמרים המתארים את הבתים שניבנו לתימנים בכפר־השילוח. ממאמרו של ד' מדמוני ('התישבותם של יהודי תימן בכפר השלוח', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, תשל"ג) נראה כאילו המדובר בבתים של ממש — בקנה־מידה אופייני לימינו או לשכונות האמידות של ירושלים דאז. גם י' ניני במאמרו על עולי תימן בארץ (קתדרה, 5, תשרי תשל"ח) אינו מזכיר את מידות הבתים.
- 36 הרב ד"ר יעקב אריה סלפנדי (1837-1914) שימש שלושים וחמש שנים כרב בדירק־היים שבבאווריה. ראה עליו ועל מסירותו לפעולות למען היישוב בארץ־ישראל: אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 74-73.
- 37 ראה פירוט הכתובות שנחקקו על הבתים: חבצלת, תרמ"ה, גליון 10, עמ' 75. על פירוט ההוצאות ראה: גאלדמאן (לעיל, הערה 26), עמ' 196; חבצלת, תרמ"ה, גליון 13, עמ' 104.
- 38 הבתים ניבנו במהירות רבה, ויש לשער שהבנאים זורזו משום החורף הקרב. לא מן הנמנע ששיפוצים אחרונים הוכנסו כבר לאחר שהתגוררו בבתים המשפחות הראשונות.
- 39 חבצלת, תרמ"ה, גליון 9, עמ' 72.

שכונת 'עזרת נידחים' בכפר-השילוח, 1905

אלה: 'פני האומללים האלה הדלים והרעים ומפיקים זוועה ותוגיון נפש...'⁴¹
מסתבר כי הפעם לא נערכה הגרלה בין דורשי הבתים, וזכות קדימה ניתנה לאלה שישבו עד אז
במערות ובנקיקי-הסלעים החצובים בהר-הזיתים.⁴² כן הוסכם שמדי שלוש שנים יחולקו הבתים
בגורל, לפי שלא ניתנו לתימנים בקביעות אלא נבנו ל'עניי ישראל'. מלכתחילה לא היתה הכוונה
לתת למשפחות חזקה עליהם, אלא לאפשר שהייה חינוך בבתים כדי שמפרנסי המשפחות יחסכו
מעט כסף כדי להסתדר אחר-כך בכוחות עצמם.⁴³

לא היתה זו הפעם הראשונה שהוקמו בתים לעניים בירושלים למגורי חינוך. כבר ב-1865, עם פרסום
התקנון של בתי-המחסה אשר לכולל הו"ד, צוינה שאיפת הבונים 'להקל על מצוקת הדיור של עניי
ירושלים' ולהקים בתי הכנסת-אורחים לעולי-רגל למשך תקופת שהותם הראשונה בעיר.⁴⁴ ממפעל
זה גם לקחו את הרעיון של חילופי הדיירים מדי שלוש שנים וכן את שיטת הגורל.

בד-בכד עם חנוכת שלושת הבתים הראשונים בכפר-השילוח הונחה אבן-פינה לשני בתים נוספים,⁴⁵
שנחנכו בכ"ה באדר תרמ"ה; כך נשלמו חמשת הבתים הראשונים לבני העדה התימנית.⁴⁶ ההתלהבות
מחנוכת הבתים ומתגובת התימנים היתה נחלת הציבור רק בתחילה. ככל שהמשיכו לבנות בכפר-
השילוח, חדלה חנוכת הבתים להיות מאורע ציבורי חשוב. גם עולי תימן, מסורתי ומנהיגיה לא היו
עוד 'אטראקציה' לתושבי ירושלים, מה גם שרוב בתי כפר-השילוח מתרמ"ז-תרמ"ח ואילך לא
נועדו כבר לבני העדה התימנית לבדם (ראה להלן). בתשרי תרמ"ז פורסמה ידיעה ב'חבצלת' על גמר
בנייתם של שבעה בתים נוספים לעולי תימן ועל הגרלת המשפחות שישבו בהם. בכפר-השילוח היו
אפוא שנים-עשר בתים, ואחד מהם שימש גם בתור בית-כנסת.⁴⁷ כמה חודשים לאחר-מכן נחנכו

40 חבצלת, תרמ"ה, גליון 10, עמ' 73-76; הצבי, תרמ"ה, גליון ט, עמ' מ. ה'חבצלת', למשל, פרסם מאמר ראשי
מיוחד על המאורע בשם 'מבנה עיר מנגב' מאת יעקב גאלדמאן. דרך-עפר מיוחדת נסללה לנכבדי ירושלים
שהוזמנו, ולכבוד היום הגדול נשא ר' יעקב שאול אלישר דרשה על הפסוק 'כי צדיק ה' צדקות אהב ישר יחזו
פנימו', ובעברית — כדי שתוכן עלי-ידי כל הנאספים. היש"א ברכה ראה באירועי היום סימן לגאולה: 'ואפשר דזה
יהיה סימן לגאולה דכתיב בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס הם הנדחים מארץ תימן ואז ישמח ישראל...'.
חבצלת, שם.

41 חבצלת, שם, עמ' 76.

42 גם עניין העלאת הבתים בגורל למשפחות התימנים לא הודגש עד כה, ובמקרים רבים אף לא נזכר כלל.

43 אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 271.

44 הצבי, תרמ"ה, גליון א, עמ' מ. בינתיים גם נשלחו לשם כך עוד 400 פראנק מד"ר סאלפנדי.

45 שוב נערכה קבלת-פנים בהשתתפות הנכבדים, 'הראשון-לציון' הרב מאיר פאניז'ל והרב יעקב שאול אלישר.
ה'חבצלת' יצא במאמר ראשי, 'חנוכת ובנין בתים לאחינו התימנים', בו ציין כיצד פורח המקום בהשוואה לעבר וכי
תפילת התימנים הרעשה שנית לבית הנאספים וגרמה להתרגשות גדולה (תרמ"ה, גליון 22, עמ' 169-170). באותה
עת (אדר תרמ"ה) הונחה אבן-פינה לשבעה בתים אחרים, והחלו גם בכתיבת ספר-תורה לתימנים. נשלח לכך סכום
ניכר מוואלריין מלונדון, הזכור מנדבותיו הקודמות. ראה: הצבי, גליון כא, כ"ו באדר תרמ"ה, עמ' פט. לא צדק
מדמוני (לעיל, הערה 35, עמ' 258) שאיחר את חנוכת שני הבתים (שנוספו לשלושה הראשונים) וגם את כתיבת
ספר-התורה לתרג"א. גם הערתו שם (הערה 29) בטעות מקורה. לא נודעו לי מקורותיו על ששבעת הבתים נועדו כל
אחד לשש משפחות, שהרי גם הגדולים שבבתי כפר-השילוח הספיקו בקושי רב לשתי משפחות.

47 חבצלת, תרמ"ז, גליון 1, עמ' 2.

שמונה בתים נוספים והמיוחד שבשמחה זו שכשני־שלישים מההוצאות נאספו מתושבי ירושלים עצמם.⁴⁸ חברי 'עזרת נידחים' היו גאים מאוד בהישגיהם בכפר־השילוח, בגודל השכונה היהודית וכן בצורתה הנאה.⁴⁹

בשלהי תרמ"ו תרם ויניציאני,⁵⁰ פקידו הבכיר של הבארון הירש, באמצעות נסים בכר, סכום־כסף לבניית עשרה בתים בכפר־השילוח וחברת 'עזרת נידחים' הצליחה לגייס את הסכום הדרוש לבניית שני בתים נוספים. על כן נערך חוזה עם אחד הבונים להקים עוד שנים־עשר בתים⁵¹ תוך שישים יום בלבד. כחצי שנה לאחר־מכן נירב ר' יהושע צייטלין מדרודען להקמת שני בתים, על־שמו ועל־שם רעייתו, ולאחר ביקורו בארץ והתרשמותו החיובית הכפיל תרומתו לארבעה בתים.⁵² אולם מסתבר שכל שישה־עשר הבתים לא ניבנו אלא שנתיים לאחר־מכן, משום שהוחלט לאכוף את החוק הקיים כי על אדמת הכפרים בממלכה העות'מאנית אפשר היה לבנות רק ברשיון הסולטאן; ולענייננו — אדמות כפר־השילוח נחשבו אדמות כפריות וחלק מהכפר סילואן, על אף שבועז הבבלי וועד הקהילה הספרדית היו בעלי האדמות כחוק. יוסף נבון, שהיו לו מהלכים בשלטונות העות'מאניים דאג לרשיון לבנייה שניתן רק באייר תרמ"ח⁵³ ועוד באותו חודש הונח המסד לתשעה־עשר בתים.⁵⁴

באלול תרמ"ח נחנכו עשרה הבתים הנוספים ונכתב כי יוגרלו בקרב משפחות תימניות. אולם לגבי עשרת הנותרים, שבנייתם עמדה להסתיים כעבור ימים אחדים, נמסר כי יוגרלו בין משפחות מעניי הספרדים והאשכנזים.⁵⁵ מסתבר שכפר־השילוח החל לאבד צביונו כשכונה שדיירי החינם שלה הם בעיקר בני העדה התימנית. רק שלושים בתים הוגרלו בשנים תרמ"ה-תרמ"ח בין בני העדה. לאחר ההגדרה הראשונה יכולים היו להירשם למגורים עניים מכל קהילות ישראל בעיר־הקודש גם בשלושים בתים אלה וגם באלה שניבנו אחריהם.⁵⁶

48 בין הנדבנים הגדולים היו, כרגיל, יוסף נבון ויוסף הלוי קוקיא; אך גם תרומות קטנות רבות הוקצבו להרחיב את מפעל הבנייה. ראה: הצבי, תרמ"ו, גליון טז, עמ' סב.

49 ראה: חבצלת, תרמ"ו, גליון 16, עמ' 128. על יפי השכונה ראה דברי אליהו שייד: שם, גליון 32, עמ' 253.

50 עמנואל פליקס ויניציאני (1883-1925), הממונה על קרן הבארון הירש ('Relief Fund'). ביקר בירושלים בשנת 1883 ועמד בקשרים עם גבירי העיר.

51 חבצלת, תרמ"ו, גליון 48, עמ' 381.

52 שני הבתים האחרים, אחד על־שם אביו ר' אהרון צייטלין משקלוב והשני על־שם חותנו רבי יואל פרומקין מדינאברג: הצבי, תרמ"ז, גליון ה, עמ' כט; חבצלת, תרמ"ז, גליון 22.

53 חבצלת, תרמ"ח, גליון 24, עמ' 185-186.

54 חמשת הבתים ה'חדשים' על־שם ד"ר סאלפאנדי, קלמן וואלרייך ודוד הערמאן (מלונדון). בית אחד מנדבת י"ל קלישער לנשמת אביו, ואחר — בעילום־שם. נזכר גם כי יש כבר רישיון לבנות אחד־עשר בתים נוספים, אף כי הכסף הדרוש עוד לא נמצא ברשות החברה. התקווה שהובעה בהודעה מחודש אייר תרמ"ח (חבצלת, שם) היא שעד סוף השנה יהיו כל שלושים הבתים גמורים ויימסרו למגורים למשפחות עניות — תימניות, ספרדיות ואשכנזיות. אולם התחזיות האופטימיות של חברת 'עזרת נידחים' התגשמו רק בחלקן.

55 חבצלת, תרמ"ח, גליון 37, עמ' 311.

56 ולא רק להלכה, אלא גם למעשה ישבו בכפר־השילוח עניים מכל קהילות ישראל, אם כי תמיד היו רבים מהתושבים בני העדה התימנית. ראה, למשל: לונץ, לוח ארץ ישראל, ג (תרנ"ז), עמ' 139: 'מעל בתי הכפר [הכוונה לסילואן — ג"ד] ואצלם בנויים שכונת חברת עזרת נדחים ועוד בתים רבים של אחינו התימנים והפרסים'. ראה גם:

עדה אחת על-פני עניים אחרים בירושלים. לכן לא נזכרו יותר עולי תימן בבקשותיהם של מנהלי החברה לסיוע כספי, אלא עניי ירושלים בכלל;⁵⁷ גם הנדבנים תרמו מפורשות למטרה כוללת זו.⁵⁸ יתר על כן, חברת 'עזרת נידחים' הכריזה באייר תרמ"ח כי המבנים החדשים בכפר-השילוח נועדו ל'עניי ישראל'.⁵⁹ יש גם לזכור כי לאחר כמה שנים בירושלים חל שיפור-מה במצבם של בני העדה, ובמיוחד אלה שעסקו במקצועות הבניין, ועל כן אי-אפשר היה עוד לראות בעולי תימן את 'הנידחים ביותר' מבין עניי ציון.

בסוף תרמ"ח מלאו שלוש שנים להתיישבותן של המשפחות התימניות הראשונות בכפר-השילוח. לפי המוסר היה עליהן לפנות את מקומן לדיירים חדשים שיועלו בגורל. אולם המשפחות הוותיקות פנו לבית-דין-צדק, ולפי בקשתן הסכימה חברת 'עזרת נידחים' כי יישארו שם גם בשנת תרמ"ט ורק אז יכנסו מגוריהם למחזור הבתים העולים בגורל, ויינתנו למשפחות נזקקות אחרות לשלוש שנות דיור.⁶⁰

אין בידעיה שום הסבר מדוע נהגו כך משפחות התימנים, אבל היא מעידה ללא ספק על חיכוכים והיעדר תקשורת ביניהם לבין ראשי החברה. מסתבר שהפנייה לבית-דין לצדק לא היתה כפיות הטובה היחידה מצד משפחות המשתכנים, ובפרטיכל החברה שפורסם ב'חבצלת' בטבת תרנ"ג נרשם בהוצאות: 27 גרוש ו-20 פרוטות ל'שוטרים להוציא את התימני יוסף דמתי מהבית'.⁶¹ עד תרמ"ט נבנו בכפר-השילוח ארבעים יחידות-מגורים בלבד. רק בתר"ן-תרנ"א חודשה הבנייה, ואז נרשם בדין-וחשבון של החברה שתשעה בתים נוספו בצלע הרהזיתים וכן בתי-הבשיל (מטבחים קטנים), בתי-כסאות ובור-מים. החברה לא הסתפקה בבנייה והוציאה סכומים על תיקון דרכים ושאר צורכי ציבור.⁶² מעניין שבפרטיכל זה העמידו את מספר הבתים על 45 בלבד, כנראה משום שלא לקחו בחשבון את בתי-הכנסת ששימשו גם לתלמוד-תורה ובתים אחרים שלא היו למגורים.⁶³

להארה אחרת משמש משפט קצר בשולי הידיעה כי בבתים יושבו משפחות של עניים מרודים: תימנים, ספרדים, אשכנזים, מערבים וגורג'ים. בסיוון תרנ"ב פרסמה 'עזרת נידחים' ב'חבצלת' מודעה מאירת-עיניים כי ארבעים מבתי החברה בכפר-השילוח, חדשים וישנים וחלקם שעוד

57 כן, לדוגמה, מעיד מכתב ששלחו מנהלי החברה בתרמ"ז ל'החכם' ד"ר משה גאסטר בלונדון. בבקשתם לתרומות לא הזכירו כלל את עולי תימן, אלא רק את עניי ירושלים. ראה: י' דרויאן, 'החכם ד"ר משה גאסטר והקהילה התימנית בירושלים' — בעקבות ביקורו בארץ-ישראל באביב 1907, קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 168-185. כאשר נדב ר' יהושע צייטלין מדרדען סכומים לבניית ארבעה בתים בתרמ"ז, סיפר פרומקין ב'חבצלת' (תרמ"ז, גליון 22, עמ' 161): 'הבתים הראשונים כהשניים הקדיש הרה"ג הנזכר לעניי ישראל בירושלים על דעת מנהלי חברת עזרת נידחים אשר יוכלו לתת לעניים הגונים באין הבדל בין תימנים לעניי העיר'.

59 חבצלת, תרמ"ח, גליון 24, עמ' 165.

60 שם, גליון 39, עמ' 311.

61 שם, תרנ"ג, גליון 12, עמ' 95.

62 שם, תרנ"א, גליון 6, עמ' 41 ואילך.

63 שם.

הדיירים הראשונים יושבים בהם, מתפנים, והמשפחות שיועלו בגורל תקבלנה דיור לשלוש שנים מראש-חדש אב תרנ"ג עד לראש-חדש תמוז תרנ"ו. כל הציבור הוזמן להירשם להגרלה. במודעה פורטו כמה מהעדות בירושלים: תימנים, ספרדים, אשכנזים, מערכים, פרסים ואנשי קווקז.⁶⁴ כלומר, ברור לחלוטין שמשנות התשעים הראשונות ואילך התבצע 'מיוזג הגלויות' בכפר-השילוח באורח מעשי.

המעקב המפורט אחר התפתחותו של כפר-השילוח, לפי ה'חבצלת', מגיע לקצו בתרנ"ח. אז נזכר כי נסתיימה בנייתם של עשרה בתים מרווחים שהצטרפו לאלה העומדים שם. בתים אלה לא נמסרו כלל לבני תימן אלא לחמש משפחות ספרדיות עניות ולחמש משפחות אשכנזיות. המאמר סיכם כי שבעים ואחד בתים נמצאו בצלע הר-הזיתים, ומספר המשפחות הגרות שם היה שישים ותשע בלבד. בית אחד שימש לבית-כנסת ואחר לתלמוד-תורה.

נשאלת אפוא השאלה מדוע התפרסמה כל-כך שכונה זו אם לא סיפקה מעולם את צורכי הדיור המתריבים של העדה התימנית מחד גיסא, ומאידך גיסא — לא התפתח בה מרכז הקהילה התימנית בירושלים? אכן כאשר מעמידים את בתי חברת 'עזרת נידחים' בפרספקטיבה נכונה מבחינת גודלם וגם בהשוואה למספר בני תימן שגרו כבר בירושלים, ברור כי חמישה בתים בתרמ"ה ואפילו עשרים בתרמ"ו לא יכלו כלל לפתור את קשיי הדיור למאות התימנים העניים שישבו כבר בירושלים, אלא חלקית בלבד. התשובה אינה חד-משמעית. מקורה גם בדרך טיפולה של חברת 'עזרת נידחים' בפתרון בעיית המגורים של בני העדה התימנית בעיר. מצאנו כי החברה נתנה פרסום רב בארץ ובחוץ-לארץ, דרך עיתון ה'חבצלת', לשכונה התימנית הראשונה העתידה להיבנות, ועל כן יצאו לה מוניטין בירושלים ובתפוצות. אולם היו גם שתי סיבות אובייקטיביות שעזרו לפרסומה:

- א. ייחודו של כפר-השילוח, כשכונה מרוחקת מהלך כרבע שעה מן העיר, כאשר בתיה הקטנים ציוריים ביותר על-פני הנוף המושך את העין.
- ב. התימנים עצמם — כחלק מקיבוץ יהודי נידח בקצווי-ארץ — היו 'אקזוטיים' למראה; עלייתם לירושלים שכתה את הלב ועוררה את ציפיות הגאולה הנכספת.

כפר-השילוח היא השכונה הראשונה לתימני ירושלים.⁶⁵ בבואם התפזרו בני העדה בשכונות שונות וגם לאחר בניית מגורים לבני תימן במקומות אחרים, התגורר חלק ניכר לא-דווקא בריכוזים אלה. בסוף המאה התשע-עשרה היו בכפר-השילוח כשבעים בתים שרובם שימשו למגורי חינוס; לחלק מהם נוספו בינתיים עליות, בתי-חבשיל וכדומה. בכל בית דרה בצפיפות משפחה אחת, ולעתים גם שתיים. בני העדה היו חלק הארי שבבני השכונה. אך למרות שהדירות הראשונות ניבנו נשתנתה התמונה בהדרגה, ובכפר-השילוח החלו לדור גם עניי עדות אחרות.

כשנים הראשונות לבואם למקום סבלו תושבי כפר-השילוח בעיקר מקשיי פרנסה. אף בעיר לא נמצאה עבודה לכל דורש, וריחוקם ממרכז השכונות היהודיות הקשה עליהם עוד יותר. אף-על-פי-

החל בראשית המאה העשרים הוקמו בכפר-השילוח גם בתים על קרקע פרטית. חלק ניכר ממעונות אלה היו שייכים לבני העדה התימנית. מטבע הדברים שהדירות החדשות ניבנו מלכתחילה לפי הישג ידם של הבעלים, וביניהם היו גם בעלי-ממון. עם חלוף השנים החל אף 'הדור השני' לדאוג ליחידות מגורים בקירבת מקום ההורים, והשכונה בצלע הר-הזיתים המשיכה להתרחב.⁶⁶ רוב תושבי המקום היהודים נאלצו לעוזבו בשנים שלאחר מאורעות תרפ"ט ותרצ"ו.

השכונה התימנית במשכנות-ישראל

בראשית שנת 1884 (תרמ"ד) בא הרב ד"ר מרכוס אדלר מבריטניה — בן הרב הראשי נתן אדלר — לביקור בארץ-ישראל.⁶⁷ בקין אותה שנה ביקר גם קלמן וואלרייך⁶⁸ בארץ. בחזרתם ללונדון פעלו שניהם למען יהודי תימן בירושלים — בעיקר באיסוף כספים כדי לבנות להם בתים.⁶⁹ ברור היה לשני מבקרים אלה ואחרים שבעיית הדיור היא החמורה ביותר לבני העדה התימנית וניסו אף הם לפתוריה בנדבות מהגולה. ארבע-מאות לירות-שטרלינג לפחות נאספו כבירת בריטניה למטרה זו, אולם הכסף לא ניתן לחברת 'עזרת נידחים' אלא קם ועד נוסף בירושלים, שחבריו היו חיים ואליר, יחיאל מיכל פינס ומשה יצחק גולדשמיט.⁷⁰ שלושת חברי הוועד, ובמיוחד שני הראשונים, דאגו לא רק לבניית הבתים אלא גם לאחזקתם עוד שנים מספר לאחר-מכן.⁷¹

66 לפחות שני בתים שניבנו באותה תקופה עומדים עדיין על תלם, ובחדרים השונים שבשתי הקומות יושבים היום משפחות ערביות. בן המקום לשעבר, נצר למשפחת מדמוני, סיפר לי כי הוא זוכר שבקומה התחתונה נהגו להשתמש כדיר לעיזים או לכבשים (גם כיום נוהגים כך) ובחלק העליון השתכנו בני-המשפחה.

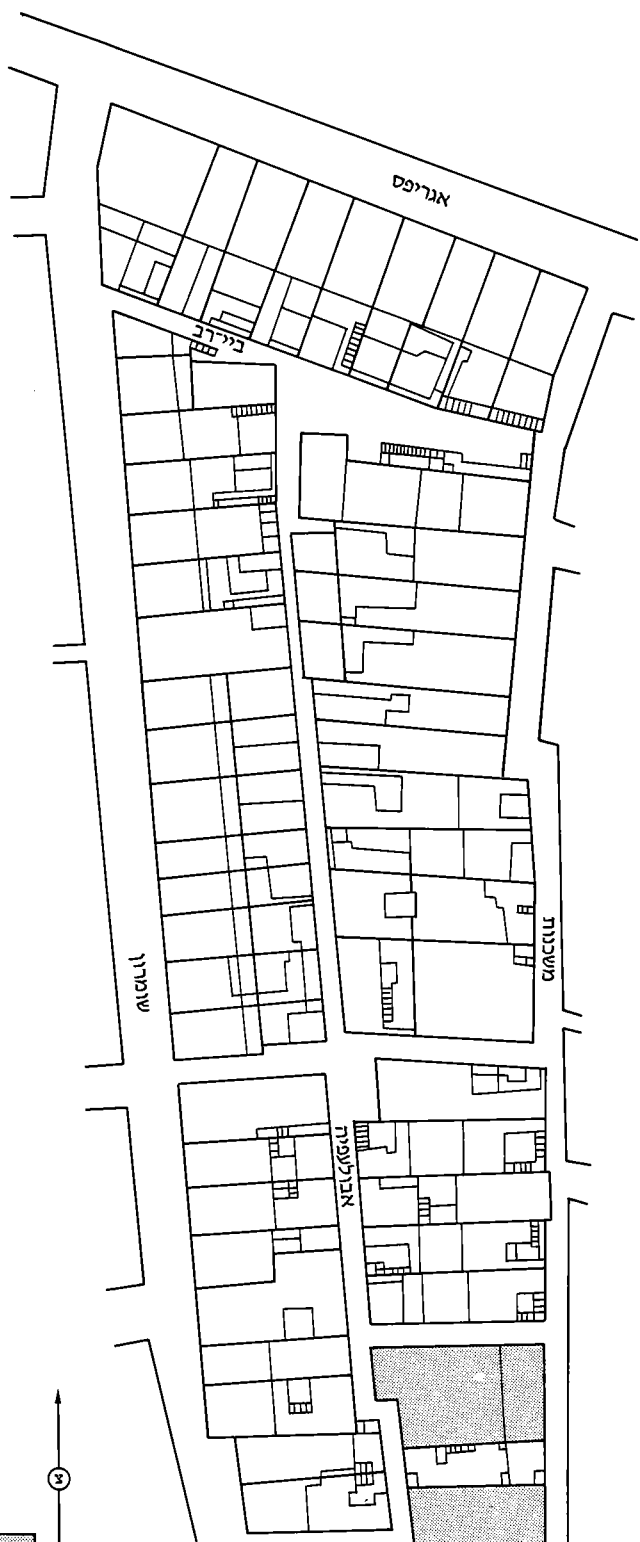
67 א' אורן, חיבת ציון בבריטניה 1878-1898, תל-אביב תשל"ד, עמ' 26. ראה גם: גאלדמאן (לעיל, הערה 26), עמ' 197.

68 יהודי, יליד צ'כוסטובו, שהיגר לבריטניה, שם עשה הון והיה פעיל בשלביה הראשונים של תנועת חיבת-ציון. מקום מושבו היה ב־Aldgate, London והיה דמות ציבורית ידועה בין המהגרים היהודים, תושבי ה־East End. ראה עליו: אורן, שם, פרק א, ובהערות עמ' 184; גם הוא נתקל בקשיים רבים באיסוף הפרטים הביוגרפיים עליו. וואלרייך (Wollrauch) תרם גם לחברת 'עזרת נידחים' לבניין בתים לחימים בכפר-השילוח וגם פעל בשותפות עם משפחת אדלר להקמת בתי התימנים בשכונת משכנות.

69 ראה: אורן, שם, עמ' 36; וכן: גאלדמאן (לעיל, הערה 26), עמ' 197.

70 הצבי, תרמ"ו, גליון ג, עמ' ט. למותר לפרט על פעולותיו הענפות של יחיאל מיכל פינס (1843-1913) בארץ-ישראל. משה יצחק גולדשמיט (1842-1900) היה מעסקני כולל הו"ד ומנהיגיו ובא-כוחה של פקד"א בירושלים. עיין עליו: אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 249, ולפי המפתח. אהרון חיים ואליר (1845-1923) היה בנקאי ירושלמי, שבשירותיו הבנקאיים השתמשו פקד"א, הממשלה התורכית, קיסר אוסטריה, ועוד. ראה עליו: גאון (לעיל, הערה 32), עמ' 228-226. שלושתם ידועים כעסקנותם ובפעילותם בענייני צדקה בירושלים. רצהבי (לעיל, הערה 7), קובע (ראה: שם, עמ' קמח, הערה 56) כי לוואליר היה תמיד יחס עדין כלפי התימנים. קשה להבין משפט זה שכן פעילותו למען בתי התימנים מראה את ההיפך.

71 אמנם ציון שלום תם (זכרונות מעליתם של יהודי תימן בירושלים, ירושלים תשל"ל) כי דוד ילין היה הממונה על הבתים בראשית ייסודם, אך טעות בידו. אכן הופקד דוד ילין על ענייני 'בתי-הגורל' במשכנות, אך היה זה רק בראשית המאה העשרים וכן לאחר מלחמת-העולם הראשונה (בארכיון ועד העדה נמצאים מספר מכתבים שכתב בנושא זה משנת תרע"ט ואילך). תם העיד על זכרונותיו כי לא היו הדברים ערוכים אצלו ככתב, וייתכן אפוא ששגה פה-רושם.

בלונדון.⁷² אולם ב-*Jewish Chronicle* יש רשימת שמות תחת הכותרת *Women Refugees Relief Fund*.⁷³ מסתבר אפוא שזהו ועד שהוקם אד-הוקכדי לבנות את יחידות הדיור לעולי חימן בירושלים, והרות החיה בו היה הגביר קלמן וואלרייך. הוא ניסה בכל כוחו לעניין את שמנה וסלחה של החברה היהודית בלונדון לתת ידה למפעל, והצליח. הוועד פנה לציבור מעל דפי ה-*Jewish Chronicle* וביקשם לתרום בעין יפה למטרה הנעלה. העיתון פרסם, כדרכו, משך שבועות מספר את דבר הבקשה וכן את שמות התורמים וסכומי-הכסף שנאספו.⁷⁴ אולם ספק אם ועד זה התקיים שנים רבות; יש לשער שהתפרק זמן קצר לאחר שהוקמו הבתים, והאחראים עליהם נשארו חברי הוועדה בירושלים.

בשבת תרמ"ה נקנתה הקרקע בשכונת משכנות-ישראל (בסך חמישים ושבעה נפוליון) לבניין הבתים לתימנים.⁷⁵ 'הצבי' ציין כי מעלתו הגדולה של האתר הוא היותו בתוככי שכונה יהודית 'ורבים מהתימנים מוצאים להם מחיתם בעבדם עבודה ועשותם כל מלאכה בבתי היהודים'.⁷⁶ עד-מהרה נערך חוזה עם קבלן יהודי לבנות שלושה-עשר בתים — הווה אומר: חדרים — ואליעזר בן-יהודה הוסיף כי יחלו לבנותם בעוד שבועות מספר. אשר לדיירים העתידיים נאמר כי 'הבתים האלה ינתנו רק לתימנים אשר באו הנה עד אחרית שנת תרמ"ד ורק להמתפרנסים מיגיע כפיהם — אינם מחזרים על הפתחים'.⁷⁷ לאחר מספר חודשים, באלול תרמ"ה, הסתיימה בניית הבתים,⁷⁸ אך לא נכנסו לגור בהם אלא בראשית תרמ"ו.⁷⁹ הוועד שהופקד בארץ על-ידי יהודי לונדון להשגיח על בניית הבתים, חילקם לשתיים-עשרה משפחות והועיד את הבית האחרון לבית-תפילה זמני. הוועד תיקן תקנות למשכנות התימנים המובאות כאן כלשונן:

1. הבתים יעמדו תחת פקודת הוועד מלונדון ובאי כוחה פה לבלתי יהי' הבתים עזובים וחרבו ושממו והיו מעשי ידינו לריק חלילה.
2. הבתים ינתנו לתימנים רק לדירה ולזמן קצוב, וככלות הזמן יצאו ויבואו אחרים תחתיהם, וזמן הקצוב הוא שנתיים ימים.

72 חיפושים רבים הקדשתי לכך בהיותי בלונדון ולא העליתי דבר. ארכיונה של משפחת אדלר, לפי מה ששמעתי, לא נשמר כמעט ומכאן הקושי העיקרי.

73 ב-*Jewish Chronicle* (1884, גליון 811, עמ' 3) נמצאה הרשימה הבאה: Marcus N. Adler Esq., E. Arbib Esq., Lewis Emanuel, Major Goldsmid, the Rev. B. Spiers, Charles Wollrauch, Ellis Berg Esq., the Rev. I. Cohen. הכתובת למשלוח התרומות: מקום-מושביו של וואלרייך ב-Aldgate, לונדון.

74 ב-*Jewish Chronicle* (1884, גליון 818, עמ' 2) מזכירים את הקרן לתימנים ואת התורמים למענה (ביניהם אדלר, וואלרייך). על התימנים כותבים: 'The majority of them are citizens and tillers of the soil and there is every reason to hope, if the means be found to provide them with habitation, and a fair start be given them, they will be able to support themselves'.

75 1884: גליון 809, 810, 811, 812, 814. הפרסום הכולט ביותר היה בראשית ההיחלצות לעזרה בעיתון, בגליון 807. למרות השם 'Relief Fund', היתה מטרת הקרן הלונדונית לעזור בשיכון בלבד ולא במתן תמיכה ראשונה לעולים.

76 'הצבי', תרמ"ה, גליון טז, עמ' עא. אין דעתנו כדעת ניני (לעיל, הערה 35, עמ' 69) כאילו הוועד הלונדוני נתכוון לתרום כספיו ל'עזרת יודחים' ורק לאחר-מכן שינה את יעודו של הסיוע ורכש את הקרקע בשכונת משכנות-ישראל להקמת שלושה-עשרה יחידות-דיור.

77 שם, גליון יז, עמ' עג.

78 שם, גליון מח, עמ' קצ.

79 שם, תרמ"ו, גליון ג, עמ' ט.

בתי התימנים במשכנות ישראל: הרחוב ובתירהתבשיל

3. הבתים ינתנו בגורל ורק להתימנים שבאו ירושלים עד קץ שנת תרמ"ד ואשר פרנסתם מיגיע כפיהם ואשר גלו בראשית שנת תרמ"ה כי חפצים הם בהבתים.
4. חובות הדרים לשמור תורת השלום בינם לבין עצמם ובין שכניהם, לשמור תורת הנקיון בפנים ובחוץ ובכתי הכבוד, ולזה עליהם לעשות ביניהם סדר ומשטר לשמור על הנקיון איש איש בחדשו. על כל איש מן הדרים ללבן את ביתו בסיד פעמיים בשנה וגם לתת חלקו להוצאות נקיון בתי הכבוד. להישמר לבלתי השחית את הבתים ע"י שבירה והריסה ולבלתי השחיר את הכתלים בעשן, והעובר על אחד מהתנאים האלה הרשות ביד הועד להוציאו מהבית. על הדרים לשאת כמשא בדק הבית כל ימי שבתם, ועל כן על כל איש הזוכה בגורל להביא ליד הגביר הנכבד האדון ואלירו הי"ר חצי נפוליאון בראשית בואו להבית, והיה הסך הזה ביד האדון ואלירו למשמרת לצורך תיקון הבית, ומקץ שנתיים והיה כל הנשאר מההוצאה הזאת, והושב לחדרים לפי החשבון.⁸⁰

ומעשה לחוד. כנראה שלא ציפו מן התימנים העניים המרודים להוציא לבדק הבית מכספם המועט, וכבר בניסן תרמ"ז דאגו למימון התיקונים ממקור אחר: נדבת הר' סאלפנדי.⁸² ואולם הצורך בשיפוצים במשכנות התימנים זמן מועט כל-כך לאחר שניבנו רומז אל איכות הבנייה של יחידות הדיור.

'בתי-הגורל' — כפי שנקראו בתי התימנים במשכנות על שום הגורל שהוטל כל שנתיים לקביעת הזכאים לדיור בהם — נמצאים בפינה הדרומית-המזרחית בשכונת משכנות-ישראל. גם היום קטנים החדרים עד מאוד (כ-3.5 מ' × 3 מ'; גובה החדר כ-2.60 מ'), אך במשך הזמן נוספו להם 'בתי-תבשיל' (מטבחונים). הבנייה בבתי התימנים היתה פשוטה וזולה, ועל כן היו התמוטטויות ונדרשו שיפוצים רבים. ברבות הימים נוסף בוררים שממדיו כ-3.5 מ' × 5 מ' ועומקו כ-4.5 מ'.⁸³ בית-הכנסת היה בתחילה, כאמור, אחד מ-13 החדרים; אולם ברבות-הימים נבנה מעליו בית-הכנסת של השכונה, הנקרא אף הוא 'בית-הכנסת הגורל'. נראה ששלטי בית-הכנסת שהיו קבועים בקומה הראשונה הועתקו והועברו לקומה העליונה. קשה למצוא בבתי התימנים במשכנות כתובת אוטנטית משנות השמונים של המאה ה"ט, בעיקר משום שרוב הכתובות נחקקו בשנים מאוחרות יותר — בבית-הכנסת, למשל — והן מציירות את שנת תרמ"ד כשנת ייסודה של השכונה.⁸⁴ גם החותמות בספרי-התורה העתיקים אינן משנות ייסוד השכונה, אלא מראשית המאה העשרים, ונזכר בהן כי בית-הכנסת נוסד בתרמ"ד. לעומת זאת, על ארון-הקודש הישן (שכבר אינו בשימוש, ועד לאחרונה נמצא בחדר האחורי) נכתב ונחרט באותיות קידוש לבנה כי ניתן במתנה לעדת התימנים בירושלים בשנת התרמ"ו. אכן, הכספים לדיירות לעולי תימן במשכנות החלו להיאסף בלונדון עוד בתרמ"ד (וליתר דיוק — בשנת 1884) אך בניית הבתים לא החלה אלא באביב תרמ"ה ונסתיימה רק בסוף אותה שנה.⁸⁵

- 81 ראה, למשל, בדין-וחשבון של 'עזרת נידחים' לתרמ"ט, פרטיכל מאסיפת הוועד הכללי ביום ר"ח שבט תר"ן, עמ' 5-4. בין ההוצאות לבתי סילואן מונים: בניין תנורים ובתי-תבשילים, סיד, תיקונים לדלתות ולחלונות, הוספת אבני-שיש וזכוכית. ומכאן שהחברה מימנה בעצם את ההוצאות לאחזקת הבתים.
- 82 הצבי, תרמ"ז, גליון ז, עמ' כה.
- 83 בור זה משמש לחלק מדיירי הבתים להשגת מי-שתייה עד היום. עתה אפשר למצוא צאצאים של עולי תימן שהגיעו בסוף המאה התשע-עשרה לירושלים.
- 84 בבית-הכנסת יש שתי כתובות בלוחות-שיש מתרע"א ומתרצ"ו ובהן מסופר על בדיק-הבית; כשתיהן נזכר כי שנת ייסודו של הבית היתה בתרמ"ד.
- 85 בניגוד לדעתם של טובי (לעיל, הערה 65) ושל בן-אריה (קתדרה, לעיל, הערה 26, עמ' 25-26). ניני (לעיל, הערה 35, עמ' 66-70) מסיק נכונה כי כבר מתוך איגרת אהרון בן אהרון חוטר כהן (לפי טובי, שם), נקל להבין שחלק מבתי כפר-השילוח כבר עמדו על תלם בעת כתיבת האגרת באביב תרמ"ה. מנהיגי העדה התימנית בירושלים המספרים ב'חבצלת' על קורותיהם בירושלים (גליון 30, כ"ח באייר תרמ"ה, עמ' 235-236) מקדימים את הקשרים שהולידו את 'בתי-הגורל' במשכנות לקיץ תרמ"ד (אך מכל מקום לא לפני קשריהם עם הרי"ד פרומוקין וחברת 'עזרת נידחים'); 'ביני וביני עלה גביר א' והלכנו להקביל פניו ואמר כי נתן בידו מכתב וגם צוה כי נשלח מכתבים ללונדון והבטיח, כי הוא יתקן טובה בעדינו בחברה ועשינו כמו שצוה לנו'. לא בכדי לא סיפרו מה עלה בגורלם של קשריהם אלה כיוון שלא התממשו עדיין בעת כתיבת סקירתם.

משכנות ישראל: בארהמים והמשאבה של בתי התימנים

בשבט תרמ"ו פרסם יהודה חוטר בן הר' אהרון חוטר ב'הצבי'⁸⁶ 'בקשה מאנשי תימן', שעיקרה פנייה לרגשי-הרחמים של הקוראים. הוא גולל את סיפורם של תושבי משכנות — ללא כסות בחורף ורעבים כל העת. יתר על כן, גם ספרים לא היו ברשותם, וחסרים היו גם שאר צורכי בית-הכנסת, לרבות שמן למאור.

להלן קטעים מתוך 'בקשה מאנשי תימן':

הגר איננו כתושב ואפילו יהיה הגר עשיר כשיצא מארץ מולדתו לגור בעיר אחרת לא יתכן בשום אופן שיוליד עמו כל צרכו הכל כאשר ימצא אותו בבית מולדתו וא"א [ואי-אפשר] שלא יצטרך לאיזה דבר מבני עיר מגורתו ומכ"ש [ומה כל שכן] העני. ואלו התימנים המרודים כשיצאו מעיר מושבותיהם לא הביאו עמם ספרים ללמוד בהם בקדש רק מכרו אותן בעירם כי בטחו על ה' שיזמין להם פרנסה בריוח בעיה"ק ויקנו כמנהגם הטוב שהם מקדימים כבוד

בדחק גדול לחם צר ומים לחץ, ולפי זה לא השיגה ידם לקנות ספרי תלמוד. למה זה אנוחנו לא רוחמנו, ואחינו התושבים שמקצת בירושלים מרוחמים? בתי כנסיותיהם מלאים ספרים מההקדש, וכל צרכי ביהכ"נ בנמצא אתם הן שמן להדליק וכיוצא, ואנוחנו אחר כמה יגיעות נמצא לנו מחדש בית במשכנות ישראל בבתיים החדשים שניבנו על ידי ועד הרחמים בק"ק לונדון להתפלל בו ויקרא בשם בית כנסת ואתנו לא נמצא מאומה... על כן אחינו ומרחמינו מנהלנו, קוראי אונאתינו, חושו לצאת לעזרתנו וכפי חככם למלאת בית כנסת שלנו כיד ד' הטובה עליכם, והכל יודעים אפילו תינוקות של בית רבן שאלמלא חמלתכם עלינו מיום בואינו לארץ כמעט אבדנו כלנו... כל האדם הנמצא בקדש שש ושמח בדת הגשם. כי כבר הכין צרכי החרף מקדם, כאשר תשיג ידו, לא כן התימנים העניים בבוא עת הגשם כל אחד. ושב ומשתומם ואנוחותיו עולים ויורדים כגלי הים ההומים כמי שמתו מוטל לפניו רח"ל [רחמנא ליעלן] ואחד לאחד יאמרו קרב קצנו באו ימינו להתעטף ברעב בזויות בתי קברינו, נשינו וטפינו שואלים לחם איה ולא אתנו גם לא נוכל לצאת יצוא ובא לחזור ולחפש על מחייתנו... על כן יכמרו רחמי קוראי דברינו אלה לנהלינו כמנהגם הטוב העובר עלינו תמיד ואל גמולות ידם גבולם ויפתח להם את ידו הרחבה ויטיב להם עד בלי די, אכי"ר [אמן כן יהי רצון]...

מאגרת זו ואחרות הסקנו על עוניים ועל תנאי-חיהם הקשים.⁸⁷ אולם לא קל לשחזר מה עלה בגורלם של תושבי בתי התימנים הראשונים במשכנות, בייחוד משום שבראשית המאה ואפילו בשנות התשעים של המאה ה"ט החלו להתיישב בשכונות משכנות-ישראל גם תימנים שלא היו עניים מרודים ולא נזקקו לחסדים, ובחלקם אף בנו לעצמם את מגוריהם.⁸⁸ לימים ניבנו עוד כמה וכמה בתי-כנסת בשכונה — וחלקם כונה 'פרטיים'.⁸⁹ מבחינת המראה החיצוני של השכונה, השתפרו חוצותיה ברצפת אבנים והותקנו תעלות-ניקוז למי-השפכים; אולם כל אלה אינם שייכים כבר לתימנים בשכונה בלבד. יש אם כן להבדיל הבדלה מהותית בין תושבי משכנות התימנים שגרו בבתי החסד לבין אלה שבחרו בשכונה כמקום דיור, עקב המרכז התימני שהתפתח בה משום מיקומה במרכז השכונות היהודיות שמחוץ לחומות, ובאפשרותם היה לדאוג בעצמם לתנאי מגורים הוגנים לבני-משפחותיהם. האחרונים היו הרוב המכריע בין תימני משכנות והם שהיו ממנהיגי העדה, ממעצבי החינוך בה וכדומה.

בטבת תרס"ה נשלח מכתב מאת הרב יעקב שאול אלישר לרב אדלר בלונדון,⁹⁰ ובו גולל את סיפורם של בתי התימנים במשכנות:

87 על מצבם הקשה של תימני משכנות ראה גם איגרתו (טובי, לעיל, הערה 65, עמ' 211-216).
 88 ראה, למשל: תם (לעיל, הערה 71), עמ' 10. ידוע גם ביתו (המרווח ביותר, שבו גם השכיר ואחר-כך מכר חדרים) של הסוחר התימני סאלם דאר בקירבת 'בתי-הגורל'.
 89 ראה: נ"ד פריימן, ספר הזכרון הירושלמי, ירושלים תרע"ג, עמ' 86.
 90 המכתב נשלח לרב מרכוס אדלר (עיין עליו: האנציקלופדיה העברית, בערכו), שנימנה עוד ב-1884 עם הפעילים בוועד הלונדוני למען בניין הבתים לתימנים.

לרב טוב לב כבודך ורחמנותך על אחיך התימנים שהיו אז נדכאים מדוחק הפרנסה המו מעיך עליהם והשתדלת לבנות שלשה עשר בתים כי ידורו בהם מעניי תימן שלש שנים, וככלות שלשת השנים יצאו אלה ויזכו בהם אחרים עפ"י גורל לשלש שנים אחרות וכן יהי' תמיד. ונמנה ועד מיוחד לפקח על זה ועל הבתים, שבתוכם היה ידן הגביר השר הנעלה סי' אהרן חיים ואליהו יצ"ו, וכעבור איזה שנים התפטר מע"כ הגביר השר הנזכר יצ"ו כי לא היה הדבר מתנהג עפ"י הסדר והמשטר שנתקן בראשונה, ועי"ז נהיו הבתים כנכסי נטושים, עד כי עתה כבר עברו עשר שנים והדרים שמה נאחזו בהם כעל בתי אחוזתם, אשר לא כדת, ועל כן התעוררנו עתה לערוך דברינו אלה לכבודך כי אנו מוכנים לעזור על ידי כבודך, ולנהל זכות דירת הבתים האלה לעניים עפ"י גורל לשלש שנים, ולא יהיו הפקר להדרים שמה כעשר שנים...

הרב אדלר, שמן הסתם לא רווה נחת מהנעשה בבתי התימנים, פנה בעקבות האיגרת אל דוד ילין, שהיה ממנה מטעמו על עניינים אחרים שהרב אדלר היה מעורב בהם, כגון שיקום הנחלה ליד קבר רחל. הוא ביקש ממנו לפקח למענו גם על בתי התימנים במשכנות. חליפת-מכתבים מעניינת התפתחה בין שני האישים וממנה הסתברו לנו הפרטים הבאים: כבר מאמצע שנות התשעים של המאה הי"ט לא נערכה הגרלה ליחידות-הדיור שיועדו לעניי התימנים במשכנות, אלא המשפחות שישבו בחדרים זכו ב'חזקה'. אי-סדר זה נתאפשר משום שהוועד לענייני התימנים, שמונה על-ידי נכבדי לונדון (עוד בסוף תרמ"ה), הפסיק למעשה את פעילותו וגם מאנגליה חדלו בהדרגה להיות מעורים בעניינים וממילא לא פיקחו על הנעשה בשכונה.

בתרס"ו נטל דוד ילין על עצמו את עול הפיקוח על דירות התימנים. ראשית חוכמה הוא הוציא משם את בעלי-החזקות השונים. לא בקלות עלה הדבר בידו, משום שהדיירים טענו כי במשך השנים דאגו 'לשיפוצים ולבדק-בית ואף שילמו חלק ממסי הממשלה. לאחר שבוצעו תיקונים הכרחיים כדי להציל את החדרים מהרס ודליפת מים מתמדת (ההוצאות שולמו על-ידי יהודי אנגליה), נכנסו באדר תרס"ז הדיירים החדשים, אף הם בני העדה התימנית.⁹¹ נוסף על שכר הדירה הנהיג ילין תשלום של עשרים פראנק לכל דייר על חשבון מסי הממשלה (לשלם חובות משנים קודמות, אם נשארו, וכן לעתיד לבוא). כמו כן התחייבו הדיירים כדלהלן:⁹²

...מקח השכירות: ארבעה עשר נפוליון

זמן התשלומים: למפרע

זמן השכירות: שנה אחת מיום א' מחרם שנת ... בחדרים ישתמשו רק לשיבה בהם ולא להשכירם. השכירות הרשומה למעלה היתה עפ"י התנאים האלה:
א. אין לשוכרים רשות להוסיף דבר על הבנינים הנמצאים, לא בנין אבן ולא עץ או פחי ברזל

91 רשימת הזוכים בגורל הגיעה לידינו. מסתבר שהיתה משפחה אחת לפחות שלא פינתה את החצר, ונהגה לשלם למי שהועלה בגורל שכר דירתו במקום אחר.

92 תקנות השכירות וכן קורות בתי התימנים במשכנות בראשית המאה העשרים לא נזכרו עד כה בכתובים ובמחקר. העתק מצולם של חוזה השכירות, 'Contract de Location', שנכתב במקור בשלוש שפות, צרפתית, עברית

משכנות ישראל: אבן-הזכרון לייסוד בתי התימנים

- וכיו"ב. וכל מה שיבנו יש רשות להמשכיר להרסו בלי שאלת השוכר. חוץ ממה שיתן המשכיר רשות בכתב ובחתימת ידו.
- ב. השוכרים מחויבים להשגיח היטב על הנקיון בחדרים ומחוץ להם, ולבלי השליך זבלים בחצר ובדרך המביאה אל הבתים.
- ג. בעבר משך השכירות ... [שנה אחת — נ"ד] צריך המשכיר לקבל בחזרה כל החדרים במצב מתקן וכל מה שישבר או שיהרס אחד השוכרים עליו להשיבו למצבו הראשון.
- ד. על השוכרים לפנות את החדרים הנשכרים בכלות זמן השכירות ואם ימנע או יתעכב אחד מהם מזאת אז כל ההוצאות שתהיינה בסבת זאת תחלנה עליו, מלבד מי שישתנה עם המשכיר בזמן שני חדרים לפני כלות זמן השכירות ושלם לו מה שיעלה עליו לשלם שכירות בעד שנה שניה וקבל מידו קבלה בחתימתו, אז יוכל להשאיר שנה שניה ... אבל לא יותר מהזמן הזה כלל ...

מתקנות אלה אנו למדים כי גמלה החלטה בלבם של אדלר וילין שלא להניח לבתים-חדרים ליפול לרשות משפחות מסימות, אלא להמשיך להשכירם רק לנזקקים מבני-העדה.⁹³ בשנים תרס"ו-תרס"ט המשיך דוד ילין לפקח על הנעשה ביחידות-הדיור במשכנות. לזכותו אפשר לזקוף את השיפוצים והתיקונים הבאים: ריצוף הרחובות (ובלשוננו: 'מעטה יהיו הבתים והחדרים שמורים מטיט חוצות ומרטיבות'), חפירת בור-מים, כיסוי תקרות הבתים שדלפו מים בגגות-רעפים, הקמת בתי-תבשיל קטנים מפת. חלק ניכר מהכספים לשיפוצים אלה לא נתרם יותר מלונדון אלא נגבה מהדיירים. ניתן אפוא להבין כי בראשית המאה העשרים לא היו דיירי הבתים בבחינת עניים מרודים כאחיהם שלמענם ניבנו הבתים במשכנות.

נחלת-צבי

שלום כסאר, מעולי תימן הראשונים, סיפר כי בכואם לירושלים פנה אליהם נסים בכר וביקשם לשלוח את ילדיהם לבית-הספר של חברת כ"ח שנפתח בהנהלתו; אולם הם סירבו לפי שהתכוונו ללמד את ילדיהם לפי מנהגיהם ומסורתם. אף-על-פי-כן נרקמו משך השנים קשרים הדוקים בין נסים בכר לבין עולי תימן בירושלים.⁹⁴ בעידודו ובסיועו הפינאנסי הודרכו עשרות מעולי תימן ועסקו במקצועות הבניין — בעיקר בחציבה ובסיתות. יחסיו של מנהל כ"ח עם בני תימן נתקברו עוד יותר כנראה גם מתוך מעורבותו בעסקי ציבור בירושלים והעזרה שנהג להושיט לעניי העיר. כמה מעולי תימן שלמדו סיתות אבנים בבית-הספר של חברת כ"ח, התארגנו בתרמ"ח לקבוצה אחת, ובעידודו של נסים בכר הכריזו כי מטרתם להקים קופת-חיסכון. מגמתם של חברי הקופה, שנשמרה אצל בכר והוא גם פיקח על סדרי הגבייה, היתה לקנות אדמה ולבנות בתים לעצמם. על המשך סיפורה של חבורה זו למדים מן 'הצבי';⁹⁵ אנשיה לא זנחו את מאמצייהם לבנות שכונה לעצמם. כאשר נוכח נסים בכר בהתמדתם העקשנית, השתדל אף הוא לפני אחד מגדולי הנדיבים בחוץ-לארץ — הבארון הירש, שעל-שמו נקראה השכונה, נחלת-צבי — והצליח לקבל ממנו הלוואה לקניית הקרקע ולבנייה מידית של כמה בתים. אולם היתה זו הלוואה בלבד, כיוון שהתכוונו שהסכומים המוחזרים יהפכו לקרן, ומכספי החיסכון המצטבר יוכלו להינתן הלוואות לבניין בתים נוספים. הקרקע נקנתה בסוף תרמ"ט ובאותה ידיעה בעיתון אף סופר כי עד-מהרה יחלו בבניין הבתים.

בשבת תרנ"ב התפרסמה 'הערת התימנים' ב'האור'⁹⁶ בה אישרו החותמים — מבני-העדה — כי נכון הדבר שבתרמ"ט הגיעה למענם הלוואה מן הבארון הירש לידי נסים בכר; אף ניבנו שבעה-עשר

93 בשבת תרס"ח כתב ילין מפורשות כי לאחר התייעצות עם חכמי העדה החליט שמוטב לא להאריך את זכות הישיבה של התימנים בבתים לעוד שנה, כדי שלא תשוב טענת החזקה.

94 קשרים אלה נזכרים במקומות שונים כלאחר-יד. ראה, למשל: 'רצהבי, לפרשת התנחלותם של יהודי תימן בירושלים', ירושלים — רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, א (תש"ח), עמ' קיד ואילך.

95 הצבי, תרמ"ט, בהוספה לגליון כו.

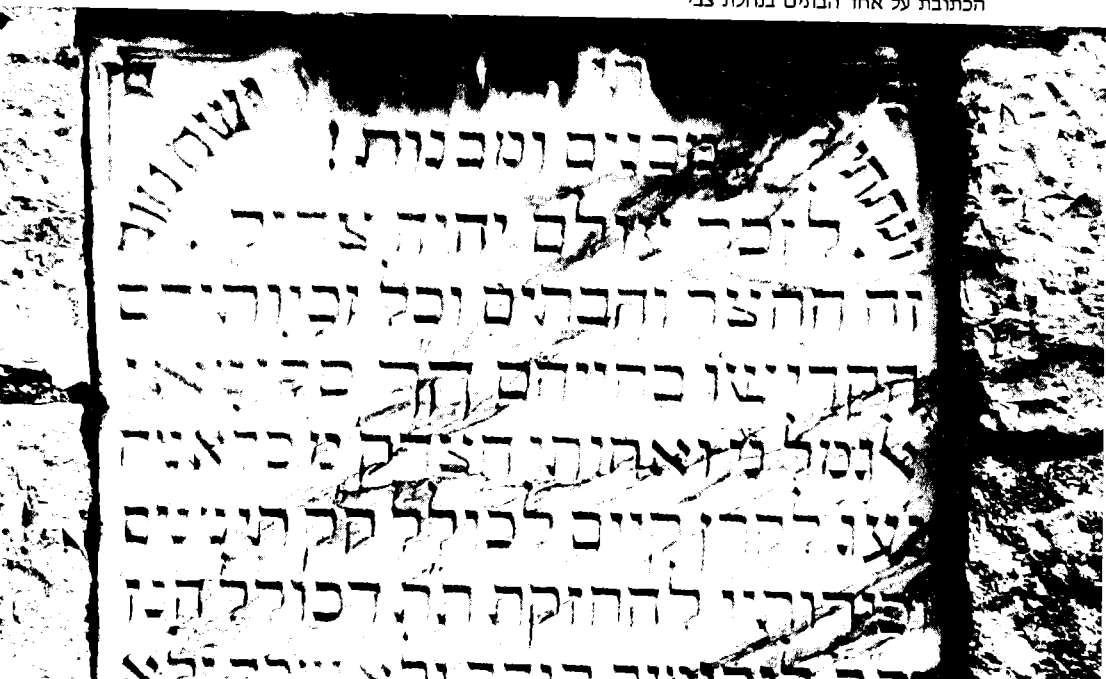

הכניסה לנחלת צבי משכונת מאה שערים

נחלת־צבי — מבט כללי

הכתובת על אחד הבתים בנחלת־צבי

ובהם זכור רק חלק מן החוסכים בחברה. הבארוך לא הסכים להמשיך ולנדב לבניין בתים אחרים, והביע את נכונותו לתת מדמיה-החזר של ההלוואה לשאר החברים. עסקני נחלת-צבי הבינו כי בדרך זו לא יצליחו להושיע את חבריהם אלא רק לאחר תקופת-זמן ארוכה, ועל כן פנו בעיתון הארץ-ישראלי במודעה לנדיבי ישראל. לא ברור אם נענו, אך השכונה הלכה וגדלה בשנות החששים. בני תימן בנו עוד חדרים והרחיבוה, כנראה בכוחות עצמם.

קשריה ההדוקים של חברת כ"ח עם תושבי נחלת-צבי לא הסתיימו עם הדאגה לבנייתם של בתי השכונה הראשונים, ונמשכו גם בראשית המאה העשרים. צאצאי התושבים הראשונים יודעים לספר כי הם זוכרים את המורשה מטעם חברת כ"ח שבא לגבות את החוב החדושי מן התימנים תושבי השכונה עוד בתקופת המנדט, ורק בשנות העשרים או השלושים למאה העשרים נמסרו להם ה'קושאנים'⁹⁸.

כבר בשנים הראשונות לייסוד השכונה נוספו לבתים חדרים, עליות וכוכים, ועל כן באמצע שנות התשעים נמצאו בנחלת-צבי כמה עשרות משפחות. לימים התפתח בשכונה מרכז של ממש, וכן ניבנה ונחנך בית-כנסת גדול ומרווח בתרס"ד, ששימש גם מקום לריכוז בני-העדה ולאסיפותיהם.⁹⁹ בתקופה מסוימת שכנה שם גם הישיבה 'חיי-שלום'.

בית-סלם

שכונה ותיקה זו לעולי תימן בירושלים נמצאת בסמוך לבית-ישראל ולשכונת הבוכארים. היא יושבת במורד הצפוני-המזרחי מכיוון שכונת הבוכארים לעבר רחוב שמואל הנביא, ומבחינה חיצונית מראה היום כמעט כמו בימיה הראשונים.

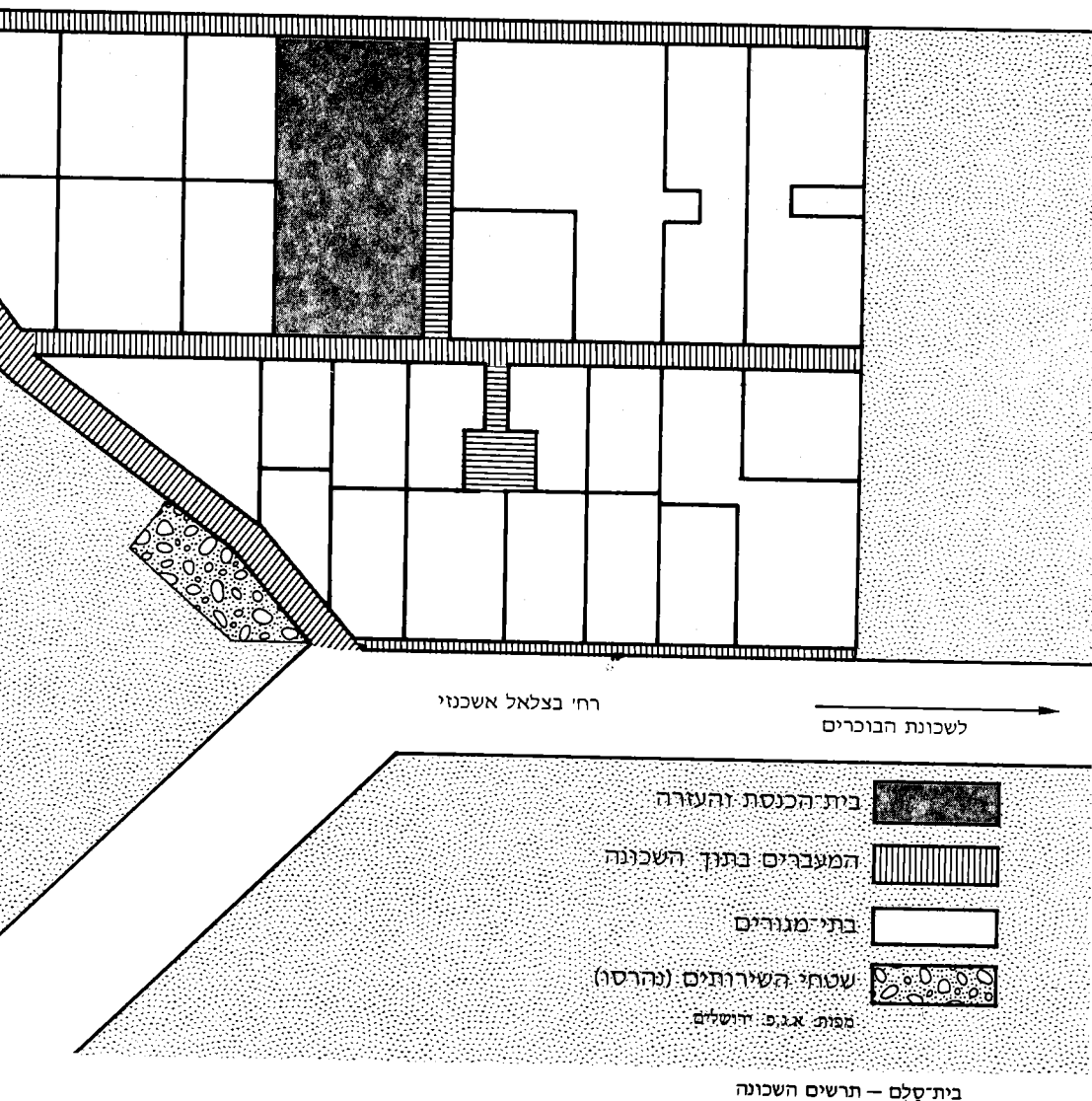
ראשיתה של השכונה בתרנ"ד, עם פרסומו של קול-קורא של עשרים ושמונה יוצאי תימן בעיר.¹⁰⁰

97 בעבר (ראה: בן-אריה, קתדרה, לעיל, הערה 27, עמ' 31) נכתב בטעות שהיו בסוף שנות השמונים כחמישים בתים בקירוב בנחלת-צבי. תושבי השכונה מעידים בתרנ"ב על שבעה-עשר בתים בלבד. במקורות שלהלן מצאנו אי-דיוקים אחרים: א"מ לונץ (נתיבות ציון וירושלים, בעריכת ג' קרסל, ירושלים תשל"א, עמ' 255) אינו מציין מה המקור לקביעת תרמ"ט כשנת ייסוד נחלת-צבי ולפי התוכן נראה שהוא מכון אל תכנית היסוד ולא אל המבנים עצמם. גם יצחק שפירא (ירושלים מחוץ לחומה, ירושלים תש"ח, עמ' 59-61) לא ציין מקורותיו ונראה שהסתמך על סיפורי זכרונות ששמע בעל-פה והם מקדימים או מאחרים מאורעות ואף משבשים תהליכים שונים. גרייבסקי (ספר הישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 49) קבע את תרנ"ד כשנת הייסוד, אולי משום שבשנה זו נבנו בתים לחוסכי החברה שלא עלו בגורל שבעה-עשר הבתים הראשונים בתרמ"ט.

98 באחת החצרות מצאנו גם מכסה לצינור הכיוב, שהותקן שם כנראה בשנות העשרים או השלושים (על כל פנים בתקופת הבריטים, לרדיהים) ועלי רשום 'Alliance Israélite Jerusalem', היא כ"ח.

99 ראה. למשל, על אסיפת בני-העדה בנחלת-צבי, שנערכה באביב 1907 לכבוד החכם משה גאסטר: דרויאן (לעיל, הערה 57).

100 שכונה זו נעלמה מעיני חוקרי שכונות ירושלים, ואף לא נזכרה על-ידי העוסקים בחקר תולדות יהודי תימן בעיר. ראה: מדמוני (לעיל, הערה 35), עמ' 250-259; גיני (לעיל, הערה 35), עמ' 66-71; טובי (לעיל, הערה 65), עמ' 202-216. ככותבי המאמרים לעיל אף חוקרי ירושלים המוקדמים יותר לא הזכירו שכונה זו בספריהם. עיין, לדוגמה: "גלים, שכונות בירושלים, ירושלים תשכ"ב; גרייבסקי, ספר הישוב (לעיל, הערה 97); א' פירסט, ירושלים החדשה, ירושלים תש"ו; פריימאן, ספר הזכרון הירושלמי (לעיל, הערה 89); לונץ (לעיל, הערה 97); שפירא (לעיל, הערה 97); גרייבסקי, בשעריך ירושלים. על בית-סלם ראה גם מאמרי: סיני [בדפוס].

בקשתם לעזרה, שנקרא 'קול מהיכל', אופיינית היתה לבעיות הדיור של בני-העדה ותיארה בבהירות את מצוקות הדיור והפרנסה שנקלעו לתוכם:¹⁰¹

שמעו נדיבים וישמעכם ה'.

אנשינו הח"מ עדת ישראל מארץ תימן, אשר זה שנים מספר עזבנו את ארצנו ונעלה לעיר הקדושה ירושלים ת"ו, הננו עמלים כל היום להביא טרף לכיתנו לשבור רעבון בני כיחנו העטופים ברעב וחוסר כל להספיק להם לחם צר ומים לחץ. ואת הלילה נקדיש לתורה ועבודת ה' כפי יכולתנו וכחינו.

101 הבקשה לעזרה נפרסמה בתוך: חבצלת, תרנ"ד, גליון 40, עמ' 324-326. מודעתם של בני תימן ארוכה ועל כן

ואנחנו אשר הננו עדה עניה, אין לה כולל ואין לה קופה אין לנו עוזרים ואין לנו תומכים בצר לנו.

כי אין דרך אחר לפנינו וזולתי לשכב אנשינו, נשינו וטפינו בחוצות קריה תחת כפת שמי ה'. ולמען הסר מעלינו את הצרה הנוראה והדאגה האימה הזאת, קמצנו אוכל מפיותינו ונאסף מעט כסף ונקנה כבדת ארץ קטנה על יד חברת 'בית-ישראל' אשר נוכל לבנות עליה מספר בתים, וגם בית הכנסת מקדש מעט לקבוע שם תורת ה' ועבודה זו תפלה, אשר בלעדו לא תקום עדה בישראל.

כי לשכור דירות אין לאל ידינו וביחוד עפ"י מנהג ירושלים אשר השכירות משתלמת מבתחלה, ובידינו אין לפורטה אפילו שווה פרוטה.

ועתה הנה אליכם הנדיבים שבגולה עיננו נשואות, אליכם רחמנים בני רחמנים אשר בצרת אחיכם לכם צר, אליכם הננו מרימים בכח קולנו: אנא אחים קומו נא לעזרתינו בצר לנו, היו נא לנו לעזר לכונן לנו, בתים קטנים להיות לנו מקום מנוחה. כך נקבע שלשה אנשים ת"ח ויראי אלקים אשר יתפללו לאושר כל המתנדבים העושים והמעשים לטובתינו.

בבטחוננו כי דברים אלו היוצאים מעמקי לבבינו יכנסו אל לבבכם. הננו חותמים את מכתבנו זה ברב ברכה ושלוש, ואל ה' ויריק עליכם כל טוב, כאות נפשכם ונפשות מכבדיכם ומוקיריכם בעי"ק ירושלים תובנ"א, ביום א' כז' לחודש סיון תרנ"ד.¹⁰²

בסוף מודעתם של עולי תימן רשמו פרנסי שכונת בית-ישראל — שסייעו להם בייסוד שכונתם

102 להלן שמות מייסדי השכונה, החתומים על המודעה:

סעדיה בן יהודה	מכפור בן אהרון	סעדיה בן יוסף
שלמה גארבאני	משה בן יוסף	יוסף בן משה
דוד בן זכריה	נסים בן שלום	סעדיה בן שוקרי
יהודה בן אהרון	אברהם בן זכריה	שלום בן סעדיה
חיים בן יוסף	יוסף יהודה	מנשה בן נסים
דוד בן שלום	זכריה בן דוד	דוד בן סעדיה
שוקרי בן זכריה	שמואל בן אהרון	שוקרי בן יצחק
יהודה בן סעדיה	שמעון בן אהרון	נסים בן סעדיה
רפאל בן סעדיה	יוסף בן חיים	
יהודה בן זכריה	זכריה בן זכריה	

צורת החתימה המופיעה כאן — שם פרטי בצירוף שם האב — אופיינית לעולי תימן בעת ההיא, שבמסמכים רבים רשמו שמותיהם ושם האב, ללא שם-משפחתם. אולם מהשוואה עם תעודות אחרות עולה שראשוני בית-סלם היו ממשפחות אכלופי, קרוואני, תאם, עמרני, מחפוד, אלביד'אני, שרעבי, חייבני ואולי עוד משפחה אחת או שתיים. פירוט העולים ממשפחות אלה ואחרות, ספירת נפשות בני-בתם, ציון עיר-מולדתם ורישום מקצועם ומלאכתם בירושלים מצוי ב'ספר הנפוס' שבארכיון ועד העדה התימנית בירושלים. בספר רשומים שמותיהם של רוב הגברים, האלמנות והיתומים בני-העדה, שהיו בארץ בשנת המפקד — 1908.

העצמאית — את הכתובת למשלוח תרומות וכן מלים ספורות המאשרות את הודעת התימנים על מצבם הכספי:

הן אמת ניתן לכתוב כי עדת התימנים החתומים מעלה קנו ככרת ארץ מחברת בית ישראל, וידוע בעיר גודל ענים ומעמדם כי ברע הוא, וראוי מאד לאחינו הנדיבים לבוא לעזרתם, למען יוכלו לבנות להם בתים להיות להם מקום למנוחה.
וע"ז באעה"ח ועד בית ישראל.
(מקום חותם בית ישראל)¹⁰³

חמונה נאמנה על ראשיתה של בית-סֶלֶם מצטיירת ממודעה זו וכן מעדות בעל-פה. על התקשרותם של יחידים מבני העדה התימנית אל חברת בית-ישראל סיפרה הגברת אכלופי — בת למייסדי השכונה — המתגוררת בה עד היום.¹⁰⁴ מסתבר שכאשר באו האחים אכלופי לארץ, בראשית שנות התשעים, גרו במחסן בבית-ישראל. משום חריצותם הצליחו לחסוך מעט כסף מעבודתם אצל הערבים כפועלים חקלאיים. יחסי ידידות התפתחו בין המשפחות התימניות לבין תושבי בית-ישראל, וכאשר הוזמנה חלקת-אדמה למכירה בסמוך לשכונה שכנעו שכניהם ה'אשכנזים' להזדרז ולקנותה. פרנסי בית-ישראל שימשו מתווכים, ואף הללו להם כסף לקניית האדמה — כספים אלה הוחזרו במשך השנים בתשלומים לשיעורין. עם קניית האדמה השאירו מקום לבית-הכנסת ואחר-כך חילקו את השטח ביניהם לבתים. השכונה היתה מאז ומתמיד קטנה למדי ומספר המשפחות שבה לא עלה על עשרות בלבד.

בתרנ"ז כבר התגוררו עולי תימן בשלושים בתים בשכונה. אף הוחל בבניית בית-כנסת. אולם דיירי בית-סֶלֶם כילו את שארית ממנוגם וחסכונוחיהם בבניית בתיהם ונתקלו בקשיים כבואם לגייס כסף להמשך בנייתו של הבית.¹⁰⁵ מריבות רבות פרצו ביניהם, וכדי ליישב את חילוקי-הדעות נחתם הסכם בין בעלי-הבתים בשכונה. עדים לו היו שניים מעמודי-התווך של העדה התימנית דאז, ר' שלום אלשיך ור' אברהם נדאף.¹⁰⁶ בהסכם שנחתם באדר ב' תרנ"ז נאמר שחובת בניינו של הבית מוטלת על כל בעלי-הבתים וההוצאות יחולקו בין כולם, שווה בשווה. עדות הרבנים הנזכרים לעיל באה

103 על בית-ישראל עיין: גרייבסקי (לעיל, הערה 97), עמ' 30-31; גלים (לעיל, הערה 100), עמ' צ ואילך. יש לשים לב כי הכתובת לתרומות היתה של נכבדי בית-ישראל, ארי לייב הר' אלימלך דבר, סופר הבית-דין-צדק וחברי ועד השכונה, כנראה משום שהם היו מוכרים בציבור במהימנותם.

104 יונה אכלופי סחה לי את קורות השכונה פעמים מספר. בחורף תשל"ח חזרה על סיפורה לפני מצלמות הטלוויזיה הלימודית (בעקבות תחקיר שלי).

105 בעקבות העדויות על הקשיים הכספיים שהיו מנת-חלקם של תושבי בית-סֶלֶם בשנים הראשונות, הבינונו שלא זכו לתרומות נכבדות מפרסום מודעתם ב'חבצלת'.

106 ר' שלום יוסף הלוי אלשיך (1859-1944) הגיע לירושלים מצנעא בתרנ"א ומיד התמסר לצורכי ציבור. מאז שנות התשעים הראשונות היה מעמודי-התווך של העדה התימנית בירושלים יחד עם ר' אברהם נדאף (ראה עליו להלן) ור' שלום עראקי. בראשית המאה העשרים שימש כנציג עדתו בוועד הרוחני של קהל הספרדים; לאחר-מכן, עם ארגונו של הכולל התימני העצמאי, היה יושב-ראש הוועד הרוחני. משך שנים רבות היה מן הממונים על הישיבה 'תורת משה' ותלמוד-תורה 'תורה אור', ופיקח על סדרי החינוך בקרב מוסדות העדה. ר' אברהם חיים נדאף (תרכ"ז-ת"ש) היה ממנהיגי העדה מראשית שנות התשעים ועם עלייתו לירושלים מקריית אלקבל (הסמוכה לצנעא). התפרנס מעבודת הצורפות. לימים, עם הפירוד מן הספרדים, כיהן כיושב-ראש הוועד הגשמי של הכולל התימני. בשנים שלאחר מלחמת-העולם הראשונה פרש מעסקנותו והתמסר לתורה ולמחקר. חלק מזכרונותיו

בית-הכנסת בבית-סלם

להעניק משנה-תוקף להחלטה שהתקבלה על דעת הכל. המסמך שעליו חתמו משתכני בית-סלם פירט גם את סדרי בית-הכנסת לכשיגמר, נוסח-התפילות, סדר-הקריאה בספר-התורה, סדרי-ההפטרה וכיוצא באלה.¹⁰⁷ אולם זמן קצר לאחר-מכן נשתנו פני הדברים. בסיוון תרנ"ז נתברר לחושבי בית-סלם שלא יעלה בידם לגמור את בניין בית-הכנסת משום ההוצאות הרבות. מאידך גיסא, התערב אחד מנדבני התימנים בירושלים, הר' יוסף סבאטני (או צבאטני),¹⁰⁸ והציע לסיים את בניין בית-התפילה כתנאים הבאים:

107 צילומו של ההסכם נמצא בידי. על סדרי בית-הכנסת ראה בהרחבה: מאמרי, לעיל, הערה 100.
 108 ר' יוסף סבאטני לא נזכר ב'ספר הנפוס' של העדה התימנית מ-1908. ידוע לי מפי נכדו כי המשפחה היתה עתירת-ממון עוד בתימן. כשהגיעו לארץ, קנה סבו פרות אחדות ועד-מהרה היה בירושלים לחלכן, מכר תוצרתו בעיר והיה מופר בה. המשפחה ישבה בשכונת משכונת-ישראל. בתר"ן היה יוסף סבאטני בעל ממון והחל לצבור נכסי דלא-ניידי (ראה שטרות משנות התשעים על קניית אדמה, בור-מים וכדומה בשכונת משכונת, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, תיק 2551/3). מעיון בארכיון העדה התימנית בירושלים עולה שיוסף סבאטני תרם כספים לוועד העדה עוד בראשית כינונו, ב-1908. כן עזר לשפץ מוסדות אחדים של עולי תימן בירושלים (בידי צילום תעודה המעיד על כך שמימן את שיפוץ בית-הכנסת בבתי התימנים בשכונת משכונת-ישראל בשנת תרע"א). כן נזכר סבאטני כחבר הוועד הגשמי של העדה (ראה: ר' רצהבי, בואי תימן, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 331).

- א. שייקרא על-שמו, 'בית-יוסף'.
- ב. לתמיד ישמש בית-כנסת, לא יימכר ולא ייגאל.¹⁰⁹
- ג. הבית, לרבות הקרקע והיסודות שנבנו קודם-לכן, יהיו שייכים לו ולבאי כוחו אחריו עד עולם — ולדרי השכונה נותרה הרשות לבוא ולהתפלל בו כל עוד אין גורמים מחלוקת ביניהם.¹¹⁰
- ד. אין לעשות גג מעל חצר בית-הכנסת.¹¹¹
- ה. לאחר מותו יעשו לו השכבה ככל ליל יום-הכיפורים (הוא יהיה הראשון בסדרי ההשכבה), וכן בשנה הראשונה למותו בכל יום שבת.
- ו. אין להסיר מבית-הכנסת את כתובת-הזכרון על-שם המקדיש.¹¹²
- ז. הפקידים והממונים (הגבאים) על בית-הכנסת ימונו על-ידי הנדבך.
- ח. הר' יוסף סבטאני הנ"ל זכאי במצוות גלילת ספר-התורה בשנה הראשונה וכן אחר-כך בכל עת שמוציאים אותו לקרוא בו. בתקופה מאוחרת יותר מנה מי שיזכה במצווה זו במקומו.¹¹³

אנשי בית-סלם קיבלו עליהם את התנאים הללו, ובניין בית-הכנסת נשלם בשכונתם. חושבי השכונה היו מהפעילים בקרב העדה התימנית. הם היו גם בין התורמים והנדיבים לקופת ועד העדה בעת ההתארגנות לכולל עצמאי בשנים הראשונות של המאה העשרים.¹¹⁴ אשר למקצועותיהם, נראה שרובם עברו בהדרגה לעסוק בעבודות הבניין לסוגיהן. מאחר שלעבודות אלה היתה הכנסה נאותה, נקל להבין את השיפור שחל במצבם הכלכלי של חלק ניפר מדיירי המקום, שנים אחדות בלבד לאחר ייסוד בית-סלם.

חושבי בית-סלם, שנעזרו בהלוואה משכניהם בבית-ישראל לרכישת הקרקע ולבניית בתיים בעצמם,¹¹⁵ בנו במשך השנים חדרים נוספים וגרו ב'תנאי רווחה' בהשוואה לעולי תימן בירושלים. אולם גם בשכונה זו לא היו הבתים גדולים ומרווחים. בכית אחד היו לכל היותר שני חדרונים,

109 הבניין משמש בית-כנסת עד היום, אולם ידוע יותר כבית-הכנסת של בית-סלם מאשר בשמו: 'בית יוסף'. חדר 'עזרת הנשים' הצמוד לו שימש משך תקופה ארוכה כ'חדר' לילדים עד גיל 14. בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (תיק 2789) נמצא פנקס בית-הכנסת לשנים תרע"ג-תרפ"ג.

110 הקושן לא נרשם על-שמו של יוסף סבטאני. ברישום העות'מאני המוקדם, משנת 1903, רשומה הקרקע על-שם חושבים מבית-סלם. מאז הועברה פעמים מספר בירושה. על כל פנים, בני משפחת סבטאני לא היו בין הבעלים.

111 לא ברורה הסיבה מדוע ביקש להשאיר את החצר ללא גג. מכל מקום, החצר היתה על שטח קטן מאוד ושימשה מעין כניסה. לימים כוסתה בגג — וכן היא נראית היום.

112 לדברי גבאי בית-הכנסת נשארה כתובת-הזכרון במקומה שנים רבות. לפני שנים מספר סויד הבית והאבן שעליה היתה חקוקה הכתובת נעלמה.

113 לפרטים נוספים ראה התעודה המקורית במאמרי על השכונה (לעיל, הערה 100).

114 חושבים מבית-סלם חתומים על מכתבים רבים מן השנים תרס"ה-תרע"ד. ראה החתימות לפי מאמרי (לעיל, הערה 99) וכן בתעודות שפרסם רצהבי (ספר השנה של אוניברסיטת בראלן, תשל"ז, עמ' 242-296).

115 חושבים מבית-סלם. יוסף ויוזבב נומות ברח מודל בית-המסר של רנ"ח ולהרדיל מבתי כפר-השילוח וממעונות

מכל מקום, בעשור הראשון והשני של המאה העשרים שימשה בית-סלם¹¹⁷ מרכז תימני מובהק, גם בשל פעילותם של אנשיה בקרב הכולל העצמאי וכן בעקבות הצלחתם הכלכלית. היותה מרכז נבע גם ממקומה — בשכנות לבתי הבוכארים ולבית-ישראל, ולא רחוק מנחלת-צבי, משערי-פינה וממאה-שערים.¹¹⁸

שכונות נוספות לעולי תימן בירושלים¹¹⁹

השכונות שלהלן לא היו שכונות תימניות מובהקות, אולם היו בהן רחובות או יחידות-דיוור שאוכלסו בקביעות על-ידי בני העדה.

שמעון-הצדיק. בתרמ"ו סיפר 'הצבי'¹²⁰ כי השר ויניציאני,¹²¹ יד-ימינו של הבארון הירש, שלח מפארים לנסים בכר מאתיים נפוליון (ערך נפוליון זהב — 20 פראנק) לבניית בתים לבני תימן בשדה שמעון הצדיק, צפונה לירושלים. גם לונץ הזכיר בתרמ"ז¹²² נדבה של 4,000 פראנק לנסים בכר לבניין דירות, אולם גם הוא לא ציין את בנייתם בפועל של הבתים. מאידך גיסא, סופר בתרמ"ט¹²³ על מפעל שיכון אחר לעניי התימנים, אף הוא סמוך לקבר שמעון הצדיק, והפעם בנדבות יהודי פורטוגאל ומארוקו, ומסתבר שיחידות-דיוור אלה הוקמו בתר"ץ.¹²⁴ עוד בשנות השמונים התגוררו חלק מהתימנים במערות ובנקיקים בשדה שליד שמעון הצדיק, על דרך שכס, בצפון ירושלים,¹²⁵ או בסוכות-נפל שִׁבְנו שם לעצמם. אולם למזלם נמצאו להם גואלים ומנדכים, והוקמו כנראה שתי קבוצות בתים שבהן חדרים למשפחות עניות. בתים אלה לא עמדו בבדידות אלא בסמוך לבתי שמעון הצדיק של עדת הספרדים ולנחלת-שמעון.¹²⁶

- 116 בשנות שפע נמצאו מי שהוסיפו לשני החדרים הקטנים עליית-גג צרה או מעין מרתף בצד.
- 117 באי בית-הכנסת טוענים כי השכונה נקראה בשם זה כי ראשוניה באו מכפר בתימן שנקרא בית-סלם — על-שם שלום שבזי. טענה זו התאשרה גם על-פי מקורות אחרים.
- 118 על בית-סלם בשנות העשרים סיפר: מ' עראקי, באש-נצורה, תל-אביב תשל"ה. עד עתה גרים בשכונה הקטנה יוצאי תימן, אך רוב המתפללים היום בבית-הכנסת אינם צאצאים למשפחות המייסדים.
- 119 עד עתה נטו הכותבים על שכונות יהודי תימן בירושלים להתרכז בשלוש שכונות בלבד: כפר-השילוח, בתי משכנות ונחלת-צבי (ראה, למשל: ניני, לעיל, הערה 35).
- 120 הצבי, תרמ"ז, גליון לו, עמ' קמא; גליון מב, עמ' קסט.
- 121 על ויניציאני ראה לעיל, הערה 50.
- 122 א"מ לונץ, לוח ירושלים, תרמ"ז, עמ' 174-175 [נרפכ שנית — תשכ"ט].
- 123 ראה: לונץ, שם, תרמ"ט, עמ' 219.
- 124 א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל, ג (תרנ"ז), עמ' 69, 70.
- 125 את מקום השדה קל לזהות במפה 3 שהביא בן-אריה במאמרו ב'קתדרה' (לעיל, הערה 27), עמ' 40.
- 126 על בנייתם וקנייתם של בתים בנחלת-שמעון ראה: לונץ (לעיל, הערה 124), עמ' 70. וכן: גרייבסקי (לעיל, הערה 97), עמ' 35. גרייבסקי לא הזכיר כלל תימנים בשכונה. פירסט (לעיל, הערה 100, עמ' 72) כלל אותה בין מקומות-מגוריהם של עולי תימן, אולם לא ציין את שנת ייסודה וגם לא את מקורות המימון לבתיה הראשונים. כך גם יצחק שפירא (לעיל, הערה 97, עמ' 53). אולם בתרע"ג (פריימאן, לעיל, הערה 89, עמ' 55) נרשם בית-כנסת תימני בשכונה.

שערי-פינה. שכונה אחרת שבה גרו בני העדה והיו תמיד מיעוט בולט בה, היא שערי-פינה. מקומה בין נחלת-צבי, וסמוך מאוד אליה, לבין שכונת הבוכארים. בתי התימנים היו שורה ארוכה של חדרים ולחלק מהם נוספה קומה שנייה.¹²⁷ הדעות חלוקות על תאריך ייסודה של השכונה.¹²⁸ לעניין הדיירים התימנים בשכונה ידוע כי ר' אברהם נדאף — מאישיה הבכירים והחשובים של העדה — דר בה, אך קשה לדעת מתי הצטרפו עולי תימן לשערי-פינה.¹²⁹ רמז על כך אפשר לראות ב'האור',¹³⁰ שם נזכר מיד אחרי שערי-פינה ובמניין שכונות באיזור: 'בתי דוד (המה בתי התימנים)'. נראית נכונה ההשערה המקובלת שקירבת השכונה לנחלת-צבי משכה אליה את התימנים שרצו להיטיב את תנאי מגוריהם ועם זאת לשמור על קשר הדוק עם בני-עדהם.¹³¹

כרם-מונטיפיורי ושבת-צדק. על שתי השכונות כרם-מונטיפיורי ושבת-צדק לא נודעו פרטים רבים, אולם מן המעט שלוקט עליהן אפשר לסכם כמה ציוני-דרך שלהן. כרם-מונטיפיורי לא היתה שכונה אלא שדה הנמצא בגבול שכונת משכנות-שאננים. ב'הצבי' בתרמ"ח התפרסמה מודעתו של 'הצעיר' אברהם בן יוסף אלשיך, שביקש כי תינתן לו חלקה בכרם משה מונטיפיורי כדי להקים את ביתו.¹³² מסתבר שנוצרה שם מעין שכונה של דלים ואביונים שגרו באוהלים, סוכות ושאר מבנים שאינם ראויים למגוריי-אדם — עד לשנת תרנ"ב — כיניהם היו גם תימנים. נכבדי ירושלים לא ראו נחת מהמצב בשדה, ובראשית שנות התשעים דאגו לכך שיפונה ממתיישביו.¹³³ חלק ממגורשי שכונת כרם-מונטיפיורי עבר בשנים תר"ן-תרנ"ב¹³⁴ לשבת-צדק,

127 אבי — יליד ירושלים — סיפר לי שצורתם היום היא כפי שנראו בעבר, אלא שנחרבו כבר בתי-החבשיל, שהיו מרוחקים מספר אמות מדלת כל חדר, ועמדו אף הם בטור אחד מקביל לחדרים.

128 יעקב גליס (לעיל, הערה 100, עמ' צט) קבע את שנת ייסודה בתרמ"ט; אולם, הוא טועה בהביאו את סיפורה של נחלת-צבי בראשיתה וביחסו אותה לבנייניה של שערי-פינה. פירסט לא הזכירה כלל כשכונה שבה גרים תימנים ואילו שפירא (לעיל, הערה 97, עמ' 61) ראה בה המשך לנחלת-צבי. גרייבסקי (לעיל, הערה 97, עמ' 31) כתב ששערי-פינה הוקמה בשנת תרמ"ח על-ידי חברה לבניין בתים לפי 'תכנית', והעסקנים בחברה זו היו ר' בצלאל לאפין ור' שמעון ליבראכט. הוקמו אז ארבעים דירות ונוספו עליהן אחר-כך מספר דירות של יחידים מהעדה התימנית. עם זאת ברור שהשכונה כבר היתה קיימת ועומדת בתרנ"ב, כי היא נזכרה בעיתונות התקופה (ראה: האור, תרנ"ב, גליון כג, עמ' פג). על השכונה ומיקומה ראה גם: בן-אריה, קתדרה (לעיל, הערה 27), עמ' 33-34.

129 בידי צילום מעטפה של מכתב ששלח ר' אברהם נדאף לד"ר משה גאסטר מאוקטובר 1907 (חשוון תרס"ח) ונרשמה שם כתובתו בפירוש: שערי-פינה, ירושלים. אולם בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה גר עסקן זה בעיר העתיקה, בסוכת-שלום, ואחר-כך אף בנחלת-צבי.

130 האור, תרנ"ב, גליון כג, עמ' פג.

131 ראה: שפירא (לעיל, הערה 97), עמ' 61; גליס (לעיל, הערה 100), עמ' צט. חוזר על דעה זו: בן-אריה, קתדרה (לעיל, הערה 27), עמ' 34. בהקשר זה יש לומר כי תושביה התימנים של שערי-פינה לא הסתפקו במוסדות הדתיים של שכונת נחלת-צבי הסמוכה, והקימו לעצמם בית-כנסת בשכונתם (פריימאן, לעיל, הערה 89, עמ' 185).

132 הצבי, תרמ"ח, גליון יט, עמ' עו. האיש הוא אותו ר' אברהם אלשיך שהגיע עם עולי תרמ"ב, חזר לתימן ושנים מעטות לאחר-מכן עלה שוב לירושלים.

133 חבצלת, תרנ"ב, גליון 7, עמ' 49-50; שם סופר על נדחי כרם-מונטיפיורי. הם גורשו אז מן השדה כיוון שהוחלט להרוס שם את בתי-המגורים המבישים ולהקים שכונה כדבעי.

134 גרייבסקי (לעיל, הערה 97, עמ' 48) קבע את שנת ייסוד שבת-צדק לתרנ"ב; אך לונץ (לוח ארץ ישראל, תרנ"ז, עמ'

הקרקע ניתנה לעניי העיר במתנה — ובמיוחד ליהודי תימן — על-ידי ר' חיים אהרון ואליהו.¹³⁷ מכל מקום, היתה זו שכונת פחים¹³⁸ שבה דרו גם יוצאי פרס ואחרים.¹³⁹ תנאי המגורים הירודים תוארו בעיתון היהודי-האנגלי *The Jewish Chronicle* ב-1908. במכתב מירושלים תוארה השכונה כבת שלוש-מאות בתים, שכונו 'Box Colony' משום שרוב יחידות המגורים הוכנו מפחים ('tin cans'), שבהם הובא פטרוליום מרוסיה. בני-המזל שבין התושבים גרו בבתים מברזל ('corrugated iron') ורק מעטים זכו לבתי-אבן.¹⁴⁰

בעיר העתיקה. על הימצאותם של תימנים בעיר העתיקה ידוע לנו ממקורות מספר. ר' אברהם נדאף התגורר שם בראשית שנות התשעים, ואף בית-מדרש לתימנים היה במקום.¹⁴¹ במקורות אחרים מצאנו שהיו יחידים מיהודי תימן שישבו לא רחוק מן הכותל המערבי, צוין אף שם האיזור המדויק — מיידאן (כנראה רחוב מיידאן הסמוך לרחוב היהודים¹⁴²). נ"צ פריימאן ציין ב'ספר הזכרון הירושלמי' כי בית-הכנסת 'סוכת דוד', המצוי בעיר פנימה וסמוך לכותל המערבי, נוסד בתרנ"ב ובו מתפללים נוסח ספרד.¹⁴³ נקל לשער שאמנם דייק בקביעת השנה, משום שהחברה התימנית 'תהילה לדוד' נוסדה באותו פרק-זמן ועיקרה היה קריאת ספרי תהלים מדי יום ליד הכותל המערבי.¹⁴⁴ מסתבר אם כן שמאז שנות התשעים של המאה ה'י"ט היתה שכונת תימנים באיזור היהודי בעיר העתיקה; בשכונה היה גם בית-כנסת, ששימש תקופה ארוכה גם בית-מדרש ותלמוד-תורה, אך רק מיעוט מבני העדה התימנית בחר בה למושב.¹⁴⁵

שכונות אחרות. במספר שכונות ירושלמיות אחרות היה יישוב תימני, אולם משום מיעוט

135 פירסט (לעיל, הערה 100), עמ' 72; ראה גם: גליס (לעיל, הערה 100), עמ' קיח.

136 ראה אפילו בשנים מאוחרות יותר: *The Jewish Chronicle*, 1908, no. 205, pp. 10-11.

137 חם (לעיל, הערה 71), עמ' 8. לא מצאתי אישור לידיעה זו ממקור אחר.

138 גליס (לעיל, הערה 100), עמ' קיח) קרא לשבת-צדק 'שכונת הפחים'.

139 על הרכב אוכלוסיית השכונה ראה גם: לונץ, לוח ארץ-ישראל, תרע"ג, עמ' נט. על יוצאי פרס בשבת-צדק ראה: ח"ר הכהן, אבנים בחומה, ירושלים תש"ל, עמ' 56 ואילך.

140 *The Jewish Chronicle* (לעיל, הערה 136), שם. עד למלחמת-העולם הראשונה היה בה עדיין ישוב תימני וב'ספר הזכרון הירושלמי' מנה בה פריימאן בית-כנסת תימני אחד בלבד שאת ייסודו הוא מייחס לתר"ס (לעיל, הערה 89, עמ' 85).

141 רצהבי, 'זכור לאברהם', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב (תשל"ו) עמ' 160-161.

142 שפירא (לעיל, הערה 97), עמ' 60-61. לעניין זה ראה גם: שפירא, ירושלים — העיר העתיקה, ירושלים תש"ה, עמ' 54-53. אלא שקשה להבין לפי מה שכתב שם אם הכוונה למגורים של תימנים בירושלים בראשית בואם בסוף המאה התשע-עשרה או מאוחר יותר — בתקופת המנדט. בספר זה נזכרו שישה בתי-כנסת ברחוב מיידאן, אולם אף אחד מהם לא היה שייך לבני העדה התימנית.

143 פריימאן (לעיל, הערה 89), עמ' 84.

144 לתקנות החברה ופירוט עליה ראה: רצהבי (לעיל, הערה 108), עמ' 323-324.

145 בתרס"ד נזכר ב'חבצלת' בית-המדרש 'סוכת דוד', כמקום לימוד לילדי התימנים בתלמוד-תורה 'תורה אור'. אולם מהידיעה מסתבר שלמרות מקומו של התלמוד-תורה בעיר העתיקה למדו בו ילדים תימנים רבים שלא התגוררו שם.

המקורות עליהן ידועים רק פרטים ספורים. את נחלת-ציון מזכירים בדרך-כלל בכפיפה אחת עם שבת-צדק.¹⁴⁶ פריימן מנה ב'ספר הזכרון הירושלמי' בית-כנסת תימני אחד בנחלת-ציון, אך לא ציין את שנת-ייסודו.¹⁴⁷ פירסט כתב בקצרה כי מגורשי שכונת כרם-מונטפיוריו עברו גם לנחלת-ציון; ואף-על-פי-כן קשה לקבוע תאריך מדויק לבוא התימנים לשכונה. אפשר לשער שכבר מראשית שנות התשעים היו בה גם בתי תימנים שתושביהם התארגנו וייסדו בית-כנסת. ברור גם כי בני-העדה היו מיעוט בקרב רוב התושבים היהודים ממוצא פרסי. גם בשכונת הבוכארים, שנקראה רחובות, היו מגורי תימנים. אבל אם כי מקובל לקבוע את תאריך ייסודה לתרנ"א¹⁴⁸ לא ידוע מתי בדיוק עברו לשם גם עולי תימן. נקל להסכים לדעה כי היישוב התימני היה ברחובות כבר משנות התשעים של המאה הי"ט וסמוך לייסודה של השכונה, משום קירבתה למקומות ריכוז מובהקים לתימני העיר.¹⁴⁹ עולי תימן ישבו גם בסוכת-שלום, הסמוכה למשכנות, כבר בראשית שנות התשעים של המאה הי"ט.¹⁵⁰

גם בשכונת המערבים בירושלים, מייסודו של הדב"ש ליד ממילא, גרו כנראה התימנים עוד בראשית בואם בתרמ"ב,¹⁵¹ ויש עדות למגוריהם גם באבן-ישראל¹⁵² ומאוחר יותר ביגעי-כפים.¹⁵³ ברור אפוא שאי-אפשר להגביל את בתי התימנים למספר קטן של שכונות מובהקות בירושלים, והם התפזרו בהדרגה בכל שכונות העיר — גם אם מתוך מגמה מובנת להצטופף במקומותיהם השונים בקרב בני-עדתם.

בראשית המאה העשרים היו מקומות-מגוריהם של עולי תימן בשכונות הבאות: כפר-השילוח, משכנות-ישראל והשכונות הסמוכות, נחלת-צבי, בית-סלם (בית-ישראל), שערי-פינה, רחובות

146 ראה: פירסט (לעיל, הערה 100), עמ' 72; לונץ, לוח ארץ ישראל, תרע"ג, עמ' נט.

147 פריימאן (לעיל, הערה 89), עמ' 85.

148 ראה: גרייבסקי (לעיל, הערה 97), עמ' 34; האור, גליון כג, ט"ז באייר תרנ"ב, עמ' פג — שם נזכרת השכונה החדשה.

149 על כל פנים, פריימאן (לעיל, הערה 89, עמ' 85), הזכיר בית-כנסת תימני אחד ברחובות, ושנת ייסודו תרנ"ז. עדות נוספת למגורי תימנים בשכונה זו שמעתי מפי מר צדוק, שהתגורר בשכונה עם אשתו עם בואו לארץ ועבד בה בחנות-מכולת. הוא זוכר יפה כי דרו בשכונה מספר לא קטן של משפחות תימניות ותיקות (ראוין אישי מוקלט עם יחיא צדוק, ירושלים, קיץ 1976; העתק משוכתב). כן סיפר אברהם נדאף על העברת תלמוד-התורה התימני 'תורה אור' בתרע"ג לשכונת הבוכארים (ראה: פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, תשל"ו, עמ' 190), אין ספק שנבחרה לכך גם משום שהיתה אחד ממקומות הריכוז של בני-העדה בירושלים באותם ימים.

150 אברהם נדאף כתב (פרקים, שם, עמ' 159 ואילך) כי כשהגיעו לגבול השכונה בירושלים, הקבילו פניהם אחדים מקרוביהם. מזכרונותיו אפשר גם להבין כי דרו שם בשבועות הראשונים לבואם. בתרנ"ג שכר גם אברהם נדאף דירה בשכונה, בחצר משה חנוך הלוי, ושנה לאחר-מכן נוסדו שם שני בתי-כנסיות לתימנים, ואף תלמוד-תורה לילדים. מכאן שלא מעטים מקרב עולי תימן בחרו להם למגורים (מסוף שנות השמונים וראשית התשעים) את סוכת-שלום והשכונות הסמוכות לה.

151 יהודה ניני (לעיל, העה 35, עמ' 34) מביא מזכרונות מדמוני.

152 ראה: הצבי, כ"ז באלול תר"ס, מודעה על כלב שוטה שנושך אחדים מבני התימנים בשכונת אבן-ישראל.

153 שלוש משפחות תימניות, לפחות, היו מתושביה המקוריים של יגעי-כפים עם ייסודה בראשית המאה העשרים; אחת מהן: משפחת עצבה. בני-משפחותיהם זוכרים את בתיהם שם אבל רק אחד מצאצאי המייסדים התימנים

בהדרגה את בתיהם במקומות שכבר גרו בהם. בשכונות שנוסדו לעולי תימן ועל-ידיהם באו לידי ביטוי ההבדלים המעמדיים בין בני-העדה, שלא נשתייכו לרובד חברתי אחד. בכפר-השילוח ובמשכנות נבנו למענם יחידות-דירור להשכרה, ולעומת זאת בנחלת-צבי ובכית-סלם הוקמו הבתים על-ידי יוצאי תימן עצמם, שנעזרו בהלוואות ובתמיכות ממקורות שונים.

מספר בני העדה התימנית בירושלים כ-1908 נאמד על-ידי מנהיגיה באלפיים וחמש-מאות נפש לערך (גם 'ספר הנפוס' ¹⁵⁵ מאשר הערכה זו). אולם אפשר שלא נכללו במספר זה בני-העדה תושבי כפר-השילוח ¹⁵⁶ ואולי נפקד מסיבות שונות גם מקומו של מיעוט אחר. בעשור השני של המאה העשרים לא הגיעה לירושלים רוב העלייה מתימן, אלא ליפו וליישובי יהודה והגליל; לכן הגידול במספר יוצאי תימן בעיר-הקודש בשנים אלה היה צנוע יותר. לפי גודל המשפחות (ברובן לא היו יותר מ-2 עד 3 ילדים) מובן כי תמותת התינוקות היתה בעיצומה, ומכאן שתנאי-ההגיינה ברוב מעונות התימנים היו בשפל-המדרגה.

אכן, תנאי-הדירור היו גרועים כמעט בכל שכונות התימנים, גם משום הצפיפות הרבה וגם משום עניותם שלא אפשרה תנאים סניטאריים מינימאליים. ¹⁵⁷ המחלות לא אחרו לבוא, ¹⁵⁸ ונוראה מכל היתה תמותת התינוקות שפשטה כמגיפה. ¹⁵⁹ לפי הנתונים לשנים 1893-1898 מסתבר שלמעלה מ-50 אחוזים מן הפטירות של בני-העדה היו של ילדים עד גיל 10. ¹⁶⁰ פרט למספר מועט מאוד של רחובות תימניים שבהם הצליחו התושבים לשפר את מצב התברואה, היו שכונות בני תימן ידועות עוד שנים רבות בקלקלה זו. ¹⁶¹

154 תיאור ספרותי על אורח-החיים וההווי התימני בשכונות ירושלים ראה: 'י' יהושע, שכונות ירושלים הישנה מספרות, ירושלים 1978, עמ' 42 ואילך. אף שלא דייק בפרטים, תיאורו מהימן בדרך-כלל.

155 ראה לעיל, הערה 102.

156 חלק ניכר מתושבי כפר-השילוח, שהתארגנו סביב ר' יחיא צארום, נשארו במסגרת הקהל הספרדי ולא היו מוכנים להצטרף לכולל התימני העצמאי. יש לשער שלא נרשמו בדרך-כלל ברישומות הכולל התימני. לסיפור הפרידה מן הספרדים ראה למשל: רצהבי (לעיל, הערה 141); טובי, פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב (תשל"ו); 'י' רצהבי, ספר השנה של אוניברסיטת בריאלין (תשל"ז). אשוב לנושא זה במקום אחר.

157 על הלכלוך ותנאי-הדירור סיפר: א"ש הירשברג, בארץ המזרח, וילנא תר"ע, עמ' 300.

158 על המחלות בקרב התימנים ראה, למשל: השקפה, תרס"ד, גליון לט, עמ' 366; האור, תר"ע, גליון 119, עמ' 3.

159 על התמותה הגדולה בקרב התימנים ראה: ע' שמלץ, 'קיום מיוחדים בדמוגרפיה של יהודי ירושלים במאה ה"ט', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב (תשל"ו), עמ' 74-75. על תמותת התינוקות המחרידה במיוחד ראה לפי סטאטיסטיקה שנמצאה ב-Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden, X (1914), pp. 62-63.

160 תמותת התינוקות אצל התימנים לא הגיעה במספרים אבסולוטיים אלא למחצית או שליש מזו שאצל הספרדים או האשכנזים; אולם מספרם באוכלוסייה היה פחות מ-10 אחוז ממספר האשכנזים בשנים אלה ורק כשישית ממספר הספרדים בעיר. על תמותת התינוקות ועל האמונות התפלות שנקשרו לכך בקרב בני-העדה, ראה: 'י' רצהבי, 'לפרשת התנחלותם של יהודי תימן בירושלים', ירושלים, א (תש"ח), עמ' 119-126. תיאור ספרותי על נושא זה ראה: המוריה, גליונות 392-395, ט"ז-י"ט בכסליו תרע"ד.

161 ראה גם: פירסט (לעיל, הערה 100), עמ' 72. הוא כותב שנים לאחר-מכן כי 'בתימנים פגשנו בכל מגרשי העיר המזרחיים'.

אולם יוצאי תימן בירושלים עמלו קשה להטבתם של תנאי־התברואה ולשיפורה של איכות החיים שהיו מנת־חלקם בשנים הראשונות לבואם לעיר. הם היו נכונים לכל עבודה ותעסוקה; מיעוטם עסקו אמנם בפרנסות שהביאו עמם ממולדתם (בעיקר הצורפים), אך רבים מהם סיגלו לעצמם מקצועות חדשים — בייחוד בשטח הבנייה והסיתות. כאשר חל שיפור במצבם הכלכלי של בני־העדה הם היטיבו בהדרגה את מעונותיהם ושיפרו את תנאי־הדיור. אלה ששפר חלקם שכרו דירות מרווחות יותר ובחצרות נאות ומסודרות, אך דרך קבע השתדלו שלא להתרחק ממקומות מרכזיים ליוצאי תימן בעיר: בתי־הכנסת, חדרי התלמוד־תורה וכדומה.

